श्रीः

अयम्

अप्पयदीक्षितविरचितः

कुवलयानंदः

वैद्यनाथकृतचंद्रिकाव्याख्यासमेतः

खांडेकरोपाभिधवासुदेवात्मजेन

काशीनाथेन

मुंबय्यां

जगदीश्वराख्यमुद्रणालये मुद्रापितः।

शकाब्दाः १८०७

संवत् १९४१

अथालंकाराणामनुक्रमः ।

(तत्रादौशतमलंकाराः)

ांकः		पृष्ठांकः	क्रमांकः		पृष्ठांकः
	उपमा....	.... ३	३२	आक्षेपः	....१०२
	अनन्वयः	.... १०	३३	विरोधाभासः	....१०४
	उपमेयोपमा	.... ११	३४	विभावना	....१०५
	प्रतीपं....	.... १२	३५	विशेषोक्तिः	....१०८
	रूपकं....	.... १६	३६	असंभवः	....१०८
	परिणामः	.... २१	३७	असंगतिः	....१०९
	उल्लेखः	.... २३	३८	विषमं....	....१११
	स्मृतिः	.... २५	३९	समं....	....११६
	भ्रांतिः	.... २५	४०	विचित्रं....	....११९
	संदेहः	.... २५	४१	अधिकं....	....१२०
	अपन्हुतिः	.... २६	४२	अल्पं....	....१२१
	उत्प्रेक्षा	.... ३३	४३	अन्योन्यं	....१२१
	अतिशयोक्तिः	.... ४१	४४	विशेषः....	....१२२
	तुल्ययोगिता	.... ४९	४५	व्याघातः	....१२३
	दीपकं....	.... ५२	४६	कारणमाला	....१२४
६	आवृत्तिदीपकं	.... ५४	४७	एकावली	....१२५
७	प्रतिवस्तूपमा	.... ५५	४८	मालादीपकं	....१२५
८	दृष्टांतः....	.... ५८	४९	सारः....	....१२६
९	निदर्शना	.... ५९	५०	यथासंख्यं	....१२७
०	व्यतिरेकः	.... ६५	५१	पर्यायः	....१२७
१	सहोक्तिः	.... ६७	५२	परिवृत्तिः	....१२९
२	विनोक्तिः	.... ६७	५३	परिसंख्या	....१२९
३	समासोक्तिः	.... ६८	५४	विकल्पः	....१२९
४	परिकरः	.... ७४	५५	समुच्चयः	....१३०
५	परिकरांकुरः	.... ७८	५६	कारकदीपकं	....१३१
६	श्लेषः	.... ७८	५७	समाधिः	....१३१
७	अप्रस्तुतप्रशंसा	.... ८३	५८	प्रत्यनीकं	....१३२
८	प्रस्तुतांकुरः	.... ८९	५९	काव्यार्थापत्तिः	....१३३
९	पर्यायोक्तं	.... ९३	६०	काव्यलिंगं	....१३४
०	व्याजस्तुतिः	.... ९७	६१	अर्थांतरन्यासः	....१३८
१	व्याजनिंदा	....१००	६२	विकस्वरः	....१४१

अलंकाराणामनुक्रमः

क्रमांकः		पृष्ठांकः
६३	प्रौढोक्तिः	....१४३
६४	संभावना	...१४३
६५	मिथ्याध्यवसितिः	...१४३
६६	ललितं....	....१४४
६७	प्रहर्षणं....	....१४८
६८	विषादनं	....१४९
६९	उल्लासः	....१४९
७०	अवज्ञा....	....१५१
७१	अनुज्ञा....	....१५२
७२	लेशः....	....१५२
७३	मुद्रा	....१५५
७४	रत्नावली	....१५५
७५	तद्गुणः....	....१५७
७६	पूर्वरूपं....	....१५७
७७	अतद्गुणः	....१५८
७८	अनुगुणः	....१५९
७९	मीलितं....	...१६०
८०	सामान्यं	....१६०
८१	उन्मीलितं	....१६१
८२	विशेषः....	....१६३
८३	उत्तरं	....१६४
८४	सूक्ष्मं....	....१६४
८५	पिहितं....	....१६४
८६	व्याजोक्तिः	....१६५
८७	गूढोक्तिः	....१६६
८८	विवृतोक्तिः	....१६७
८९	युक्तिः....	....१६९
९०	लोकोक्तिः	....१७०
९१	छेकोक्तिः	....१७०
९२	वक्रोक्तिः	....१७१

क्रमांकः		पृष्ठांक
९३	स्वभावोक्तिः	....१७
९४	भाविकं	....१७
९५	उदात्तं	....१७
९६	अत्युक्तिः	....१७
९७	निरुक्तिः	....१७
९८	प्रतिषेधः	....१७
९९	विधिः	....१७
१००	हेतुः	....१७

अथ पंचदशालंकाराः

१	रसवान्	....१७
२	प्रेयः	....१७
३	ऊर्जस्वित्	....१७
४	समाहितं	....१७
५	भावोदयः	....१८
६	भावसंधिः	....१८
७	भावशबलता	....१८
८	प्रत्यक्षं	....१८
९	अनुमानं	....१८
१०	उपमानं	....१८
११	शब्दः	....१८
१२	अर्थापत्तिः	....१८
१३	अनुपलब्धिः	....१८
१४	संभवः	....१८
१५	ऐतिह्यं	....१८

अथान्ये पंच संकराः

१	संकरालंकारेषु संसृष्टच्यलंकारः	....१८
२	अंगांगिभावसंकरः	....१८
३	समप्राधान्यसंकरः	....१८
४	संदेहसंकरः	....१९
५	एकवाचकानुप्रवेशसंकरः	....१९

॥ श्रीः ॥

श्रीपरमेश्वरोजयति ।

अमरीकबरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम् ॥ दू
रीकरोतुदुरितंगौरीचरणपंकजम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः । अनुचिंत्यमहालक्ष्मींहरिलोचनचंद्रिकां । कुर्वेकुवलयानंदसदलंकारचंद्रिकां ॥१॥ चिकीर्षिताविघ्नसिद्ध्यइष्टदेवतांस्तौति । अमरीति।अत्रचरणमेवपंकजमितिमयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात्परिणामालंकारः । चरणेआरोप्यमाणस्यपंकजस्यारोपविषयचरणात्मतापरिणतिंविनादुरितदूरीकरणक्रियार्थत्वासंभवात् 'परिणामःक्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मनेति' तल्लक्षणात्।नचपंकजमिवचरणमितिपूर्वपदार्थप्रधानउपमितसमासएवास्त्वितिशंक्यं । अमरीणांकबरीभारस्यकेशपाशस्यसंबंधिनीसौगंध्यलोभात्तसंसृष्टायाभ्रमरीतयामुखरीकृतमितिविशेषणस्यानुगुण्याभावात्तस्यपंकजगतत्वेनैवप्रसिद्धेरिति । एतद्विशेषणावगतेनचपादपतनेनाभिव्यज्यमानागौरीविषयासुरांगनागतारतिःकविगतांतांपुष्णातीतिप्रेयोलंकारोपिबोध्यः ॥ १ ॥

परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ ॥ प्रपं
चमातापितरौप्राञ्चौजायापतीस्तुमः ॥ २ ॥

परस्परेति। प्रांचौपुरातनौजायापतीअर्थादुमामहेश्वरौस्तुमः । किंभूतौ प्रपंचस्यजीववर्गस्यमातापितृरूपौनिरुपाधिकृपाश्रयत्वाद्धितोपदेष्टृत्वाच्च । त[illegible]रस्परसंबंधिन्यास्तपःसंपत्तेःफलवदाचरितंपरस्परस्वरूपंययोस्तौ। अत्रपरशब्दस्यक्रियाविनिमयविवक्षायांकर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्वेवाच्येइतिवार्तिकेनद्विर्भावेअसमासवद्भावेपूर्वपदस्थस्यसुपःसुर्वक्तव्यइत्यनेनसुपःस्वादेशेचपरस्परशब्दव्युत्पत्तेःपार्वतीतपःसमृद्धिफलायितःपरमेश्वरःपरमेश्वरतपःसंपत्फलायिताचपार्वतीत्यर्थोलभ्यते। तपःसंपत्तेश्चफलंनिरतिशयानंदइति तदुपमयापरस्परंपरमप्रेमास्पदत्वलक्षणः शृंगारोव्यज्यमानःसौभाग्यातिशयव्यंजनमुखेनशिवयोर्भावप्रकर्षेपर्यवस्यतीतिसहृदयैराकलनीयं । मातापितरावितिरूपकाभ्यामुक्तोपमयोःसंसृष्टिः। परस्परंचोपमयोःफलायितेत्येकवाचकानुप्रवेशलक्षणःसंकरइतिदिक् ॥ २ ॥

उद्घाट्ययोगकलयाहृदयाब्जकोशंधन्यैश्चिरादपि
यथारुचिगृह्यमाणः ॥ यःप्रस्फुरत्यविरतंपरिपू
र्णरूपःश्रेयःसमेदिशतुशाश्वतिकंमुकुंदः ॥ ३ ॥

संप्रतिप्रतिपिपादयिषितानामलंकाराणांव्युत्पत्तेःस्वतोऽपुरुषार्थतयाफलत्वायोगा त्तस्यारसास्वादौपयिकत्वेनफलत्वंप्रेक्षावतांप्रकृतग्रंथप्रवृत्तयेसूचयितुंशृंगाररसाधिदैव तंश्रीकृष्णंप्रतिरसास्वादानंदंप्रार्थयते। उद्घाट्येति।समुकुंदोमेमह्यंशश्वद्भवंशाश्वतिकंभ ग्नावरणतयासदाप्रकाशमानंश्रेयोविगलितवेद्यांतरमानंदं'रसोवैसः'इतिश्रुतेः'रसपदाभि धेयंदिशतुददात्वित्यर्थः।यथाश्रुतेमुक्तिप्रार्थनायाःप्रकृतेऽसंगत्यापत्तेः सकःयोधन्यैर्महा महिमपुण्यशालिभिर्नारदादिमुनिभिर्योगकलयायोगकौशलेनहृदयाब्जस्यउरसोमध्य वर्त्तिनोहृदयपुंडरीकस्यकोशंमुकुलंअधोमुखतयाविद्यमानं उद्घाट्यरेचकप्राणायामेनो र्ध्वमुखंकृत्वा चिराद्बहुकालंयथारुचियथेच्छंगृह्यमाणोपिरामकृष्णाद्यभिमतमूर्तिध्यान गोचरीक्रियमाणोपिपरितः पूर्णरूपमस्यतथाभूतोऽपरिच्छिन्नब्रह्मरूपोऽविरतंनिरंत रंमुक्तिदशायांप्रस्फुरतिप्रकाशतइतिविरोधालंकारः। औपासनिकरूपस्यकल्पितत्वेन चतत्परिहारः।अथवायोगिभिरप्यचिंत्यस्वरूपइतिमाहात्म्यातिशयवर्णनं। अत्रयोगि गतभगवद्विषयकरतिभावस्यकविगतंतंप्रसंगतयाप्रेयोलंकारः ॥ ३ ॥

अलंकारेषुबालानामवगाहनसिद्धये ॥ ललि
तःक्रियतेतेषांलक्ष्यलक्षणसंग्रहः ॥ ४ ॥

चिकीर्षितस्यग्रंथस्यप्रयोजनाभिधेयेप्रदर्शयति । अलंकारेष्विति । एतच्चोभय न्वयि। अलंकारेषुअर्थालंकारेषूपमादिषुविषयेबालानामव्युत्पन्नानांतेष्ववगाहनस्य व्युत्पत्तेःसिद्ध्यइत्यर्थः । तेषांयेलक्ष्यलक्षणेतयोःसंग्रहइतिनित्यसापेक्षत्वात्समासः। ल क्ष्यंउदाहरणम् । अलंकारत्वंच रसादिभिन्नव्यंग्यभिन्नत्वेसतिशब्दार्थान्यतरनिष्ठाया विषयितासंबंधावच्छिन्नाचमत्कृतिजनकतावच्छेदकतातदवच्छेदकत्वं। अनुप्रासादि विशिष्टशब्दज्ञानादुपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कारोदयात्तेषुलक्षणसमन्वयः। श ब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकतायांविषयितयावच्छेदकत्वेनतद्विशेषणीभूतानुप्रा सोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदतावच्छेदकत्वात् । रसवदाद्यलंकारसंग्रहायव्यंग्योपमादिवा रणायचभेदद्वयगर्भसत्यंतोपादानम् ॥ ४ ॥

येषांचंद्रालोकेदृश्यंतेलक्ष्यलक्षणश्लोकाः ॥ प्रा
यस्तएवतेषामितरेषांत्वभिनवाविरच्यंते ॥ ५॥

परकीयग्रंथापहारशंकानिरासायाह येषामिति।येषामलंकाराणांचंद्रालोकेचंद्रालो

काव्यग्रंथे तएवेसनंतरंलिख्यंतइतिशेषः। तत्र स्थितानामपिकेषांचिदलेखनात्प्रायइत्युक्तं। यथाऽनंतरश्लोकस्योत्तरार्धं। तत्रैवंदृश्यते 'हृदयेखेलतोरुच्चैस्तन्वंगीस्तनयोरिवेति' स्वयंत्वन्यदेवविरचितमिति। एवंचतदीयत्वेनकथनादाशंकानिरासः ॥ ५ ॥

उपमायत्रसादृश्यलक्ष्मीरुल्लसतिद्वयोः ॥ हं
सीवकृष्णतेकीर्तिःस्वर्गंगामवगाहते ॥ ६ ॥

यत्रोपमानोपमेययोः सहृदयहृदयाल्हादकत्वेनचारुसादृश्यमुद्भूततयोल्लसतिव्यंग्यमर्यादांविनास्पष्टंप्रकाशतेतत्रोपमालंकारः। हंसीवेत्युदाहरणम्। इयंचपूर्णोपमेत्युच्यते। हंसीकीर्तिः स्वर्गंगावगाहनमिवशब्दश्चेत्येतेषामुपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानांचतुर्णामप्युपादानात्। यथावा।"गुणदोषौबुधोगृह्णन्निंदुक्ष्वेडाविवेश्वरः। शिरसाश्लाघतेपूर्वंपरंकंठेनियच्छति॥" अत्रयद्यप्युपमानोपमेययोर्नैकःसाधारणोधर्मः। उपमानेईश्वरेचंद्रगरलयोर्ग्रहणमुपादानंतयोर्मध्येपूर्वस्यचंद्रस्यशिरसाश्लाघनंवहनंउत्तरस्यगरलस्यकंठेनियमनंसंस्थापनंउपमेयेबुधेगुणदोषयोर्ग्रहणंज्ञानंतयोर्मध्येपूर्वस्यगुणस्यशिरसाश्लाघनंशिरःकंपेनाभिनंदनं उत्तरस्यदोषस्यकंठेनियमनंकंठादुपरिवाचाऽनुद्घाटनमितिभेदात्। तथापिचंद्रगरलयोर्गुणदोषयोश्चबिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदादुपादानज्ञानादीनांगृह्णन्नित्येकशब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायाच्चसाधारणधर्मतेतिपूर्वस्माद्विशेषः। वस्तुतोभिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोःपरस्परसादृश्यादभिन्नयोःपृथगुपादानंबिंबप्रतिबिंबभावइत्यालंकारिकसमयः॥ ६ ॥

संप्रत्यर्थालंकारेषु निरूपणीयेषुबहलालंकारघटकतयासुप्रसिद्धतयाचप्रथममुपमालंकारंलक्षयति उपमेति। अयंचलक्ष्यनिर्देशः। शेषंलक्षणं। सादृश्यलक्ष्मीश्चमत्कृतिजनकतातद्विशिष्टसादृश्यमितियावत्। धर्मधर्मिणोरभेदोपचाराल्लक्षणंव्याचष्टे यत्रेति। यत्रकाव्येवृत्तित्वंसप्तम्यर्थः। तच्चशक्तिलक्षणान्यतरसहकारेणबोधकत्वसंबंधेन। उपमानमधिकगुणंचंद्रादि। उपमेयंवर्ण्यमानंकामिनीवदनादि। सहृदयःकाव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः। व्यंग्यस्यमर्यादाप्रतीतिनियमरूपाययासाव्यंजनेत्यर्थः। अत्रचोपमानोपमेययो

रितिस्वरूपकथनंनतुलक्षणांतर्गतंव्यावर्तनीयाभावादात्माश्रयापादकत्वाच्च । उपमान त्वोपमेयत्वयोरुपमाघटितत्वात्। एतच्चाग्रेव्यक्तीभविष्यति । इत्थंचालंकारत्वेसतिसादृश्यमुपमालंकारलक्षणंबोध्यम्। एवमग्रेप्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वविशेषणंबोध्यं। हंसीत्यादि। अत्रतावदिवार्थेसादृश्येनिरूपितत्वसंसर्गेणहंस्यादेरन्वयः। सादृश्यस्यप्रयोजकत्वसंसर्गेणस्वर्गंगावगाहनाश्रयत्वरूपेसाधारणधर्मेतस्यचस्वरूपसंबंधेनकीर्तौसादृश्यस्यनिपातार्थतयानामार्थंप्रतिसाक्षात्संबंधेनविशेष्यत्वेविशेषणत्वेचबाधकाभावात्। तथाचहंसीनिरूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गंगाकर्मकावगाहनाश्रयत्ववतीकीर्तिरितिबोधः । नचैवंस्वर्गंगावगाहनमिवशब्दश्चेत्याद्यग्रिमग्रंथेधात्वर्थस्यसमानधर्मत्वोक्तिर्विरुद्धेतिवाच्यं। तदाश्रयत्वस्यसमानधर्मत्वेतस्यतथात्वस्यौचित्यायातत्वेनविरोधाभावात्। तथासतितत्रैवकुतोनसादृश्यान्वयइतिचेन्न । धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणशाब्दबोधेविशेष्यतयाविभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वात् । नचनिपातार्थभिन्नवृत्तित्वेनप्रकारताविशेषणीयेतिवाच्यं। घटोनपश्यतीत्यादौघटाद्यन्विताभावस्यकर्मतासंसर्गेणदर्शनेऽन्वयापत्तेः। यदितुधात्वर्थेपितात्पर्यवशात्सादृशान्वयोनुभवसिद्धस्तदाधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेननान्वयबुद्धिंप्रतिनञ्जन्योपस्थितेःप्रतिबंधकत्वमात्रंपरिकल्प्यघटोनपश्यतीत्यादौपूर्वोक्तान्वयबोधोनिराकरणीयइतिदिक्। एवमरविंदमिवसुंदरंवदनमित्यादावरविंदादिनिरूपितसादृश्यस्यप्रयोजकतासंसर्गेणसुंदरपदार्थैकदेशेपिसुंदरत्वेऽनुभवबलादन्वयस्तद्विशिष्टस्यचाभेदेनमुखादौ। इत्थंचारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौंदर्यवदभिन्नंवदनमित्यन्वयबोधः । अरविंदसुंदरमितिसमासेत्वरविंदपदेनारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकंलक्ष्यते। तच्चाभेदेनपदार्थैकदेशेसौंदर्येऽन्वेति। एवंचारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्यवदभिन्नंवदनमित्यन्वयबोधः। एकदेशान्वयायोगादरविंदपदमेवलक्षणयासर्वार्थबोधकं सुंदरपदंतुतात्पर्यग्राहकमित्येके। अरविंदमिववदनमित्यत्रारविंदनिरूपितसादृश्यवद्वदनमितिबोधः । सादृश्यस्यनिपातार्थतयाभेदेननामार्थान्वयेबाधकाभावात् । अरविंदमिवभातीत्यत्रभातेर्ज्ञानार्थकत्वेऽरविंदपदस्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषयेलक्षणातस्यचाभेदेनमुखादावन्वयः। शेषंतात्पर्यग्राहकं। पूर्वोक्तदिशावासादृश्यस्यैवप्रकारितासंसर्गेणधात्वर्थेऽन्वयः। अत्रैवसौंदर्येणेतिधर्मोपादानेतृतीयार्थस्यप्रयोज्यत्वस्यसादृश्येन्वयात्सौंदर्यप्रयोज्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषयइतिबोधः। आद्यकल्पेत्वरविंदपदमेवसर्वार्थबोधकमितरतात्पर्यग्राहकमितिध्येयं । इयंचसादृश्यस्यपदार्थांतरत्वमतेशाब्दबोधरीतिरुपदर्शिता । तस्यसमानधर्मरूपत्वेतुचंद्रइवमुखमित्यादौचंद्रवृत्तिधर्मवन्मुखमितिबोधः। अत्रैवाल्हादकमितिसमानधर्मोपादानेइवार्थस्यधर्मस्याल्हादकत्वेपदार्थैकदेशेऽन्वयः। तदस

हिष्णुतायांतुचंद्रनिष्ठाल्हादकत्ववतिआल्हादकपदस्यलक्षणा । चंद्रादिपदंतात्पर्यग्राहकं । चंद्रसदृशमित्यत्राप्येकदेशेसादृश्येचंद्रान्वयः ससंबंधिकत्वात् । सदृशपदंवाचंद्रसादृश्यविशिष्टेलाक्षणिकं । अत्रैवाल्हादकत्वेनेत्युक्तावभेदस्तृतीयार्थस्तस्यचसदृशपदार्थैकदेशेधर्मेऽन्वयः। तथाचाल्हादकत्वाभिन्नचंद्रवृत्तिधर्मवदभिन्नंमुखमितिबोधः। सदृशपदमेववासर्वार्थबोधकमितरतात्पर्यग्राहकमित्येवंविधान्वयसरणिश्रेणयस्तत्रतत्र शब्दव्युत्पत्तिनिपुणैरनुसंधेया । इत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्तपरिचिंतनेन। पूर्णोपमेवंलीढ नंतरमालंकारिकैरितिपूरणीयं । तत्वंच विशेषतउपात्तशब्दशक्तिप्रतिपादितोपमानोपमेयकत्वेसतिविशेषतःशब्दोपात्तसमानधर्मकत्वेचसतिविशेषतःस्वनिरूढशब्दगम्यत्वम् । स्वपदमुपमापरम् । उपमानलुप्तायामपिलक्षणयोपमानप्रतिपत्तेस्तद्वारणायशक्तीति । उपमेयलुप्तायांस्मरवधूयंतीत्यादावात्मनउपमेयस्याध्याहृतेनात्मानमितिशब्देनबोधनादुपात्तेतिशब्दविशेषणम् । एवमपितन्वीत्यनेनात्रोपमेयस्यकाव्यस्यसदृशंनदृश्यतइत्येवंविधायांलुप्तोपमानायामुपमानस्यचसदृशपदोपात्तत्वाद्विशेषतइतिउपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः । धर्मलुप्तायामप्युपमावाचकेनसामान्यतोधर्मस्योपात्तत्वाद्विशेषतइतिउपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः । वाचकलुप्तायामपिलक्षणयोपमानादिपदेनोपमावगमात्तद्वारणायविशेषतःस्वनिरूढेतिउपमायांचनिरूढाइववद्वायथाशब्दाइत्याद्यभियुक्तोक्तिसंगृहीताइवादयः । अत्रनिपातरूपस्यैवादेरुपसर्गवद्द्योतकत्वमेव। कथमन्यथा ‘ शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिवे’त्यादावुस्रादिपदोत्तरतृतीयादिसंगतिः । उस्रादेरुद्धरणक्रियांप्रत्यकरणत्वात्इवार्थसादृश्यान्वयित्वेनकरणीभूतशरविशेषणत्वाभावाच्चद्योतकत्वेतूस्रादिपदस्योस्रसदृशपरतयोस्रसदृशैःशरैरितिशरविशेषणत्वेनतृतीयादिसंगतिरितिवैयाकरणमतंतुनादरणीयम् । उपास्यतेगुरुरित्यादौधात्वर्थासनक्रियायाअकर्मकतयाकर्मलकारानुपपत्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकतायामिवेवादिवाचकतायामभावेनदृष्टांतवैषम्यस्यस्फुटत्वात् । विशेषणविशेष्ययोःसमानविभक्तिकतायां ‘ विशेष्येणसहैकार्थंभवेद्यत्रविशेषणम् । तत्रलिंगादयःप्रायोविशेष्यस्थाविशेषणे’ इत्यनुशासनस्यैवोपमानोपमेययोरपि तस्यांलिंगसंख्याविभेदेप्युपमानोपमेयता । ‘ विभक्तिःपुनरेकैवउपमानोपमेययोः। इत्यनुशासनस्यसत्वेनोपमानपदोत्तरतृतीयादेःसाधुत्वार्थतयोपपत्तेश्च। तस्माद्द्योतकत्वमेवेवादीनां । युक्तंचैतत् । अन्यथासकलालंकारिकसंमतस्यैवशब्दप्रयोगेश्रौतीत्वस्यदत्तजलांजलित्वापत्तेः। रूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेनचंद्रादिपदेनचंद्रसदृशलक्षणायांनिषिद्धलाक्षणिकत्वरूपनेयार्थत्वदोषापत्तेश्च । अपि चइवादेर्द्योतकत्वनयेचंद्रादेरुपमानस्यपदार्थैकदेशतयातत्रसाधारणधर्मान्वयानुपपत्तिरितिदिक् । उ

पमोनत्यादि । उपमानत्वंचोपमानिरूपकत्वेनविवक्षितत्वम् । तदाश्रयत्वेनविवक्षितत्वंचोपमेयत्वम् । साधारणत्वंचधर्मस्वारसिकमौपचारिकंबिंबप्रतिबिंबभावकृतंश्लेषकृतंवस्तुप्रतिवस्तुभावेनसमासभेदाश्रयणेनेत्यनेकधाचित्रमीमांसायांप्रपंचितम् । तत्रस्वर्गंगावगाहनस्यतथात्वमौपचारिकंकीर्तौतस्यस्वारसिकत्वाभावात् । उपादानादितिवाचकस्योपादाननिर्देशः । इतरेषांतुशब्देनप्रतिपादनंतदितिचिंतनीयम् । साधारण्यप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणांतरमाह यथावेति । गुणदोषाविति । गुणदोषावर्थात्परस्य गृण्हन्जानन् बुधःपंडितः पूर्वंपूर्वनिर्दिष्टंगुणंशिरसाश्लाघतेआंदोलितेनशिरसाअभिनंदयति परंपरतोनिर्दिष्टंदोषंकंठेनियच्छतिनिरुणद्धि वाचाकंठाद्बहिर्नोद्घाटयतीत्यर्थः कइव इंदुक्ष्वेडौचंद्रगरलेगृण्हन्नुपाददानईश्वरोहरइव। सोपिहिपूर्वं चंद्रंशिरसाश्लाघतेतत्पूर्वकंधारयति। परंचगरलंकंठेनियच्छतिस्थापयतीति 'क्ष्वेडस्तुगरलंविषमित्यमरः'।शंकते अत्रयद्यपीति साधारणस्तत्वेनाभिमतोधर्मः गृण्हन्शिरसाश्लाघतेपूर्वमित्यादिनोक्तोयद्यपिनैकोनसाधारणइतियोजना ।गृण्हन्नित्यादिनोक्तएकोपिधर्मःसाधारणोनेतिवा। यथाश्रुतेसाधारणस्यसाधारणत्वाभावोक्तेरसंगतत्वापत्तेः। साधारण्याभावेहेतुरुपमानइत्यारभ्यइतिभेदादित्यंतेनोक्तः । समाधत्तेतथापीति । वस्तुगत्यासाधारण्याभावेपीत्यर्थः । चंद्रगरलयोरित्यादियथाक्रमंचंद्रगुणयोर्गरलदोषयोश्चेत्यर्थः । बिंबप्रतिबिंबभावेनप्रतीयमानसादृश्ययोरुपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपात्तत्वरूपेण अभेदादभेदाध्यवसायात् । एतच्चसाधारणधर्मेतेत्यग्रेतनेनान्वितं । ज्ञानादीत्यादिनाशिरसावहनाभिनंदनयोःकंठस्थापनतद्बहिरनुद्घाटनयोश्चसंग्रहः। गृण्हन्नित्यादीत्यादिनाचशिरसाश्लाघतेकंठेनियच्छतीत्यनयोःसंग्रहः। अभेदाध्यवसायादिति अभेदस्याध्यवसायादाहार्यनिश्चयादित्यर्थः।साधारणधर्मतेतीति।साधारणधर्मत्वाभिमानविषयतेतीत्यर्थः। पूर्वस्मात्पूर्वोदाहरणादितिविशेषइत्यन्वयः । नचैवंसाधर्म्यप्रतीत्युपपादनेपिवस्तुतस्तदभावात्कथमुपमालक्षणसमन्वयइतिवाच्यं।चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणत्वाध्यवसायविषयधर्मत्वस्यैवोपमालक्षणत्वमित्यभिप्रायादिति। लोकेबिंबप्रतिबिंबभावव्यपदेशस्यगगनजलाशयादिगतचंद्रादिविषयतयाप्रसिद्धेः कथंप्रकृतेतद्व्यपदेशइत्याशंकायामाह वस्तुतइत्यादि ।अभिन्नयोस्तथाध्यवसितयोःपृथगितिभिन्नशब्देनेत्यर्थः । बिंबप्रतिबिंबभावइति। बिंबप्रतिबिंबभावपदवाच्यमित्यर्थः। समयइति संकेतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्यच ॥एकद्वित्र्यनुपादानैर्भिन्नालुप्तोपमाष्टधा ॥ ७ ॥ तडिद्गौरींदुतु

ल्यास्याकर्पूरंतीदृशोर्मम ॥ कांत्यास्मरवधूयंतीदृष्टा तन्वीरहोमया ॥ ८ ॥ यत्तयामेलनंतत्रलाभोमेयश्चत द्वतेः ॥ तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसंभवं ॥ ९ ॥

उपमेयादीनांचतुर्णांमध्येएकस्यद्वयोस्त्रयाणांवाप्रतिपादकशब्दाभावेनलुप्तोपमेत्युच्यते । साचाष्टधा । यथा । वाचकलुप्ता १ धर्मलुप्ता २ धर्मवाचकलुप्ता ३ वाचकोपमेयलुप्ता ४ उपमानलुप्ता ५ वाचकोपमानलुप्ता ६ धर्मोपमानलुप्ता ७ धर्मोपमानवाचकलुप्ताचेति ८ । तत्रोपमानलोपरहिताश्चत्वारोभेदास्तडिद्गौरीत्यादिश्लोकेनप्रदर्शिताः । तद्वंतोभेदाउत्तरश्लोकेनदर्शिताः । तत्रतडिद्गौरीत्यत्रवाचकलोपस्तडिदिवगौरीत्यर्थेउपमानानिसामान्यवचनैरितिसमासविधायकशास्त्रकृतः । इंदुतुल्यास्येत्यत्रधर्मलोपःसत्वैच्छिकोनशास्त्रकृतः । कांत्याइंदुतुल्यास्येत्यपिवक्तुंशक्यत्वात् । कर्पूरंतीत्यत्रधर्मवाचकलोपः । कर्पूरमिवाचरंतीत्यर्थेविहितस्यकर्पूरवदानंदात्मकाचारार्थकस्य क्विपइवशब्देनसहलोपात् । अत्रधर्मलोपऐच्छिकः । नयनयोरानंदात्मकतयाकर्पूरंतीतितदुपादानस्यापिसंभवादिति । कांत्यास्मरवधूयंतीत्यत्रवाचकोपमेयलोपः । अत्रकांत्येतिविशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानंकामवधूमिवाचरंतीत्यर्थस्यगम्यमानतयास्वात्मनउपमेयस्यसहोपमावाचकेनानुपादानात्सत्वैच्छिकः । स्वात्मानंस्मरवधूयंतीत्युपमेयोपादानस्यापिसंभवात् । काकतालीयमित्यत्रकाकतालशब्दौवृत्तिविषयेकाकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ । तेनकाकागमनमिवतालपतनमिवकाकतालमितीवार्थेसमासाच्चतद्विषयादितिज्ञापकात्समासः । उभयत्रोपमेयंस्वस्यक्वचिद्गमनंतत्रैवरहसितन्व्याअवस्थानंच । तेनस्वस्यतस्याश्चसमागमःकाकतालसमागमसदृशइतिफलति । ततः काकतालमिवकाकतालीयमितिद्वितीयस्मिन्निवार्थेसमा

साच्चतद्विषयादितिसूत्रेणइवेप्रतिकृताावित्यधिकारस्थेनछप्रत्ययः । तथाचपतनदलितंतालफलंयथाकाकेनोपभुक्तमेवंरहोदर्शनक्षुभितहृदयातन्वीस्वेनोपभुक्तेतितदर्थः । ततश्चात्रकाकागमनतालपतनसमागमरूपस्यकाककृततालफलोपभोगरूपस्यचोपमानस्यानुपादानात्प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः । समसार्थोपमायांवाचकोपमानलोपः । सर्वोप्ययंलोपश्छप्रत्ययविधायकशास्त्रकृतः । अवितर्कितसंभवमितिसाधारणधर्मस्यानुपादानेप्रत्ययार्थोपमायांधर्मोपमानलोपः । समासार्थोपमायांधर्मोपमानवाचकलोपइतिसूक्ष्मयादृष्ट्यावधारितव्यम् । एतेषामुदाहरणांतराणिविस्तरभयान्न लिख्यन्ते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पूर्णायामुपमानादिसमग्रतानियमप्रसिद्धेस्तद्विपरीतायांलुप्तोपमायांसर्वलोपनियमाशंकानिरासायलक्षणपूर्वकंतांविभजते वर्ण्येत्यादिना । चकारोवाशब्दार्थे । तदनंतरंचलोपेइत्यध्याहार्यं । एवंचेतरेतरयोगाविवक्षयावर्ण्यस्योपमानस्यधर्मस्योपमावाचकस्यवालोपेअन्यतमानुपादानेलुप्तोपमा । साचएकद्वित्र्यनुपादानैरष्टधाभिन्नेतिपूर्वापराभ्यामुक्तंभवति । तडिदित्याद्युदाहरणानि । अर्थतोव्याचष्टे । उपमेयादीनामिति । वस्तुतोलाघवात्पूर्णाभिन्नत्वंलक्षणंबोध्यम् । लक्षणवाक्यगतंक्रममुपेक्ष्योदाहरणक्रमानुसारेणविभागंदर्शयतियथेत्यादि । वाचकलुप्तेति । वाचकत्वंचात्रानुपूर्वीविशेषवत्त्वेयोपमाबोधनेनिरूढत्वम् । तच्चशक्त्यानिरूढलक्षणयावा । तत्राद्यमिवादेर्द्वितीयंतुसुहृत्पदादेरिතितदभावात्तडिद्गौरीत्यादौवाचकलोपः । समासानुशासनेननिरूढलक्षणावगमेप्यानुपूर्वीविशेषवत्तयाशब्दविशेषस्यतदबोधनात् । शास्त्रकृतइतिशास्त्रप्रयुक्तइत्यर्थः । कर्पूरंतीत्यत्रेति । अत्रसर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विप्वावक्तव्यइत्यनेनविहितःक्विप्लुप्तोपिस्मर्यमाणोधर्ममात्ररूपमाचारंबोधयति । कर्पूरपदंचलक्षणयाकर्पूरसादृश्यम् । तस्यचातिरिक्तत्वेपूर्ववत्प्रयोजकतासंसर्गेणाचारेऽन्वयोधर्मरूपत्वेत्वभेदेन । वस्तुतस्तुक्विप्लोपाप्रतिसंधानेपितथाबोधात्कर्पूरादिशब्दाएवकर्पूरादिसादृश्यप्रयोजकाभिन्नंतत्सादृश्याभिन्नंवाचारंलक्षयंतीतियुक्तम् । ननु वाचकस्येवादेरनुपादानाल्लोपोयुक्तः । साधारणधर्मस्यत्वाचाररूपस्यक्विबुपात्ततयाकथंलोपस्तत्राह । कर्पूरवदानंदात्मकाचारार्थस्यक्विपइतिकर्पूरस्येवेतीवार्थेवतिः । आनंदात्मकोजनकतासंबंधे

न। वस्तुगत्या आनंदस्वरूपोय आचारस्तद्बोधकस्येत्यर्थः। ननु क्विप्लोपाज्ञानेप्याचारं प्रतीतेः कर्पूरादिपदानामेव तद्बोधकत्वपक्षे कथं धर्मलोपः संगमनीय इति चेत्। अत्र प्राचः। एवमपि तद्वाचकतया विहितस्य क्विपो लोपात्तल्लोपव्यपदेशः। अत एवात्र समानार्थकः क्यच् नोपात्तस्तस्यालुप्तत्वादित्याहुः। नव्यास्तु धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेप्यानंदत्वादिना विशेषरूपेणानुपादानाद्धर्मलोपोयुक्त एव। अन्यथाइंदुतुल्यास्येत्यादेर्धर्मलुप्तोदाहरणस्यासंगतत्वापत्तेः। नचैवं क्यजादावपि धर्मलुप्तास्यादिति वाच्यं। इष्टापत्तेरित्याहुः। स्मरवधूयंतीत्यत्रेति। ननूपमानादाचार इति कर्मभूतादुपमानादाचारे क्यचो विधानात्स्मरवधूं रतिमिवाचरंतीत्यवगमेप्यात्मानमन्यां वेति कथं निर्णयस्तत्राह। विशेषणेति। रत्यनुरूपाचरणस्य कांतिकरणकत्वरूपविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः। कांतेः स्वरसतः स्वीयत्वावगमादिति भावः। नचात्मन उपमेयस्य तन्वीपदेनोपादानात्कथं लोप इति वाच्यम्। तस्या द्वितीयांततया कर्मभूतोपमेयासमर्पकत्वाद्दात्मानमित्यध्याहृतेनैव तद्बोधात्। अत्र च स्मरवधूपदेन स्मरवधूसादृश्यं लक्ष्यते। तस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेणाभेदेन वाऽऽचारेऽन्वयः। तथा च स्मरवधूसादृश्याभिन्न आत्मकर्मको य आचारस्तदाश्रयस्तन्वीति बोधः। काकतालीयेति। वृत्तिविषये समासविषये। ज्ञापकादिति। इवार्थे समासाभावे तद्विषयादित्यनेनैवार्थविषयसमासानुवादोऽनुपपन्नस्तज्ज्ञापक इत्यर्थः। उभयत्र काकागमनतालपतनयोः। उपमेयमित्यनंतरं क्रमेणेति शेषः। तेनेति। काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकतालपदयोरिवार्थे समासेनेत्यर्थः। काकतालसमागमेति। अयं भावः। काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वे तदुपमेययोः स्वीयगमनतन्व्यवस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनोपमेयतयान्वयायोगात्काकतालसमागम एवोपमानम्। इत्थं च काकतालसमागमसदृशं काकतालपदार्थस्तस्य चाभेदेन स्वीयतन्वीसमागमरूप उपमेयेऽन्वय इति। तत इति। तादृशसमासोत्तरमित्यर्थः। इति तदर्थ इति। काकतालपदलक्षितस्य काककृततालफलोपभोगसदृशस्याभेदेन तन्वीरतिलाभरूपेणोपमेयेनान्वयादिति भावः। अत्र पतनदलितमिति विरहोदर्शनक्षुभितहृदयेति च बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मस्वरूपकथनं नत्वेवमन्वयाकार इति बोध्यं। नच सकृदुच्चारिताभ्यां काकतालपदाभ्यां कथमुपमानद्वयावगम इति वाच्यं। अनुभवानुसार्यनुशासनेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरिति। एवं दुरूहत्वात्पद्यं व्याख्याय तत्रोपमानलुप्तादींश्चतुरोपि भेदान्प्रदर्शयितुमाह। ततश्चेति। काकागमनेत्यादि। काकागमनतालपतनरूपो यः समागमस्तद्रूपस्येत्यर्थः। इदं च काकागमनमिव तालपतनमिवेति महाभाष्यगतविग्रहवाक्यविरोधशंकापरिहारायोक्तं। समागमस्य तादृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्या तस्योक्तार्थ एव पर्यवसानात्। विशिष्टोपमायां विशेषणोपमावगतिवत्समागमोपमायामपि तदवयवक्रिययोर्यथायोगं गम्यमानामुपमां प्रभिप्रे

त्यमहाभाष्यकृतांतादृशविग्रहवाक्यप्रणयनमित्याशयः। धर्मस्यानुपादानइति । तत्स्थाने
‘अभवीत्कब्रवीमिते’ इतिपाठइतिभावः ॥७॥८॥ ९ ॥ इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यरामभट्ट
सूरिवरात्मजवैद्यनाथविरचितायामलंकारचंद्रिकाख्यायांकुवलयानंदटीकायामुपमाप्र
करणंसंपूर्णम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उपमानोपमेयत्वंयदेकस्यैववस्तुनः ॥ इंदुरिं
दुरिवश्रीमानित्यादौतदनन्वयः ॥ १० ॥

एकस्यैववस्तुनउपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्वयः । वर्ण्यमानमपिस्वस्यस्वेनसाधर्म्येनान्वेतीतिव्युत्पत्तेः । अनन्वयिनोप्यर्थस्याभिधानंसदृशांतरव्यवच्छेदेनानुपमत्वद्योतनायेंदुरिंदुरिवश्रीमानित्युक्तेश्रीमत्त्वेनचंद्रस्यनान्यःसदृशोस्तीतिसदृशांतरव्यवच्छेदोलक्ष्यते । ततश्चस्वेनापिसादृश्यासंभवादनुपमेयत्वेपर्यवसानं । यथावा ॥ गगनंगगनाकारंसागरःसागरोपमः ॥ रामरावणयोर्युद्धंरामरावणयोरिव ॥ पूर्वोदाहरणेश्रीमत्त्वस्यधर्मस्योपादानमस्ति । इहतुगगनादिषुवैपुल्यादेर्धर्मस्यतन्नास्तीतिशेषः ॥ १० ॥

यद्यप्युपमाननिरूपणानंतरंतन्मूलालंकारेषुसंभवत्सादृश्याउपमेयोपमैवप्रथमंनिरूपयितुमुचिता नत्वारोपितसादृश्यनिबंधनोनन्वयस्तथापितंद्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकतयातृतीयसदृशव्यवच्छेदफलिकामुपमेयोपमामपेक्ष्यशीघ्रोपस्थितिकमभिप्रेत्यप्रथमंनिरूपयति ।उपमानोपमेयत्वमिति ।उपमानत्वमुपमेयत्वंचेत्यर्थः। द्वंद्वांतेश्रूयमाणत्वात् [illegible] । एवंचैकस्यैववस्तुनो[illegible]
त्यन्वयः।असंभवशंकानिरासायमध्येउदाहरणोक्तिः।ननूक्तलक्षणस्य‘भणितिरिवमतिर्मतिरिवचेष्टे’त्यादिरशनोपमायामतिव्याप्तिः।तत्रमत्यादेरेकस्यैववस्तुनउपमानत्वस्योपमेयत्वस्यचवर्णनात् । अथैकस्यवस्तुनोयदेकनिरूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वंचेतिविवक्षितं एकपदस्यावृत्तिकल्पनात् । इत्थंच रशनोपमायांमत्यादेश्चेष्टादिनिरूपितमुपमानत्वंभणित्यादिनिरूपितंतूपमेयत्वमित्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्व विरहान्नातिव्याप्तिरित्युच्यते।तदा‘खमिवजलंजलमिवखं’इत्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः । तत्रैकस्यैववस्तुनोगगनस्यैकजलनिरूपितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्यचवर्णनादितिचेन्मैवं । एकस्यैवेतिविरोधद्योतकैवकारबलेनस्वाश्रयनिरूपितयोरुपमानोपमेयत्वयोर्लाभेनक्वाप्य

तिप्रसंगाभावात् । अस्तिहि 'इंदुरिंदुरिवे' त्यनन्वयेउपमानत्वमुपमेयत्वंचस्वाश्रयेंदुनि रूपितं नतुरशनोपमायामुपमेयोपमायांवेतिसंक्षेपः । अनन्वयपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह । वर्ण्यमानमपीति । नान्वेतीति । नसंबध्यतइत्यर्थः । साधर्म्यस्यभेदघटितत्वादितिभावः । नन्वेवंसत्यसंबद्धप्रलापत्वापत्तिरित्यतआह । अनन्वयिनोपीति । बाधितस्यापसिद्धेः । अर्थस्यसाधर्म्यस्य अभिधानमाहार्यारोपरूपतयाप्रतिपादनं सदृशांतरव्यवच्छेदेनसदृशांतरव्यावृत्तिबोधद्वारेण । एतदेवविशदयति इंदुरित्यादिना । इत्थंचसदृशांतरव्यावृत्तिसूचनद्वाराऽनुपमत्वद्योतनरूपप्रयोजनवत्त्वादापाततोरुद्ररोदनार्थवादवत् द्वारमात्रतयासादृश्यप्रतिपादनेपिनासंबद्धप्रलापतापत्तिरितिभावः । उदाहरणांतरमाह यथावेति । गगनाकारंगगनसदृशं । इवेसतःप्राक्युद्धमित्यध्याहार्यम् । उदाहरणांतरप्रदर्शनेबीजमाह पूर्वोदाहरणेति । वैपुल्यादेरित्यादिपदाद्गांभीर्यदारुणत्वयोःसंग्रहः ॥ १० ॥ इत्यनन्वयप्रकरणम् ॥

पर्यायेणद्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमानता ॥ धर्मोर्थइवपूर्णश्रीरर्थोधर्मइवत्वयि ॥ ११ ॥

द्वयोःपर्यायेणोपमानोपमेयत्वकल्पनंतृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थम् । धर्मार्थयोःकस्यचित्केनचित्सादृश्येवर्णितेतस्याप्यन्येनसादृश्यमर्थसिद्धमपिमुखतोवर्ण्यमानंतृतीयसदृशव्यवच्छेदंफलति । यथावा ॥ खमिवजलंजलमिवखंहंसइवचंद्रश्चंद्रइवहंसः ॥ कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणिकुमुदानि ॥ पूर्वत्रपूर्णश्रीरितिधर्मउपात्तः इहनिर्मलत्वादिधर्मोनोपात्तइतिभेदः । उदाहरणद्वयेपिप्रकृतयोरेवोपमानोपमेयत्वकल्पनं । राज्ञिधर्मार्थसमृद्धेःशरदिगगनसलिलादिनैर्मल्यस्यचवर्णनीयत्वात् । प्रकृताप्रकृतयोरप्येषासंभवति । यथा ॥ गिरिवगजराजोयंगजराजइवोच्चकैर्विभातिगिरिः ॥ निर्झरइवमदधारामदधारेवास्यनिर्झरःस्रवति ॥ ११ ॥

अथोपमेयोपमालक्षयति । पर्यायेणेति । अयौगपद्येनेत्यर्थः । वाक्यभेदेनेतियावत् । तत् उपमानोपमेयत्वं विवक्ष्यतइतिशेषोत्रापिबोध्यः । उपमेयोपमेतिलक्ष्यनिर्देशः । उपमेयेनोपमेतिव्युत्पत्तेः । धर्मोर्थइवेत्युदाहरणं । अर्थोधनं । पूर्णश्रीःपूर्णसमृद्धिः अत्रच धर्मार्थयोर्द्वयोर्वाक्यभेदेनोपमानत्वमुपमेयत्वंचवर्णितं । तत्राद्यवाक्येर्थस्योपमानत्वंधर्म

स्योपमेयत्वं । द्वितीयेतु तद्विपर्यासेनधर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमितिलक्षणसमन्वयः । उपमानोपमेयत्वमात्रोक्तावनन्वयेऽतिव्याप्तेर्द्वयोरित्युक्तम् । एवमपि 'समत्वंशरदिप्रापुरहोकुमुदतारका' इत्युभयविश्रांतसादृश्यायामुपमायामतिव्याप्तिः । तत्रद्वयोः कुमुदतारकयोःसादृश्याश्रयत्वरूपोपमेयत्वस्यैवतत्प्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्याप्यर्थतःप्रतीतेरतःपर्यायेणेत्युक्तम् । ननु 'भणितिरिवमतिर्मतिरिवचेष्टाचेष्टेवकीर्तिरतिविमलेति' रशनोपमायामतिव्याप्तिः तत्रद्वयोर्मतिचेष्टयोर्वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्ववर्णनादितिचेन्न । द्वयोरित्यनेनपरस्परमुपमानोपमेयत्वस्यविवक्षितत्वात् । अन्यथापर्यायपदेनैवानन्वयवारणेतद्वैयर्थ्यापत्तेरितिसंक्षेपः । ननूपमाप्रतीपोभयरूपायाउपमाद्वयरूपायावाउपमेयोपमायाअलंकारांतरत्वेकिंबीजमित्यतआह द्वयोरिति। तथाचार्थविशेषद्योतकतयाचमत्कृतिवैलक्षण्यमेवतत्रबीजमितिभावः । कथंतृतीयसदृशव्यवच्छेदलाभस्तत्राह धर्मार्थयोरिति । धर्मार्थयोर्मध्यइत्यर्थः । मुखतःशब्देन । तथाचप्राप्तस्यपुनर्वचनं तदितरपरिसंख्यार्थमितिन्यायादिहापितृतीयसदृशव्यावृत्तिलाभइतिभावः । खमिवेति । शरद्वर्णनमिदम् । खमाकाशमिवजलं कालुष्यापगमेननिर्मलत्वातिशयात् । शेषंस्पष्टं । निर्मलत्वादीत्यादिपदेनशैत्यातिशयपरिग्रहः । गिरिरिवेति । अत्रगजःप्रकृतः । अयमितिप्रकृतपरामर्शि सर्वनामनिर्दिष्टत्वात् । अतएवोपक्रमादग्रेप्ययमदधारेत्यन्वयोबोध्यः । अत्रपूर्वार्धेउच्चकैर्विभातीतिसमानधर्मउपात्तः । उत्तरार्धेचस्रवतीतिसउक्तइतिदिक् ॥ ११ ॥ इत्युपमेयोपमाप्रकरणं ॥

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ॥ त्व
ल्लोचनसमंपद्मंत्वद्वक्त्रसदृशोविधुः॥ १२ ॥

प्रसिद्धोपमानोपमेयभावःप्रातिलोम्यात्प्रतीपम् । यथवा॥ यत्वन्नेत्रसमानकांतिसलिलेमग्नंतदिंदीवरं मेघैरंतरितःप्रियेतव मुखच्छायानुकारीशशी ॥ येपित्वद्गमनानुसारिगतयस्तेराजहंसागतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपिमेदैवेननक्षम्यते॥१२॥

प्रतीपमितिलक्ष्यनिर्देशः । ननूपमानोपमेयभावस्यैवविवक्षितत्वयामुखादेरप्युपमानत्वसंभवाच्चंद्रइवमुखमित्युपमायामतिव्याप्तिरित्यतआह । प्रसिद्धेति । प्रसिद्धोपमानस्योपमेयभावउपमेयत्वंप्रतीपंप्रतीपपदवाच्यं । कुतःप्रातिलोम्यात्प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलत्वात् । उपमेयभावप्रातिलोम्यादित्यविसर्गपाठेऽपिप्रसिद्धोपमानस्ययउपमेयभावस्तस्यप्रातिलोम्यादुपमानप्रतिकूलत्वादुपमानस्योपमेयत्वकल्पनंप्रतीपमिच्युच्यतइतिव्याख्येयं।

ननुप्रसिद्धस्योपमानोपमेयभावस्यवैपरीत्यादितियथाश्रुतरीत्याएवंविधप्रातिलोम्यस्य तृतीयपंचमप्रतीपभेदाव्यापित्वेनप्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगादिति।एवंचोक्तप्रकारेणोपमानप्रातिकूल्यस्यप्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथनेनप्रसिद्धोपमानप्रतिकूलधर्मःप्रतीपमितिप्रतीपपंचकसाधारणंसामान्यलक्षणमितिसूचितं । अतएवपंचमप्रतीपव्याख्यानावसरेवक्ष्यति।उपमानप्रातिलोम्यादिति । प्रतिकूलत्वंचतिरस्कारप्रयोजकत्वं। एतस्यचसकलप्रतीपभेदसाधारण्यंतत्रतत्रस्फुटीकरिष्यते। यथावेति। प्रोषितस्यप्रियांप्रतिवियोगवेदनानिवेदनमिदं।अयिप्रियेत्वदीयसादृश्येनविनोदनं विनोदोविरहयापनं तन्मात्रमपिममदैवेननक्षम्यते। एतदेवदर्शयतिर्यादत्यादिना। त्वन्नेत्रयोःसमानासाधारणीकांतिःशोभायस्यतथाविधंयादिंदीवरंतत्सलिलेमग्नं । वर्षर्तुनाजलवृद्धेः । तवमुखस्य छाययाकांत्या अनुकारीसदृशःशशी।मेघैरंतरितस्तिरोहितः । येपीत्यपिर्भिन्नक्रमः त्वद्गमनसदृशगतयोयेराजहंसास्तेपिगताइति। अत्रकांतीत्यादिधर्मोपादानात्पूर्वोदाहरणवैलक्षण्यंबोध्यं। ननूपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनारूपाद्व्यतिरेकालंकारादस्यकोभेदः। उच्यते। तत्रवैधर्म्यप्रयुक्तमुपमेयस्याधिक्यंविवक्षितमिहतूपमानतामात्रप्रयुक्तत्वात्साधर्म्यप्रयुक्तमिति ॥ १२ ॥

अन्योपमेयलाभेनवर्ण्यस्यानादरश्चतत् ॥ अलंगर्वेणतेवक्त्रकांत्याचंद्रोपिताद्दशः ॥ १३ ॥

अत्युत्कृष्टगुणतयावर्ण्यमानस्यान्यत्र स्वसादृश्यमसहमानस्योपमेयंकिंचित्प्रदर्श्यतावतातस्यतिरस्कारोद्वितीयंप्रतीपंपूर्वस्मादपिविच्छित्तिविशेषशालि। यथावा ॥ गर्वमसंवाह्यमिमंलोचनयुगलेनकिंवहसिभद्रे ॥ संतीदृशानिदिशिदिशिसरस्सुननुनीलनलिनानि ॥ १३ ॥

प्रतीपांतरमाह । अन्योपमेयेति । अन्यदवर्ण्यमुपमानंतद्रूपंयदुपमेयंतस्यलाभेनवर्णनीयस्यमुखादेरनादरोगर्वपरिहारोपितत्प्रतीपमित्यर्थः । तस्यगर्वप्रसक्तिपूर्वकत्वेनोपमेयतायाअपिपूर्वमप्राप्त्याउपमानतिरस्कृतिविशेषप्रयोजकत्वादितिभावः । अतएव लाभेनेत्युक्तं नतुसत्वेनेति । अप्राप्तप्राप्तेर्लाभशब्दार्थत्वात् । विच्छित्तिविशेषेति । चमत्कारोत्कर्षइत्यर्थः ।उक्तरीत्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरितिभावः । गर्वमिति। असंवाह्यंसंवहनायोग्यमपरिमितमितियावत् । भद्रेशोभनेइतिसंबोधनं । नन्वितिहेत्वर्थे । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । पूर्वोदाहरणेकांत्येतिसमानधर्मोपादानमिहतुनेतिभेदः ॥ १३ ॥

वर्ण्योपमेयलाभेनतथान्यस्याप्यनादरः । कःक्रौ
र्यदर्पस्तेमृत्योत्वत्तुल्याःसंतिहिस्त्रियः ॥ १४ ॥

अत्युत्कृष्टगुणतयाक्वचिदप्युपमानभावमसहमानस्यावर्ण्य स्यवर्ण्युपमेयंपरिकल्प्यतावतातस्यतिरस्कारः । पूर्वप्रतीपवैप रीत्येनतृतीयंप्रतीपम् । यथावा ॥ अहमेवगुरुःसुदारुणानामि तिहालहलमास्मताततदृप्यः ॥ ननुसंतिभवादृशानिभूयोभुव नेस्मिन्वचनानिदुर्जनानाम् ॥ १४ ॥

वर्ण्योपमेयेति । अन्यस्यावर्ण्यस्य । अनादरोपितथाप्रतीपमित्यर्थः । अहमेवेति । सुदारुणानामतितीव्राणाम् । गुरुःश्रेष्ठः।तातेतिसानुकंपसंबोधने । मास्मदृप्यइतिदर्पं माकृथाइत्यर्थः ॥ १४ ॥

वर्ण्येनान्यस्योपमायाअनिष्पत्तिवचश्चतत् ॥ मु
धापवादोमुग्धाक्षित्वन्मुखाभंकिलांबुजम्॥१५॥

अवर्ण्येवर्ण्योपमित्यनिष्पत्तिवचनंपूर्वेभ्यउत्कर्षशालिचतुर्थं प्रतीपम् । उदाहरणेमुधापवादत्वोक्त्योपमित्यनिष्पत्तिरुद्घा टिता । यथावा ॥ आकर्णयसरोजाक्षिवचनीयमिदंभुवि ॥ शशांकस्तववक्त्रेणपामरैरुपमीयते ॥ १५ ॥

वर्ण्येनान्यस्येति । निरूपितत्वंतृतीयार्थः । वर्ण्यनिरूपितायाऽन्यस्यावर्ण्यस्यो पमातस्याइत्यर्थः । अनिष्पत्तिवचः । उच्यमानाअनिष्पत्तिः 'कृदभिहितइतिन्या यात्' तत्प्रतीपम् । मुधेति । किलेतिवार्तायाम् । त्वन्मुखाभमंबुजमितिवार्त्तामुधा निष्प्रयोजनोऽपवादः । अलीकार्थकत्वेनापवादस्यनिष्प्रयोजनत्वं । उत्कर्षेति । उ पमानतिरस्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः । मुधापवादत्वोक्त्येति । उक्तार्थमेतत् । आकर्णयेति । वचनीयमलीकतयानिंदितम् । अतएवभुवीत्युक्तम् । लोकांतरेमु खासन्निधानेनविशेषादर्शनादलीकत्वग्रहायोगात् । संनिधानेऽपिविशेषाग्रहणात्पा मरैरित्युक्तं । अत्रवचनीयपामरैरित्येताभ्यामुपमितेरनिष्पत्तिःप्रकाश्यते ॥ १५ ॥

प्रतीपमुपमानस्यकैमर्थ्यमपिमन्वते ॥ दृष्टं
चेद्वदनंतस्याः किंपद्मेनकिमिंदुना ॥ १६ ॥

उपमेयस्यैवोपमानप्रयोजनधूर्वहत्वेनोपमानकैमर्थ्यमुपमा

नप्रातिलोम्यात्पंचमंप्रतीम् । यथावा ॥ तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौवृथेतिचित्तेकुरुतेयदायदा ॥ तनोतिभानोःपरिवेषकैतवात्तदाविधिः कुंडलनांविधोरपि ॥ केचिदनन्वयोपमेयोपमाप्रतीपानामुपमाविशेषत्वेनतदंतर्भावंमन्यंते । अन्ये तुपंचमंप्रतीपप्रकारमुपमानाक्षेपरूपत्वादाक्षेपालंकारमाहुः १६

प्रतीपमिति । कअर्थःप्रयोजनंयस्यतत्तथा । अनर्थकमितियावत् तस्यभावःकैमर्थ्यं । तदपिप्रतीपंमन्वते आलंकारिकाइतिशेषः । ननूपमानस्यपद्मचंद्रादेराल्हादविशेषरूपप्रयोजनसत्त्वात्कथमनर्थकत्वमतआह । उपमेयस्यैवेति । उपमानधूर्वहत्वेनोपमानकार्यकारित्वेन । अयंचोपमानकैमर्थ्येहेतुः । अतश्चोपमानकैमर्थ्यमित्यध्याहार्यं । आल्हादविशेषादेरन्यलभ्यत्वेनप्रयोजनत्वासंभवात्कैमर्थ्यमितिभावः । उपमानप्रयोजकधूर्वहत्वेनेतिपाठेउपमानंप्रयोजकंयस्याइतिबहुव्रीहिः । ननूपमानकैमर्थ्यस्योपमानाक्षेपश्चाक्षेपइतिवामनसूत्रेणाक्षेपालंकारत्वेनोक्तत्वात्कथंप्रतीपत्वमतआह । उपमानप्रातिलोम्यादिति । उपमानप्रतिकूलत्वादित्यर्थः । प्रतिकूलत्वंचतिरस्कारप्रयोजकत्वमित्युक्तम् । तथाचप्रतीतसामान्यलक्षणाक्रांतत्वात्प्रतीपांतर्भावएवोचितइतिभावः । तदोजसइति । नैषधीयेनैषधवर्णनमिदं विधिर्ब्रह्मातस्यनलस्यौजसःप्रतापस्यतद्यशसश्च स्थितौसत्यामिमौसूर्यचंद्रौवृथा प्रतापज्योत्स्नादेःकार्यस्यताभ्यामेवोपपत्तेर्निरर्थकाविति चित्तेयदायदाकुरुतेतदाभानोर्विधोश्चपरिवेषस्यपरिधेःकैतवाच्छलात्कुंडलनांवैयर्थ्यसूचिकांरेखावेष्टनांकरोतीत्यन्वयः । अत्रचनायंपरिवेषः किंतुकुंडलनेत्यपन्हुतौ कैमर्थ्यरूपप्रतीपस्यांगत्वात्तयोरंगांगीभावलक्षणःसंकरः । यद्यत्पापमित्यादिवचतत्पदेवीप्सायाअकरणंनदोषइतिबोध्यम् । केचिद्दंडिप्रभृतयः अनन्वयोपमाप्रतीपानामितिप्रतीपपदेनचात्राद्यभेदत्रयमेवगृह्यते नत्वंत्यभेदद्वयमपि । तत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तेरभावेनोपमांतर्भावस्यासंभवात् । वस्तुतस्त्वाद्यभेदत्रयस्यापिनोपमांतर्गतिर्युक्ता । चमत्कारंप्रतिसाधर्म्यस्यप्राधान्येनाप्रयोजकत्वात् । सामर्थ्यनिबंधनउपमानतिरस्कारएवहितत्रचमत्कृतिप्रयोजकतयाविवक्षितः नतुसाधर्म्यमेवमुख्यतश्चमत्कारितयाविवक्षितमितिसहृदयसाक्षिकम् । एवमनन्वयोपमेयोपमयोरपिनसादृश्यस्यचमत्कारितयाप्राधान्येनविवक्षा किंतुद्वितीयतृतीयसदृशव्यवच्छेदोपायतयेतिनतयोरप्युपमांतर्गतिर्युज्यते । अन्यथासादृश्यवर्णनमात्रेणोपमांतर्भावे ॥ 'धैर्यलावण्यगांभीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः ॥ गुणैस्तुल्योसिभेदस्तुवपुषैवेदृशेनत' इतिव्यतिरेकालंकारस्याप्युपमांतर्गतिःस्यात् । तत्रसाधर्म्यसमानाधिकरणंवैधर्म्यमेवचमत्कारिप्रधानं नतुसाधर्म्यमितिचेत्तुल्यमिदंप्रतीपा

दिष्वपीतिसहृदयैराकलनीयम्। एतवदेवास्वरसबीजमभिसंधायोक्तंकेचिदिति। अन्ये वामनादयः। अत्रचास्वरसबीजंप्रागेवावेदितं ॥ १६ ॥ इतिप्रतीपप्रकरणम्

विषय्यभेदताद्रूप्यरंजनं विषयस्य यत् ॥ रूपकंतत्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ॥ १७ ॥ अयंहिधूर्जटिः साक्षाद्येनदग्धाःपुरःक्षणात् ॥ अयमास्तेविनाशंभुस्तार्तीयीकंविलोचनम् ॥ १८ ॥ शंभुर्विश्वमवत्यद्यस्वीकृत्यसमदृष्टिताम् । अस्यामुखेंदुनालब्धेनेत्रानंदोकिमिंदुना ॥ १९ ॥ साध्वीयमपरालक्ष्मीरसुधासागरोदिता ॥ अयंकलंकिनश्चंद्रान्मुखचंद्रोतिरिच्यते ॥ २० ॥

विषय्युपमानभूतंपद्मादि विषयस्तदुपमेयंवर्णनीयंमुखादि विषयिणोरूपेणविषयस्यरंजनंरूपकं। अन्यरूपेणरूपवतःकरणात् तच्चक्वचित्प्रसिद्धविषय्यभेदपर्यवसितंक्वचिद्भेदेप्रतीयमानएवतदीयधर्मारोपमात्रपर्यवसितं । ततश्चरूपकंतावद्विविधं । अभेदरूपकंताद्रूप्यरूपकंचेति । द्विविधमपिप्रत्येकं त्रिविधं । प्रसिद्धविषय्याधिक्यवर्णनेनन्यूनत्ववर्णनेनानुभयोक्त्याचैवंरूपकंषड्विधं । अयंहीत्यादिसार्धश्लोकेनाभेदरूपकाणि । अस्यामुखेंदुनेत्यादिसार्धश्लोकेनताद्रूप्यरूपकाणि । आधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्त्युद्देशक्रमप्रातिलोम्येनोदाहृतानि । येनदग्धाइतिविशेषणेनवर्णनीयेराज्ञिप्रसिद्धशिवाभेदानुरंजनाच्छिवस्य पूर्वावस्थातोवर्णनीयराजभावावस्थायांन्यूनत्वाधिक्ययोरवर्णनाच्चानुभयाभेदरूपकमाद्यम् । तृतीयलोचनप्रहाणोक्त्यापूर्वावस्थातोन्यूनताप्रदर्शनान्न्यूनाभेदरूपकंद्वितीयम् । न्यूनत्ववर्णनमप्यभेददार्ढ्योपादकत्वाच्चमत्कारिविषमदृष्टित्वपरित्यागेनजगद्रक्षकत्वोक्त्याशिवस्य पूर्वावस्थातोवर्णनीयराजभावावस्थायामुत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपकंतृतीयं ॥ एवमुत्तरेषुताद्रूप्यरूपकोदाहरणेष्वपिक्रमेणानुभभूयन्यूनाधिकभावाउन्नेयाः। अनेनैवक्रमे

णोदाहरणांतराणि॥ चंद्रज्योत्स्नाविशदपुलिनेसैकतेस्मिन्शरय्वावादद्यूतंचिरतरमभूत्सिद्धयूनोःकयोश्चित् ॥ एकोवक्तिप्रथमनिहतंकैटभंकंसमन्यस्तत्त्वंसत्वं कथयभगवन्कोहतस्तत्रपूर्वं॥ अत्रसत्वमित्यनेनयःकंसकैटभयोर्हंतागरुडध्वजस्तत्तादात्म्यंवर्णनीयस्यराज्ञःप्रतिपाद्यतंप्रतिकंसकैटभवधयोःपौर्वापर्यप्रश्नव्याजेनतत्तादात्म्यदार्ढ्यकरणात्पूर्वावस्थातउत्कर्षापकर्षयोरविभावनाच्चानुभयाभेदरूपकं ॥ वेधाद्वेधाभ्रमंचक्रेकांतासुकनकेषुच ॥ तासुतेष्वप्यनासक्तःसाक्षाद्भर्गोनराकृतिः ॥ अत्रसाक्षादितिविशेषणेनविरक्तस्यप्रसिद्धशिवतादात्म्यमुपदिश्यनराकृतिरितिदिव्यमूर्त्तिवैकल्यप्रतिपादनान्न्यूनाभेदरूपकं॥त्वय्यागतेकिमितिवेपतएषसिंधुस्त्वंसेतुमंथकृदतःकिमसौबिभेति ॥द्वीपांतरेऽपिनहितेस्त्यवशंवदोयत्वांराजपुंगवनिषेवतएवलक्ष्मीः॥अत्रत्वंसेतुमंथकृदितिसेतोर्मंथनस्यचकर्त्रापुरुषोत्तमेनसहवर्णनीयस्यतादात्म्यमुक्त्वा तथापि त्वदागमनंसेतुबंधायमंथनायवेतिसमुद्रेणनभेतव्यं।द्वीपांतराणामपित्वद्वशंवदत्वेनपूर्ववद्द्वीपांतरेजेतव्याभावात् प्राप्तलक्ष्मीकत्वेनमंथनप्रसक्त्यभवाच्चेतिपूर्वावस्थातउत्कर्षविभावानादधिकाभेदरूपकं ॥ किंपद्मस्यरुचिंनहंतिनयनानंदंविधत्तेनकिंवृद्धिंवाझषकेतनस्यकुरुतेनालोकमात्रेणकिं ॥ वक्त्रेंदौतवसत्ययंयदपरःशीतांशुरुज्जृंभतेदर्पःस्यादमृतेनचेदिहतदप्यस्त्येवबिंबाधरे ॥ अत्राऽपरःशीतांशुरित्यनेनवक्त्रेंदोःप्रसिद्धचंद्राद्भेदमाविष्कृत्यतस्यचप्रसिद्धचंद्रकार्यकारित्वमात्रप्रतिपादनेनोत्कर्षाऽपकर्षयोरप्रदर्शनादनुभयंताद्रूप्यरूपकं॥अचतुर्वदनोब्रह्माद्विबाहुरपरोहरिः ॥ अभाललोचनःशंभुर्भगवान्बादरायणः॥ अत्रहरावपरइतिविशेषणात्त्रिष्वपिताद्रूप्यमात्रविवक्षाविभाविता । चतुर्वदनत्वादिवैकल्यंचोक्तमितिन्यूनताद्रूप्यरूपकम् । इदं

विशेषोक्त्युदाहरणमितिवामनमतं।यदाह॥एकगुणहानौगुण साम्यदार्ढ्यंविशेषोक्तिरिति॥ किमसुभिर्ग्लपितैर्जडमन्यसेम यिनिमज्जतुभीमसुतामनः ॥ ममकिलश्रुतिमाहतदर्थिकांन लमुखेंदुपरांविबुधःस्मरः ॥ अत्रदमयंतीकृतचंद्रोपालंभेप्रसि द्धचंद्रोनानिर्याणकालिकमनःप्रवेशश्रुतितात्पर्यविषयः।किंतु नलमुखचंद्रएवेति। ततोस्याधिक्यप्रतिपादनादधिकताद्रूप्य रूपकं। रूपकस्यसावयवत्वनिरवयवत्वादिभेदप्रपंचनंतुचि त्रमीमांसायांद्रष्टव्यम्॥ १७॥१८॥ १९॥

रूपकंलक्षयति। विषय्यभेदेति। रूप्यतेइतरव्यावृत्ततयाज्ञायतेधर्मीअनेनेतिरूपंत द्रूपमस्यास्तीतद्रूपस्तस्यभावस्ताद्रूप्यंचंद्रकार्यकारित्वादि । विषयिणउपमानस्याभेदता द्रूप्याभ्यांविषयस्योपमेयस्ययद्रंजनमिवरंजनंस्वोपरक्तबुद्धिविषयीकरणमितियावत्। तद्रूपकमित्यर्थः। रूपकंतदित्येवपाठः। रूपकंत्विति पाठेतुतदित्यध्याहार्यम्। उपात्त बिंबाविशिष्टविषयधर्मिकाहार्यारोपनिश्चयविषयीभूतमुपमानाऽभेदताद्रूप्याऽन्यतररू पकमितितुनिष्कर्षः। मुखंचंद्रइत्यादौनामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिवशादाहार्यचंद्राभे दनिश्चयाल्लक्षणसमन्वयः। मुखमपरश्चंद्रइत्यत्रतुनचंद्राभेदोविषयः। अपरइतिभेदस्य विवक्षितत्वात्। अपितुचंद्रकार्यकारित्वरूपंताद्रूप्यमिति तत्रापिलक्षणसंगतिः। नचत स्यमुखेसत्वात्कथमारोपइतिवाच्यम्। चंद्रकार्यसजातीयकारित्वस्यैवमुखेसत्वादिति । यद्यपिनामार्थयोरभेदान्वयानुरोधादिहापिचंद्रपदलक्षितस्यतत्कार्यकारिणोऽभेदसंस र्गेणैवमुखेऽन्वयादभेदरूपकमेव तथाप्युपमानतावच्छेदकरूपेणाभेदभानेएवाभेदरूप कत्वं तत्कार्यकारित्वादिरूपेणा भेदभानेतुताद्रूप्यरूपकत्वमितितात्पर्यम्। अत्रकमलम नम्भसिकमलेचकुवलयेतानिकनकलतिकायाम्इमित्याद्यतिशयोक्तिवारणायोपात्तेति विषयविशेषणम् । आरोपश्चनिषेधानंगकत्वेनविशेषणीयः। तेनापन्हुतौनातिव्या प्तिः । भ्रांतिवारणायाहार्येति ॥ 'त्वत्पादनखरत्नानांयदलक्तकमार्जनम् । इदंश्रीखंडलेपेनपांडुरीकरणंविधोः' । इतिनिदर्शनावारणायबिंबाविशिष्टेति। सं शयोत्प्रेक्षयोर्निरासायनिश्चयेत्युक्तमितिसंक्षेपः । आधिक्येत्यादि । आधिक्यमु पमानस्यस्वाभाविकीमवस्थामपेक्ष्योपमेयतादात्म्यावस्थायांबोध्यम् । एवंन्यूनत्व मपि। अनुभयमाधिक्यन्यूनत्वोभयरहितमभेदताद्रूप्यान्यतरमात्रम्। अयंहीत्यादि। अयंवर्ण्यमानोराजा येनहेतुना पुरोनगर्यः । शिवस्यापित्रिपुरदग्धृत्वात्सएवाय मितिभावः । तार्तीयीकमिति । तृतीयमेवतार्तीयीकम् । तीयादीकक्स्वार्थे

वावाच्यइतिवार्तिकानुसारात् । विलोचनंविनेत्यन्वयः । शंभुरिति । अत्राप्य यमित्यनुषंजनीयम् । अन्यथाऽतिशयोक्त्यापत्त्यारूपकोदाहरणत्वासंगतेः । अद्यराज भावावस्थायांसमदृष्टितांसमसंख्यलोचनतामेकरूपलोचनवत्तांच । मुखेंदुनेति अत्रें दुपदमिंदुकार्यकारिपरम् । किमिंदुनेतिप्रसिद्धचंद्राद्भेदविवक्षणात् । अतश्चंद्रताद्रू प्यरूपकमिदम् । नचात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादिंदुकार्यकारिणिमुखाभेदभानान्मुखाभेद रूपकंस्यान्नतुचंद्रताद्रूप्यरूपकमितिवाच्यं । व्युत्पत्तिवैचित्र्येणमुखस्यस्वनिष्ठाभेदप्रति योगित्वसंसर्गेणान्वयाभ्युपगमाद्विशेषणानुयोगिकस्यापिविशेषणसंबंधतायाःस्वामित्व स्यषष्ठ्यर्थत्ववादिभिःप्राचीनैश्चैत्रस्यधनमित्यादावंगीकारात् । एवंचमुखनिष्ठाभेदप्रति योगीचंद्रस्तत्कार्यकारीवेतिबोधान्नमुखाभेदरूपकापत्तिर्मुखप्रतियोगिकाभेदस्याभाना दित्येवमन्यत्राप्यूह्यम् । असुधेति । सुधासागरादुदिताउत्पन्ना प्रसिद्धालक्ष्मीरियंतुनतथे तिन्यूनत्वोक्तिः । अतिरिच्यतइति । निष्कलंकतयाअधिकोभवतीत्यर्थः । लक्षणश्लो कंव्याचष्टे । विषय्युपमानेत्यादि । विषयिणोऽभेदेनरूपेणचेतिपाठः । रूपेणआल्हा दकत्वादिनाताद्रूप्येण । क्वचित्ताद्रूप्येणचेत्येवपाठः । परमार्थतस्तु । प्रामाणिकपुस्तकेषु विषयिणोरूपेणविषयस्यरंजनमितियुक्ततरःपाठः । तेनतच्चेत्यादेर्नपौनरुक्त्यमितिध्ये यं । हरिद्रादिनापटादिरंजनेप्रयुक्तस्यरंजनशब्दस्येहप्रवृत्तौबीजमाह । अन्यरूपेणेति । रूपंरक्तपीतादिकं । अभेदताद्रूप्येचतथाचान्यदीयधर्मेणान्यस्यतद्वत्तासंपादनत्वसामा न्यादिहगौणरंजनशब्दप्रयोगइतिभावः । तच्चेति । रंजनंचेत्यर्थः । प्रसिद्धेति । कवि संप्रदायप्रसिद्धोपमानाभेदेनलब्धात्मकमित्यर्थः । रूपपदस्याभेदताद्रूप्योभयसाधारण त्वादितिभावः । अभेदेनरूपेणचेतिपाठेतुतच्चेत्यत्रचशब्दोहेत्वर्थकः । तेनपूर्वोक्तस्यैवस मर्थनमितिनपौनरुक्त्यं । तावद्विधांतरोक्तेःप्रागुद्देशक्रमप्रातिलोम्येनेति । निर्देशक्रम वैपरीत्येनेत्यर्थः । एतदेवविशदयति । येनेत्यादि । विशेषणेनेतिहेतौतृतीया । पुरदग्धृ त्वविशेषणहेतुकशिवाभेदानुरंजनादित्यर्थः । ननुन्यूनत्ववर्णनेभेदापकर्षयोःप्रतीतेःकथं चमत्कारितेत्यतआह । अभेददार्ढ्यापादकत्वादिति । विशेषनिषेधस्यशेषाभ्यनुज्ञानफ लकतयानिषिद्धव्यतिरिक्तसकलगुणशालिताप्रतीतावेकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेनाभेदनिश्चयसंपादकत्वादित्यर्थः । विभावनात्प्रकाशनात् । चंद्रज्योत्स्नेति । राजा नंप्रतिकस्यचिदुक्तिः । हेभगवन् चंद्रज्योत्स्नावद्विशदंश्वेतंपुलिनंयस्यतथाभूतेस्मिन्शर य्वाःशरयूनामकनद्याःसैकतेसिकतामयदेशेकयोश्चित्सिद्धतरुणयोश्चिरतरमतिचिरका लंवादरूपंद्यूतमभूत । कीदृक्तत्राह । एकःसिद्धयुवाकैटभंदैत्यविशेषंप्रथमंनिहतंवक्तिवदति अन्यःकंसंप्रथमंनिहतंवक्ति सकंसकैटभयोर्निहतत्वंतत्रतयोर्मध्येपूर्वंकोहतइतितत्त्वंकथ येत्यन्वयः । यद्यपिमुनिप्रभृतावेवभगवन्नित्यामंत्रणमुचितंनराजादौतथापिराज्ञोभगवत्त्वा

दात्म्यवर्णनादनौचित्यंपरिहरणीयं।क्वचित्तुभवतेतिपाठः।अत्रज्योत्स्नापदेनैवचंद्रिकालाभेपिचंद्रपदंशारदपूर्णचंद्रपरतयानापुष्टार्थं।पुष्पमालेत्यत्रपुष्पपदमिवोत्कृष्टपुष्पपरतयेतिबोध्यं। वादयोग्यतासूचनाययूनोरित्युक्तं।अयंहीत्युदाहरणेऽभेदारोपहेतुभूतंपुरदाहकत्वरूपंसाधर्म्यमुपात्तमिहतुजगद्रक्षकत्वादिकंतद्गम्यमानमितिभेदः। वेधाइति। द्वेधा कांताधर्मिकत्वकनकधर्मिकत्वरूपविधाद्वययुक्तंभ्रमंबलवदनिष्टाननुबंधिसुखसाधनत्वभ्रमं। सर्वेषामपिभ्रमाणांवेधसानिर्माणेपिप्राधान्यविवक्षयेत्थमभिधानं। अयमास्तइत्युदाहरणेशंभुसादृश्यंगम्यमानमिहत्वनासक्तिरूपंतदुपात्तमितिभेदः।त्वय्यागतइति। राजानंप्रतिकवेरुक्तिः।सेतुश्चमंथश्चेतिद्वंद्वः।मंथनंमंथोमृतमंथनं।द्वीपांतरेपीत्यपिनास्तुतरामेतत्द्वीपेनास्तीतिसूच्यते। अत्रराजभावावस्थायांशंभुर्विश्वमित्यत्रविश्वसंरक्षकत्वंसादृश्यमुपात्तमिहतुनेतिभेदः। किंपद्मस्येतिदर्शयितांप्रतिनायकोक्तिः। तववक्त्ररूपेंदुकार्यकारिणिसत्ययमपरःप्रसिद्धःशीतांशुश्चंद्रोयदुज्जृंभतेउदितोभवतितस्मात्तववक्त्रेंदुःपद्मस्यरुचिंकांतिंकिंनहंति।'प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्तते'इतिन्यायात्प्रयोजनस्यान्यतःसंभवेतदुज्जृंभणस्यासंगतेरिति। किंनहंतीतिकाक्वा। अपितुहंत्येवेतिपर्यवसानेतदुज्जृंभणंवृथेतिप्रतीतिपर्यवसानं।एवमग्रिमवाक्ययोरपि झषोमकरःकेतनंचिन्हमस्यतथाभूतस्यसमुद्रस्यकामस्यच आलोकमालोकःप्रकाशश्च तन्मात्रेणअमृतेनदर्पोभिमानउज्जृंभणहेतुःस्याच्चेदयुक्तमेतत्। यतइहवक्त्रेंदौबिम्बाधरेतदप्यस्त्येवेतिसमुचितपदाध्याहारेणयोजनीयम्। यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनतच्छब्दाक्षेपक्षमत्वान्नतदनुपादानेपिन्यूनपदत्वदोषः। कार्यकारित्वमात्रेत्यनेनाभेदव्यावृत्तिः। अस्यामुखेंदुनेत्यत्रकिमिंदुनेतिपुनरुपादानमात्रंभेदविवक्षाज्ञापकम् इहत्वपरशब्दस्याप्युपादानमितिविशेषः। अचतुर्वेदनइति। बादरायणोव्यासः। भालेलोचनंयस्येतिव्यधिकरणत्वेपिगमकत्वाद्बहुव्रीहिः। ननु हरावपरइतिविशेषणात्तदंशेएवताद्रूप्यरूपकंस्यात् इतरांशेत्वभेदरूपकमेवेत्याशंक्याह। अत्रेति। त्रिष्वपीति। एकत्रानेकारोपरूपायां रूपकमालायामवैरूप्यायतात्पर्यग्राहकस्यैकत्रास्थतस्यापिसाधारण्यमेवोचितमितिभावः। अयमेवचसाध्वीत्यादिपूर्वोदाहरणाद्विशेषः। न्यूनरूपकस्यचमत्कारित्वंपूर्वमुक्तंवृद्धसंमत्याद्रढयति। इदमिति। यदाहेत्यनंतरंसइतिशेषः। एकगुणहानौअभिहितायामितिशेषः। गुणसाम्यदार्ढ्यंशेषगुणप्रयुक्तसाम्यायययोगव्यवच्छेदः। चतुर्वेदनत्वाद्येकगुणव्यतिरेकस्यप्रमाणान्तरसिद्धस्यपुनर्वचनंशेषगुणाभावपरिसंख्यार्थम्पर्यवस्यतीतिभावः। अत्रचरूपकप्रभेदत्वेनैवचमत्कारोपपत्तौ नाऽलंकारांतरत्वंन्यूनत्ववर्णनस्ययुक्तम्। सामग्रीकालीनकार्याभावस्यत्वलंकारांतरासंभिन्नस्यतद्वक्ष्यमाणंयुक्तमित्यस्वरसोमतमित्यनेनसूचितः। किमसुभिरिति। जडेतिमूर्ख

जलमयसाधारणंचंद्रसंबोधनं । ग्लपितैर्नष्टैरसुभिर्निमित्तैभूतभा मसुतायादमयंस्रामनो पर्यानमज्जतुनिलीयतामितिमन्यसे। किमितिसोपहासकाकुः । तेनमैवंमंस्थाइत्यर्थः। अत्रहेतुमाह । किलनिश्चितं । ममविबुधःपंडितःस्मरः । तदर्थिकांसःप्राणनिर्गमकालीनमनःप्रवेशअर्थोयस्यास्तांश्रुतिम् । नलमुखेंदुपरां मनःप्रवेशाधिकरणत्वेननलमुखचंद्रतात्पर्यवतीमाहेति । अयंकलंकिनइत्युदाहरणे दोषशून्यत्वप्रयुक्तंशाब्दमाधिक्यं इहतुगुणविशेषप्रयुक्तंगम्यमानंतदितिविशेषः । सावयवत्वनिरवयवत्वादीति । आदिनासमस्तवस्तुविषयत्वादिरूपैतत्प्रभेदानाम्परंपरितत्वरूपभेदांतरस्यचपरिग्रहः । तथाहि सावयवंनिरवयवंपरंपरितंचेतित्रिविधंरूपकम् । प्रत्येकंक्रमेण द्विविधम् । समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्तिच केवलम्मालाच श्लिष्टवाचकमश्लिष्टवाचकंचेति । श्लिष्टाश्लिष्टभेदयोःकेवलमालारूपत्वाभ्यामंत्यंचतुर्विधमित्यष्टौभेदाः । तत्र 'ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवलाबिभ्रतीतारकास्थीन्यंतर्धानव्यसनरसिकारात्रिकापालिकीयम्॥ द्वीपाद्द्वीपंभ्रमतिदधतीचंद्रमुद्राकपालेन्यस्तंसिद्धांजनपरिमलंलांछनस्यछलेन' ॥ इतिपद्ये रात्रौकापालिकीत्वारोपस्यप्रधानतयाऽवयविनोऽवयवरूपाणिज्योत्स्नाभस्मेत्यादिरूपकाणीतिसावयवत्वं समस्तस्यवस्तुनआरोप्यमाणस्यशब्दविषयत्वंचद्रष्टव्यम् । 'प्रौढमौक्तिकरुचःपयोमुचांबिंदवःकुटजपुष्पबंधवः ॥ विद्युतांनभसिनाट्यमंडलेकुर्वतेस्मकुसुमांजलिश्रियम्' ॥ इत्यत्रप्रधानस्यनभसिनाट्यमंडलत्वारोपस्यावयवभूतंविद्युतांनर्तकीत्वरूपणमार्थं नशाब्दमित्येकदेशेविशेषेणशाब्दतयावर्तनादेकदेशविवर्तित्वम् । 'कुरंगीवांगानिस्तिमितयतिगीतध्वनिषुयत्सखींकांतोदंतंश्रुतमपिपुनःप्रश्नयतियत् ॥ अनिद्रंयच्चांतःस्वपितितदहोवेद्मयभिनवांप्रवृत्तोस्याःसेक्तुंहृदिमनसिजःप्रेमलतिकां ॥' इत्यत्रप्रेमलतिकामित्यमालारूपंनिरवयवं । 'सौंदर्यस्यतरंगिणीतरुणिमोत्कर्षस्यहर्षोद्गमःकांतेःकार्मणकर्मनर्मरहसामुल्लासनावासभूः॥ विद्यावक्रगिरांविधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रियाबाणाःपंचशिलीमुखस्यललनाचूडामणिःसाप्रिया॥' इत्यत्रचमालारूपंनिरवयवंबोध्यं । एवं 'अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः॥ स्तूयतेदेवसद्वंशमुक्तारत्नंनकैर्भवान् ॥' इत्यत्रवेणुकुलयोःश्लिष्टेनवंशपदेनकुलेवेणुत्वारोपपूर्वकएवराज्ञिमुक्तारत्नत्वारोपइतिश्लिष्टवाचकंकेवलपरंपरितरूपकंविद्वन्मानसेत्यादावेतदेवमालारूपम् । चतुर्दशलोकवल्लिकंदइत्यत्राश्लिष्टवाचकंकेवलपरंपरितं । पर्यंकोराज्यलक्ष्म्याइत्यादावालानंजयकुंजरस्येत्यादौचाश्लिष्टवाचकंमालापरंपरितंचद्रष्टव्यं। विस्तरभयान्नेहप्रपंच्यते । इत्यलंकारचंद्रिकायांरूपकप्रकरणम् ॥ १७ ॥ १८॥ १९ ॥

परिणामःक्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मना ॥

प्रसन्नेनदृगब्जेनवीक्षतेमदिरेक्षणा ॥ २० ॥
यत्रारोप्यमाणोविषयीकिंचित्कार्योपयोगित्वेननिबद्ध्यमानः स्वतस्तस्यतदुपयोगित्वासंभवात्प्रकृतात्मतापरिणातिमपेक्षतेतत्रपरिणामालंकारः । अत्रोदाहरणंप्रसन्नेनेति । अत्रहि अब्जस्यवीक्षणोपयोगित्वंनिबद्ध्यतेनतुदृशः।मयूरव्यंसकादिसमासेनउत्तरपदार्थप्राधान्यात् । नचोपमितसमासाश्रयणे नदृगब्जमिवेतिपूर्वपदप्राधान्यमस्तीतिवाच्यं । प्रसन्नेनेतिसामान्यधर्मप्रयोगादुपमितंव्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोगइतितदप्रयोगएवोपमितसमासानुशासनात् ।अब्जस्यवीक्षणोपयोगित्वंनस्वात्मनासंभवत्यतस्तस्यप्रकृतदृगात्मतापरिणत्यपेक्षणात्परिणामालंकारः । यथावा ॥ तीर्त्वाभूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनासौतृतीयस्तस्मैसौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरंनाविकाय ॥ व्यामग्राह्यस्तनीभिःशबरयुवतिभिः कौतुकोदंचदक्षंकृच्छ्रादन्वीयमानःक्षणमचलमथोचित्रकूटंप्रतस्थे ॥ अत्रारोप्यमाणआतरःसौमित्रिमैत्रीरूपतापत्त्यागुहोपकारलक्षणकार्योपयोगीनस्वात्मना गुहस्यरघुनाथप्रसादैकार्थित्वेनवेतनार्थित्वाभावादितिपरिणामालंकारः ॥ २० ॥

परिणामंलक्षयति । परिणामइति । विषयिनिष्ठायाःप्रकृतकार्योपयोगितायाअवच्छेदिकाविषयतात्मतापरिणतिःपरिणामः।साचविषयतादात्म्याध्यवसायविषयता । एवंचविषयाभेदस्यैवविषयिणिविवक्षणादृगभिन्नेनाब्जेनेतिस्वारसिकएवबोधो नतुरूपकइवदृङ्निष्ठाभेदप्रतियोगिनाब्जेनेत्यनुयोगित्वमुखइतिरूपकाद्भेदोबोध्यः।असमासेप्युदाहरति । तीर्त्वेति । मुरारिनाटकगतमेतत्पद्यम् ।आत्मनातृतीयःसीतालक्ष्मणसहितइतियावत् । असौप्रक्रांतोरामोभूतेशस्यशंभोर्मौलिमालारूपाममरनदींगंगांतीर्त्वातस्मैनाविकायगुहसंज्ञायनिषादपतयेसौमित्रेर्लक्ष्मणस्यमैत्रीरूपमातरंतरणमूल्यमुपकृतवानुपकाररूपतयादत्तवान् । अथोऽनंतरंचित्रकूटंप्रतिप्रतस्थेप्रस्थितवान् । कदृशः । व्यामेनतिर्यक्प्रसारितभुजद्वयांतरालेनग्राह्यौतावत्परिणाहौस्तनौयासांतथाभूताभिःशबराणांव्याधानांयुवतीभिःकौतुकेनोदंचंतिविकसंत्यक्षीणियत्रक्रियायांतथाकृच्छ्रात्क्लेशादतएवक्षणमन्वीयमानोऽनुगम्यमानइत्यर्थः॥इतिपरिणामप्रकरणं॥२०॥

बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेखइष्यते ॥ स्त्रीभिः
कामोर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरैक्षिसः ॥ २१ ॥

यत्रनानाविधधर्मयोग्येकंवस्तुतत्तद्धर्मयोगरूपनिमित्तभेदेनानेकेनग्रहीत्राऽनेकधोल्लिख्यतेतत्रोल्लेखः । अनेकधोल्लेखनेरुच्यर्थित्वभयादिकंयथार्हंप्रयोजकं । रुचिरभिरतिः ।आर्थित्वं लिप्सा । स्त्रीभिरित्याद्युदाहरणम् । अत्रैकएवराजासौंदर्यवितरणपराक्रमशालीतिकृत्वास्त्रीभिरर्थिभिःप्रत्यर्थिभिश्च रुच्यर्थित्वभयैःकामकल्पतरुकालरूपोदृष्टः । यथावा ॥ गजत्रातेतिवृद्धाभिःश्रीकांतइतियौवतैः । यथास्थितश्चबालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुक ॥ अत्रयस्तथाभीतंभक्तंगजंत्वरयात्रायतेस्मसोयमादिपुरुषोत्तमइतिवृद्धाभिः । संसारभीत्यातदभयार्थिनीभिःकृष्णोयंमथुरापुरंप्रविशन्दृष्टः ॥ यस्तथाचंचलत्वेनप्रसिद्धायाः श्रियोपिकामोपचारवैदग्ध्येननित्यंवल्लभःसोऽयंदिव्ययुवतियुवतिसमूहैःसोत्कंठैर्दृष्टः । बालाभिस्तद्बाह्यगतरूपवेषालंकारदर्शनमात्रलालसाभिर्यथास्थितवेषादियुक्तोदृष्टइतिबहुधोल्लेखः । पूर्वकामत्वाद्यारोपरूपकसंकीर्णः । अयंतुशुद्धइतिभेदः ॥ २१ ॥

अथोल्लेखालंकारंलक्षयति । बहुभिरिति । एकस्यबहुधोल्लेखादित्यन्वयः । उल्लेखनं विषयीकरणमुल्लेखः । हेतौपंचमी । तथाचैवंविधोल्लेखाद्धेतोरुल्लेखइष्यते उल्लेखइतिव्यवह्रियतइत्यर्थः । व्यवहारंप्रतिलक्षणस्यप्रयोजकत्वात् । स्त्रीभिरिति । स्वर्द्रुःस्वर्गसंबंधि द्रुमःकल्पतरुः । कालोयमः । सप्रकृतोराजा । श्लोकंव्याचष्टे । यत्रेति । नानाविधेति सौंदर्यदातृत्वशूरत्वादिरूपेत्यर्थः । तत्तद्धर्मेतिरुच्यर्थित्वभयादिरूपेत्यर्थः । एतच्चस्वरूपकथनंनतुलक्षणांतर्गतम् । ननुद्वाभ्यांग्रहीतृभ्यांनिमित्तद्वयवशात्प्रकारद्वयेनोल्लेखेऽव्याप्तिरतआह । अनेकेत्यादि । तथाचलक्षणेबहुपदमनेकपरमितिभावः । एवंचग्रहीतृविषयाद्यन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लिख्यमानानेकप्रकारत्वमुल्लेखइतिलक्षणंबोध्यं । सौंदर्यस्यतरंगिणीत्यादिमालारूपकवारणायाद्यंविशेषणं । तत्रग्रहीतृभेदप्रयुक्तंनानेकप्रकारत्वमितिनातिव्याप्तिः । वक्ष्यमाणोल्लेखप्रभेदसाधारण्यायान्यतमत्वप्रवेशः । तद्विवेचनंतद्व्याख्यानावसरेकरिष्यामः । अन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लिख्य

मानत्वमित्येतावदुक्तौ ' विद्याविक्रमसौंदर्यतपसांनिधिमागतम् ॥ पश्यंतिविबुधाः शूराःस्त्रियोवृद्धाश्चकौतुकात् ॥ ' इत्यत्रातिव्याप्तिरतोऽनेकप्रकारत्वमित्युक्तम् । नचो ल्लिख्यमानप्रकारत्वमित्येवास्तु । उक्तोदाहरणेप्रकारस्यकस्याप्यनुल्लेखादेवानतिप्रसं गादितिवाच्यम् । एवमपि ' नृपत्वद्वाजिराजिप्रसरखुरपुटप्रोद्धतैर्धूलिजालैरालोका लोकभूमीधरमतुलनिरालोकभावंप्रयाते ॥ विश्रांतिकामयंतेरजनिरितिधियाभूतलेस र्वेलोकाःकोकाःक्रंदंतिशोकानलविकलतयाकिंचनंदंत्युलूकाः ॥ ' इत्यत्रधूलिजालरूप स्यैकवस्तुनोऽनेकैर्लोककोकोलूकैर्ग्रहीतृभिरेकेनैवरजनीत्वेनप्रकारेणोल्लेखनादतिव्या प्तेर्वारणायप्रकारेऽनेकत्वोपादानस्यावश्यकत्वात् । ' सिंजानैर्मंजिरीतिस्तनकलशयु गंचुंबितंचंचरीकैस्तत्रासोल्लासलीलाकिसलयमनसापाणयःकीरदष्टाः ॥ तल्लोपायालपं त्यःपिकनिनदधियाताडिताःकाकलोकैरित्थंचोलेंद्रसिंहत्वदरिमृगदृशांनाप्यरण्यंशर ण्यम् ॥ ' इत्यनेकगतभ्रांतिपरंपरायामतिप्रसंगवारणार्थमेकस्येत्युक्तमितिसंक्षेपः । य थार्हमिति । स्त्रीभिःकामत्वोल्लेखेतासांरुचिरनुरागःप्रयोजकः । अर्थिभिःकल्पतरु त्वोल्लेखेतेषांलिप्साप्रयोजिकाशत्रुभिर्यमत्वोल्लेखेतेषांभयंप्रयोजकमित्येवंयथायोग्यमि त्यर्थः । उदाहरणांतरमाह यथावेति । श्रीकृष्णस्यमथुराप्रवेशवर्णनं । शौरिःश्रीकृष्णोवृ द्धाभिर्जगन्नातेतिदृष्टइत्याद्यन्वयाः । सकौतुकंसोत्कंठमितिदर्शनक्रियाविशेषणंसर्वत्र संबध्यते । श्लोकंव्याचष्टेयइति । तथामहाग्राहग्रहणेनयुवतिसमूहैस्तरुणीसमूहैः । पूर्व मिति । उदाहृतइतिशेषःउल्लेखइत्यनुषज्यते । आरोपरूपकसंकीर्णइतिपाठेआरोपस्व रूपंयद्रूपकंतत्संकीर्णइत्यर्थः । आरोपरूपकेतिपाठस्तुस्पष्टार्थएव ॥ २१ ॥

एकेनबहुधोल्लेखेप्यसौविषयभेदतः ॥ गुरुर्व
चस्यर्जुनोयंकीर्त्तौभीष्मःशरासने ॥ २२ ॥

ग्रहीतृभेदाभावेपिविषयभेदाद्बहुधोल्लेखनादसावुल्लेखः । उदा हरणंश्लेषसंकीर्णं । वचोविषयेमहान्पटुरित्यादिवद्बृहस्पाति रित्याद्यर्थांतरस्यापिक्रोडीकरणात् । शुद्धोयथा । अकृशंकुच योःकृशंविलग्नेविपुलंचक्षुषिविस्तृतंनितंबे ॥ अधरेऽरुणमा विरस्तुचित्तेकरुणाशालिकपालिभागधेयं ॥

उल्लेखप्रभेदांतरमाह । एकेनेति । व्याचष्टेग्रहीत्रिति । विषयभेदादित्यनंतरमेक स्येतिशेषः । विषयपदमाश्रयसंबंधिनोरुपलक्षणं । अतएवलक्षणेग्रहीतृविषयादीत्या दिपदेनतत्संग्रहःकृतः । तत्रविषयसप्तमीनिर्दिष्टोविषयइत्युच्यते । अधिकरणसप्तमीनि र्दिष्टस्त्वाश्रयःषष्ठ्यादिनिर्दिष्टःसंबंधीतिविवेकः । गुरुरित्यस्यार्थकथनंमहानिति । गु

रुर्महतिवाच्यवदितिविश्वकोशात् । पटुरितितुतत्पर्यवसितार्थकथनंपटुर्दक्षइत्यादित्यादिनाकीर्तिविषयेऽर्जुनोधवलइतिवत्पार्थइत्यर्थांतरस्यधनुर्विषयेभीष्मोभीषणइतिवद्गांगेयइत्यर्थांतरस्यचसंग्रहः । भीष्मस्तुभीषणेरुद्रेगांगेयेचनिशाचरइतिविश्वः । क्रोडीकरणादेकवृंतगतफलद्वयन्यायेनसंग्रहात् । अकृशमिति । कपालिनोहरस्यभागधेयंभाग्यंतत्त्वेनाध्यवसितंपार्वतीस्वरूपंचित्तआविरस्तुप्रकटीभवत्वितिसंबंधः । किंभूतं । कुचयोः कुचविषये अकृशंस्थूलम् । एवमग्रेपि । विलग्नोमध्यः । विलग्नोमध्यलग्नयोरितिविश्वः । विपुलमायतम् । अधरेअधरोष्ठे । अरुणमारक्तम् । अरुणाधरमितिपाठस्तुप्रक्रमभंगादयुक्तः । चित्तेइतिकरुणाशालीत्यत्रापिमध्यमणिन्यायेनसंबध्यते । एवम् 'तुषारास्तापसव्रातेतामसेषुचतापिनः ॥ दुर्गंतास्ताडकाशत्रोर्भूयासुर्ममभूतये' इत्यादावधिकरणानेकत्वप्रयुक्तः 'यमःप्रतिमहीभृतांहुतवहोसितत्नीवृतांसतांखलुयुधिष्ठिरोधनपतिर्धनाकांक्षिणां ॥ गृहंशरणमिच्छतांकुलिशकोटिभिर्निर्मितंत्वमेकइहभूतलेबहुविधोविधात्राकृतः ॥' इत्यादौसंबंधिभेदप्रयुक्तश्चोल्लेखोद्रष्टव्यइतिदिक् ॥ २२ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामुल्लेखप्रकरणम् ॥

स्यात्स्मृतिभ्रांतिसंदेहैस्तदंकालंकृतित्रयं ॥ पं
कजंपश्यतःकांतामुखंमेगाहतेमनः ॥ २३ ॥
अयंप्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखंवेत्ति पंकजम् ॥ पंक
जंवासुधांशुर्वेत्यस्माकंतुननिर्णयः ॥ २४ ॥

स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैःसादृश्यान्निबद्ध्यमानैःस्मृतिमान्भ्रान्तिमान्ससंदेहइतिस्मृत्यादिपदांकितमलंकारत्रयंभवति । तच्चक्रमेणोदाहृतम् । यथावा ॥ दिव्यानामपिकृतविस्मयांपुरस्तादंभस्तःस्फुरदरविंदचारुहस्तां ॥ उद्वीक्ष्यश्रियमिवकांचिदुत्तरंतीमस्मार्षीज्जलनिधिमंथनस्यशौरिः ॥ पूर्वत्रस्मृतिमदुदाहरणेसदृशस्यैवस्मृतिरत्रसदृशलक्ष्मीस्मृतिपूर्वकन्तत्सम्बंधिनोजलनिधिमंथनस्यापिस्मृतिरितिभेदः । पलाशमुकुलभ्रांत्याशुकतुंडेपतत्यलिः ॥ सोपिजंबूफलभ्रांत्यातमलिंधर्तुमिच्छति ॥ अत्रान्योन्यविषयभ्रांतिनिबंधनःपूर्वोदाहरणाद्विशेषः । जीवनग्रहणेनम्रागृहीत्वापुनरुन्नताः ॥ किंकनिष्ठाःकिमुज्ये

ष्ठाघटीयंत्रस्यदूर्जनाः ॥ पूर्वोदाहृतसंदेहोऽप्रसिद्धकोटिकोऽ यंतुकल्पितकोटिकइतिभेदः ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथज्ञानप्राधान्यसाम्यात्स्मृत्यादीनलंकारान्लक्षयति । स्यादिति । स्मृतिभ्रांतिसंदेहैर्व्यवहर्तव्यतयाहेतुभूतैस्तदंकंतेषामंकस्तदंकः तदंकोविद्यतेऽस्मिन्तथाभूतं मत्वर्थीयाच्प्रत्ययात् । अंकश्चिन्हंसंज्ञेतियावत् । तेनतत्संज्ञासंज्ञितमित्यर्थः । अलंकृतित्रयंव्यवहारविषयःस्यादितियोजना । एवंचस्मृतित्वभ्रांतित्वसंदेहत्वानित्रीणिलक्षणानि । तत्रस्मृतित्वंतावत्स्मरामीत्यनुभवसाक्षिकोजातिविशेषः । भ्रांतित्वंविशेष्यावृत्तिप्रकारकज्ञानत्वं। संदेहत्वंतुनिश्चयभिन्नत्वेसतिसंभावनाभिन्नज्ञानत्वंपारिभाषिकं। स्मृतिभ्रांत्यादिवारणायसत्यंतं । उत्प्रेक्षावारणायसंभावनाभिन्नेति । चमत्कारित्वंपुनरखिलालंकारसाधारणंलक्षणत्रयेपिनिवेशनीयं । तेनसघटइतिस्मृताविदंरजतमितिभ्रांतावयंस्थाणुःपुरुषोवेतिसंशयेनातिप्रसंगइतिध्येयम् । गाहतेआकलयतिस्मरतीतियावत् । साहश्यान्निबध्यमानैरितिचमत्कारित्वोपलक्षकम् । नत्वेतस्यापिस्वातंत्र्येणलक्षणेप्रवेशः। साहश्यामूलकानामपिस्मृत्यादीनांचमत्कारित्वेलंकारतायाअनिवार्यत्वाच्चमत्कारितैकजीवातुत्वात्तस्याः । अचमत्कारित्वेतुतेनैववारणमितिव्यर्थंसाहश्यहेतुकत्वविशेषणं। नचैतदेवोपादीयतांनतुचमत्कारित्वविशेषणमितिवाच्यं । उदाहृतेषुसाहश्यमूलकस्मृत्यादिष्वतिप्रसंगवारणार्थंतस्यावश्यकत्वादितिसंक्षेपः ॥ दिव्यानामिति । माघेजलक्रीडावर्णनप्रस्तावेपद्यमिदम् । शौरिः श्रीकृष्णोंभस्तोजलादुत्तरंतींनिर्गच्छंतींश्रियमिवश्रीसदृशींकांचित्पुरस्तादग्रेउद्वीक्ष्यजलनिधिमंथनस्यअस्मार्षीत्स्मृतवान् । अधीगर्थेकर्मणिषष्ठी । किंभूताम् । दिविभवादिव्यास्तेषांदेवानामपिसौंदर्यातिशयेनकृताश्चर्यी । तथास्फुरताअरविंदेनकमलेनचारूरमणीयोहस्तोयस्यास्तथाभूतां । तथाचैवंविधनायिकासदृशलक्ष्मीस्मरणात्तत्संबंधिजलनिधिमंथनस्मरणमितिभावः । अत्रश्रियमेवेत्युपमायाःस्मृत्यंगत्वात्तयोरंगांगित्वलक्षणःसंकरः । पलाशेति । वक्रिमलौहित्यरूपसाहश्याद्भ्रांतिः । अलिर्भ्रमरः । सोपिशुकोपि । भ्रांतिनिबंधनइतिभ्रांतिप्रयुक्तइत्यर्थः । जीवनेति । जीवनंजलंप्राणसंयोगश्च । अथवाजीवंतेऽनेनेतिजीवनंधनम् । नम्राअधोमुखाविनीताश्च । उन्नताऊर्ध्वमुखाउद्धताश्च । घटीयंत्रमेकरज्जुसंबद्धघटमालारूपम् । भाषायांराहाटइतिप्रसिद्धम् । कल्पितेति । घटीयंत्रसंबंधिनोर्ज्येष्ठकनिष्ठयोःकोट्योरप्रसिद्धेरितिभावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांस्मृतिभ्रांतिसंदेहप्रकरणम् ॥

शुद्धापन्हुतिरन्यस्यारोपार्थोधर्मनिन्हवः ॥ नायं सुधांशुःकिंतर्हिव्योमगंगासरोरुहम् ॥ २५ ॥

वर्णनीयेवस्तुनितत्सदृशधर्मारोपफलकस्तदीयधर्मनिन्हवःक विमतिविकासोत्प्रेक्षितधर्मान्तरस्यापिनिन्हवःशुद्धापन्हुतिः। यथा चंद्रेवियन्नदीपुंडरीकत्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्यचंद्रत्व स्यापन्हवः । यथावा ॥ अंकंकेपिशशंकिरेजलनिधेःपंकंपरे मेनिरेसारंगंकतिचिच्चसंजगदिरेभूच्छायमैच्छन्परे । इंदौयद्द लितेंद्रनीलशकलश्यामंदरीदृश्यतेतत्सांद्रंनिशिपीतमंधतम संकुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥ अत्रोत्प्रेक्षिकधर्माणामप्यपन्हवःपर पक्षत्वोपन्यासादर्थसिद्धः ॥ २५ ॥

अथापन्हुतिः । तत्रतावदभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगांगित्वान्यतरवान्निषेधोऽपन्हुतिरि त्यपन्हुतिसामान्यलक्षणं । निषेधश्चनञादिसत्वेवाच्यः । क्वचित्तुतदभावात्कैतवादिप दैःपरमतत्वोपन्यासादिभिश्चव्यंग्यः । तथाक्वचिदभेदप्रतिपत्तिसमानाधिकरणःक्वचि त्तुतद्व्यधिकरणइतिविवेकः । एवमभेदःक्वचिदारोप्यमाणःक्वचित्तुस्वाभाविकः । एवं तत्प्रतिपत्तिरपिक्वचित्व्यंजनयाप्रायशस्तुवाच्यवृत्त्येतिबोध्यं । निषेधोऽपन्हुतिरित्ये तावदुक्तौ 'नद्यूतमेतत्किंतवक्रीडनंनिशितैःशरैरिति ॥' प्रसिद्धनिषेधानुवादरूपेप्रति षेधालंकारेतिव्याप्तिरतोऽभेदप्रतिपत्तिनिरूपितेत्यादिविशेषणमुपात्तं । तत्रहियुद्धमद्य त्वंकितवंप्रतियुद्धेद्यूतत्वाभावोनिर्ज्ञातोपिकीर्त्यमानोद्यूतएवतवप्रागल्भ्यंनतुयुद्धेइत्युपहा सार्थोनतुयुद्धाभेदप्रतिपत्त्यंगं । तस्यास्तदुपन्यासंविनापिसिद्धत्वात् । नाप्यंगिभूतः । निर्ज्ञातत्वेनतदुपायानपेक्षणादितितद्वारणम् । अभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगित्वमात्रोक्तौ शुद्धापन्हुतिहेत्वपन्हुतिपर्यस्तापन्हुतिकैतवापन्हुतिष्वव्याप्तिःतत्रसर्वत्रनायंसुधांशुरि त्यादेर्निषेधस्यव्योमगंगासरोरुहाद्यभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वेनतदंगतयांगित्वाभावात् । अभेदप्र तिपत्तिनिरूपितांगत्वमात्रोक्तौचभ्रांतापन्हुतिच्छेकापन्हुत्योरव्याप्तिः तयोर्भ्रांतिशंका निवारणरूपनिषेधस्यप्राधान्येनाभेदप्रतिपत्त्यंगत्वाभावादतस्तदन्यतरवत्त्वनिवेशः।तदा हुः'साम्यायापन्हवोयत्रसाविज्ञेयात्वपन्हुतिः॥अपन्हवायसादृश्यंयस्मिन्नेषाप्यपन्हुति रिति ॥' सर्वंचैतत्तत्तदुदाहरणव्याख्यानावसरेव्यक्तीभविष्यतीतिनप्रपंचितम् । एवंसामान्यलक्षणंमनसिनिधायशुद्धापन्हुत्यादींस्तद्भेदान्वक्तुमुपक्रमते । शुद्धापन्हुति रिति । लक्षणंव्याचष्टे वर्णनीयइति । कविमतेर्विकासःस्फूर्तिशालिता । तथाचोपमे येउपमानारोपफलकउपमेयधर्मत्वाभिमतनिषेधःशुद्धापन्हुतिरितिलक्षणमितिभावः । अत्रचानुक्तनिमित्तत्वंकैतवादिपदाव्यंग्यत्वंचनिषेधविशेषणंबोध्यं । तेनहेत्वपन्हुतौकैत वापन्हुतौचनातिप्रसंगः।कांतःकिंनहिनूपुरइतिछेकापन्हुतावुपमेयधर्मस्यकांतत्वस्यनिषे

धसत्त्वादतिप्रसंगवारणायाद्यंविशेषणं। तत्रहिनकांतत्वनिषेधोनूपुरारोपार्थोपितुनूपुरा रोपएवशंकितकांतत्वनिषेधार्थइतितद्व्यावृत्तिः। पर्यस्तापन्हुतिवारणायोपमेयधर्मेत्युक्तं। तत्रोपमानधर्मस्यैवसुधांशुत्वादेर्निषेधइतिनातिव्याप्तिरितिसर्वंसुस्थम् । पुंडरीकेति। पुंडरीकंसिताम्भोजमित्यमरः। एवंचसरोरुहपदंविशेषपरमितिभावः। अंकमिति। इंद्रौदलितस्यस्फुटितस्येंद्रनीलमणेःशकलवच्छयामंयद्दरीदृश्यतेतत्केपिकवयोऽकम्कलं कंशशंकिरेशंकितवन्तः। परेऽन्येजलनिधेःपंकंमेनिरे कतिचित्पुनःसारंगंसंजगदिरे अब्रुवन्। परेइतरे भुवोभूमेश्छायाभूच्छायंऐच्छन्। विभाषासेनासुराच्छायेत्यादिनाक्लीबत्वं। वयंतुसांद्रंघनंनिशिरात्रौपीतमतएवकुक्षिस्थमंधतमसंगाढध्वान्तमाचक्ष्महेब्रूमहइत्यन्वयः। औत्प्रेक्षिकाउत्प्रेक्षामात्रविषयाःकलंकादयः। अपिनास्वाभाविकस्यभूच्छायत्वस्यसमुच्चयोऽर्थसिद्धइति। नायंसुधांशुरित्यत्रनेतिशब्दोपात्तत्वाच्छाब्दः। इहतुपरमतत्वोत्कीर्तनेनस्वानभिमतत्वसूचनादर्थगम्यइत्यर्थः। एकत्रानेकापन्हवरूपतयाप्यत्रवैचित्र्यंबोध्यम् ॥ २५ ॥

सएवयुक्तिपूर्वश्चेदुच्यतेहेत्वपन्हुतिः ॥ नेंदु
स्तीव्रोननिश्यर्कःसिंधोरौर्वोयमुत्थितः॥२६॥

अत्रचंद्रएवतीव्रत्वनैशत्वयुक्तिभ्यांचंद्रत्वसूर्यत्वापन्हवोवडवानलत्वारोपार्थः। यथावा ॥ मंथानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टनव्रणकिणःस्फुरतींदुमध्ये ॥ छायामृगःशशकइत्यतिपामरोक्तिस्तेषांकथंचिदपितत्राहिनप्रसक्तिः ॥ अत्रचंद्रमध्येमंथनकालिकमंदरशिलासंघट्टनव्रणकिणस्येवछायादीनां संभवोनास्तीतिछायात्वाद्यपन्हवःपामरवचनत्वोपन्यासेनाविष्कृतः ॥ २६ ॥

हेत्वपन्हुतिमाह ॥ सएवेति। शुद्धापन्हवएवेत्यर्थः। युक्तिपूर्वइति। योज्यतेसाध्यमनेनेतियुक्तिर्हेतुस्तत्पूर्वस्तत्सहितइत्यर्थः। तथाचशुद्धापन्हवलक्षणएवानुक्तनिमित्तइत्यस्यस्थानेउक्तनिमित्तइत्युक्तौहेत्वपन्हुतिलक्षणंसंपद्यतइतिभावः। नेंदुरित्यादिविरहाकुलोक्तिः। तीव्रोदारुणोयतोऽतोनेंदुः। निशिरात्रौसत्वान्नार्कः। और्वस्तुवडवानलइत्यमरः। नैशत्वेति। निशिभवोनैशस्तत्त्वमित्यर्थः। अत्रापिचंद्रत्वंस्वाभाविकोधर्मः सूर्यत्वंत्वौत्प्रेक्षिकमितिध्येयम् । मंथानेति। मंथानोमंथनदंडःसचासौभूमिधरःपर्वतोमंदरस्तस्यमूलभारोयच्छिलासहस्रंतेनसंघट्टनाद्योव्रणस्तस्यकिणश्चिन्हमिन्दुमध्येस्फुरतिप्रकाशते। छायाभूमेः। मृगोहरिणः। शशकःशशःइत्येषामतिपामराणांमूर्खतमाना

र्युक्तिः । हियस्मात्तेषांछायादीनांतत्रेंदुमध्यभागेकथंचिदपिकेनापिप्रकारेणप्रसक्तिर्नास्तीत्यन्वयः । वैशाखमंथमंथानमंथानोमंथदंडकेइत्यमरः । नास्तीतीति । इति हेतोरित्यर्थः ॥ २६ ॥

अन्यत्रतस्यारोपार्थःपर्यस्तापन्हुतिस्तुसः ॥ नायंसुधांशुःकिंतर्हिसुधांशुःप्रेयसीमुखम् ॥ २७ ॥

यत्रक्वचिद्वस्तुनितदीयधर्मनिन्हवः अन्यत्रवर्णनीयेवस्तुनितस्यधर्मस्यारोपार्थःपर्यस्तापन्हुतिः । यथाचंद्रेचंद्रत्वनिन्हवोवर्णनीयेमुखेतदारोपार्थः । यथावा ॥ हालाहलोनैवविषंविषंरमाजनाःपरंव्यत्ययमत्रमन्वते ॥ निपीयजागर्तिसुखेनतंशिवःस्पृशन्निमांमुह्यतिनिद्रयाहरिः ॥ पूर्वोदाहरणेहेतूक्तिर्नास्त्यत्रतुसाऽस्तीतिविशेषः । ततश्चपूर्वापन्हुतिवदत्रापिद्वैविध्यमपिद्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

पर्यस्तापन्हुतिमाह ॥ अन्यत्रेति । सःअपन्हवः । तथाचतदारोपार्थस्तस्यापन्हवइतिलक्षणम् । निषेधस्यचनस्वाधिकरणेप्रतियोग्यारोपार्थत्वसंभवोनवास्वाधिकरणेस्वारोपइत्यर्थसिद्धमेवारोपस्यान्याधिकरणत्वमन्यत्रेत्यनेनोक्तं । अतएवपर्यस्तापन्हुतिरित्युच्यते । पर्यस्ताआरोपविपरीताआरोपव्यधिकरणेतितदर्थात् । नचचंद्रेचंद्रत्वनिषेधस्यकथंमुखेतदारोपार्थत्वमितिवाच्यं । आरोपदार्ढ्यसंपादकत्वेननिषेधस्यतदर्थतायाअनुभवसिद्धत्वात् । अतएवदृढारोपरूपकमेवेदंनापन्हुतिरितिप्राचांसिद्धांतस्तदनुसारेणैवचचित्रमीमासायांप्रकृतस्यनिषेधेनयदन्यत्वप्रकल्पनमित्यपन्हुतिलक्षणमुक्तं।इहत्वलंकाररत्नाकराद्यनुसारेणायम्प्रभेदउपदर्शितसामान्यलक्षणाभिप्रायेणापन्हुतित्वेनोक्तइतिनिरवद्यं । हालाहलइति । हालाहलोविषंनैवभवतिकिंतुरमालक्ष्मीर्विषं । जनाःपरंकेवलमत्रास्मिन्विषयेव्यत्ययंवैपरीत्यंमन्वतेअभ्युपगच्छंति । कुतस्तत्राह । यस्माच्छिवस्तंहालाहलंनिपीयसुखेनजागर्ति । हरिस्तुइमांरमांस्पृशन्सन्निद्रयामुह्यति । स्मरन्नितिपाठेस्मरन्नपिमुह्यति । किमुस्पृशन्नित्यर्थः । तथाचरमायाविषरूपत्वेमोहजनकत्वंहेतुः । हालाहलस्यतत्त्वापन्हवेचजागरसुखप्रयोजकत्वमितिबोध्यं । हालाहलोविषेइतिविश्वः । अत्रस्पृशन्मुह्यतीतिकार्यकारणयोःपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकारःसाहेतूक्तिः । ततश्चेति । हेतूक्तितदनुक्तिरूपभेदादित्यर्थः । पूर्वापन्हुतिवच्छुद्धापन्हुतिवत् । द्वैविध्यंशुद्धपर्यस्तापन्हुतिर्हेतुपर्यस्तापन्हुतिरित्येवंद्विप्रकारत्वम् ॥२७॥

भ्रांतापन्हुतिरन्यस्यशंकायांभ्रांतिवारणे ॥ ता

पंकरोतिसोत्कंपंज्वरःकिंनसखिस्मरः ॥ २८ ॥

अत्रतापंकरोतीतिस्मरवृत्तांतेकथितेतस्यज्वरसाधारण्यादृजुबुद्ध्यासख्याज्वरःकिमितिपृष्टे नसखिस्मरइतितत्त्वोक्त्याभ्रांतिवारणंकृतं । यथावा ॥ नागरिकसमधिकोन्नतिरिहमहिषः कोयमुभयतःपुच्छः ॥ नहिनहिकरिकलभोयंशुंडादंडोयमस्यनतुपुच्छम् ॥ इदंसंभवद्भ्रांतिपूर्विकायांभ्रांतापन्हुतावुदाहरणं । कल्पितभ्रांतिपूर्वायथा ॥ जटानेयंवेणीकृतकचकलापोनगरलंगलेकस्तूरीयंशिरसिशशिलेखानकुसुमम् ॥ इयंभूतिर्नांगेप्रियविरहजन्माधवलिमापुरारातिभ्रांत्याकुसुमशरकिंमांप्रहरसि ॥ अत्रकल्पितभ्रांतिर्जटानेयमित्यादिनिषेधमात्रोन्नेया पूर्वप्रश्नाभावात् । दंडीत्वत्रतत्त्वाख्यानोपमेत्युपमाभेदंमेने । यदाह ॥ नपद्मंमुखमेवेदंनभृंगौचक्षुषीइमे ॥ इतिविस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमामतेति ॥ २८ ॥

भ्रांतापन्हुतिरिति । अन्यस्यप्रकृतस्य भ्रांतिवारणेवार्यतेऽनेनेतिवारणं । तथाच भ्रांतिवारकेतत्वाख्यानेसतीत्यर्थः। भ्रांतंभ्रमः । भावेक्तः। भ्रांत्यपन्हुतिरित्यर्थः। एवंचतत्वकथनहेतुकभ्रांतिविषयनिषेधोभ्रांतापन्हुतिरितिलक्षणंबोध्यं । तस्यतापकारित्वरूपस्मरवृत्तांतस्य । नागरिकेति । नगरेभवोनागरिकस्तंप्रतिग्रामीणस्यप्रश्नः । समधिकापरश्वंतरेभ्यउन्नतिरुच्चतायस्यैवंभूतउभयतोमुखपृष्ठभागयोः पुच्छंयस्यैवंभूतश्चकोयंमहिषइति नहिनहीत्युत्तरं । महिषइत्यनुषज्यते । अयंकरिकलभःकरिशावकः।कलभःकरिशावकइतिकोशात्कलभइत्येतावतैवसिद्धेकरिपदमुत्कृष्टकरिबोधार्थं । अयमस्यशुंडादंडोनतुपुच्छमिति । पुच्छइतिपाठोप्यर्द्धर्चादित्वात्साधुरेव । अप्रयुक्तत्वंतुतत्रपरंविचार्यमितिपूर्वोदाहरणेसंदेहरूपभ्रांतिविषयज्वरत्वापन्हवः । ज्वरःकिमितिप्रश्नेन तद्विषयसंदेहावगमात् । इहतुमहिषत्वनिश्चयरूपभ्रांतिविषयस्यमहिषत्वस्येतिततोभेदः । जटेति विरहिण्याइयमुक्तिः । हेकुसुमशरपुरारातेर्हरस्यभ्रांत्यामांकिंकुतःप्रहरसिपीडयसि ।यतोनेयंजटाकिंतुवेणीकृतोऽवेणीवेणीसंपद्यतेतथाकृतःकचानांकालपः। तथागलेगरलंनैतदपित्वियंकस्तूरी। एवंशिरसिनैषाशशिलेखाकिंतुकुसुमं। तथाइयमंगेभूतिर्भस्मनभवतिपरंतुप्रियविरहाज्जन्मयस्यैवंभूतोधवलिमापांडिमेति।अवर्ज्योबहुव्रीहिर्व्यधिकरणोजन्माद्युत्तरपदइतिवामनसूत्राद्व्यधिकरणोपिबहुव्रीहिर्नदुष्टः। कल्पितेतिकुसुमशरे

उत्प्रेक्षितेत्यर्थः। निषेधमात्रोन्नेयेति। निषेधस्यप्रसक्तिपूर्वकत्वादितिभावः। मेनेइत्यस्व रसोद्भावनं। तद्बीजंतूपमाबोधकस्येवादेरसत्त्वेपितदुपगमेरूपकस्याप्युपमात्वंस्यादिति स्पष्टमेव ॥ २८ ॥

छेकापन्हुतिरन्यस्यशंकातस्तथ्यनिन्हवे ॥ प्र
जल्पन्मत्पदेलग्नःकांतःकिंनहिनूपुरः ॥ २९ ॥

कस्यचित्कंचित्प्रतिरहस्योक्तावन्येनश्रुतायामुक्तेस्तात्पर्यांतरवर्णनेनतथ्यनिन्हवेछेकापन्हुतिः। यथा नायिकयानर्मसखीं प्रतिप्रजल्पन्मत्पदेलग्नइतिस्वनायकवृत्तांतेनिगद्यमानेतदाकर्ण्यकांतःकिमितिशंकितवतीमन्याम्प्रतिनूपुरइतिनिन्हवः। सीत्कारंशिक्षयतिव्रणयत्यधरंतनोतिरोमांचम् ॥ नागरिकः किंमिलितोनहिनहिसखिहैमनःपवनः ॥ इदमर्थयोजनया तथ्यनिन्हवेउदाहरणं। शब्दयोजनयायथा ॥ पद्मेत्वन्नयने स्मरामिसततंभावोभवत्कुंतलेनीलेमुह्यतिकिंकरोमिमहितैः क्रीतोऽस्मितेविभ्रमैः ॥ इत्युत्स्वप्नवचोनिशम्यसरुषानिर्भत्सितोराधयाकृष्णस्तत्परमेवतद्व्यपदिशन्क्रीडाविटःपातुवः॥ सर्वमिदंविषयांतरयोजनेउदाहरणे। विषयैक्येप्यवस्थाभेदे नयोजनेयथा ॥ वदंतीजारवृत्तांतंपत्यौधूर्तासखीधिया ॥ पतिंबुद्ध्वासखिततःप्रबुद्धास्मीत्यपूरयत् ॥ २९ ॥

छेकापन्हुतिरिति। छेकोविदग्धस्तत्कृताऽपन्हुतिश्छेकापन्हुतिरितिलक्ष्यनिर्देशः वाक्यान्यथायोजनहेतुकःशंकिततात्विकवस्तुनिषेधइतिलक्षणम्। अन्यस्यशंकातइत्यन्यशंकायानिवर्त्तनीयत्वेनहेतुतयाव्यपदेशः। संतापात्स्नातीतिवत्। अत्रचशुद्धापन्हुतिवारणायाद्यंविशेषणं। ममकिलश्रुतिमाहतदर्थिकामित्यधिकताद्रूप्यरूपकवारणायशंकितेति। नचानेनैवशुद्धापन्हुतिवारणाद्वाक्येत्यादिव्यर्थमितिवाच्यम्॥ 'कस्यवानभवेद्रोषःप्रियायाःसव्रणेधरे॥सभृंगंपद्ममाघ्रासीर्वारितापिमयाधुना॥' इतिव्याजोक्तावतिप्रसंगवारकत्वेनतत्सार्थक्यात्। यद्वक्ष्यति। छेकापन्हुतेरस्याश्चायंविशेषोयत्तस्यां वचनस्यान्यथानयनेनापन्हवः। अस्यामाकारस्यहेत्वंतरवर्णनेनगोपनमिति। तथ्यनिन्हवेइति। तात्विकनिषेधेइत्यर्थः। नूपुरोमंजीरः। मंजीरोनूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः। नर्मसखीक्रीडासखी। अत्रकान्तपरायाःप्रजल्पन्मत्पदेलग्नइत्युक्तेनूपुरस्तात्पर्यकत्ववर्णने

नकांतत्वापन्हवो। मुख्योनूपुराभेदप्रतिपत्तिस्तु तदंगमितिबोध्यम् । सीत्कारमिति । सीत्कारंतदनुकारिमुखध्वनिंशिक्षयति। अधरंअधरोष्ठम्। व्रणयतिव्रणोस्यातीतिव्रणी व्रणिनंकरोतीत्यर्थेतत्करोतीतिणिच् । तथारोमांचंतनोतिविस्तारयतीतिवाक्यत्रयंनागरिकाभिप्रायेणप्रियसखींप्रतिकयाप्युक्तं तदाकर्ण्यनागरिकःकिंमिलितइतिशंकितवतीमन्यांप्रतितच्छंकानिवृत्तयेनहीत्यादिनाहैमन्तिकपवनपरत्ववर्णनेनतात्विकस्यनागरिकस्यापन्हवः। सीत्कारशिक्षादिकर्तृत्वस्यनागरिकइवपवनेपिसत्त्वात्। तदाह। अर्थयोजनयेति । विवक्षिताविवक्षितसाधारणस्यार्थस्याविवक्षितार्थसंबंधित्ववर्णनयेत्यर्थः। इदमित्युदाहरणमितिचजात्यभिप्रायेणैकवचनम्। हेमंतशब्दात्तत्रभवइत्यर्थेसर्वत्राण्चतलोपश्चेत्यणितलोपेचहैमनइतिरूपसिद्धिः । प्रजल्पन्नित्युदाहरणेएकस्यवाक्यस्यान्यथायोजनमिहत्वनेकेषामितिभेदः। शब्दयोजनयेति । अर्थभेदेपिशब्दश्लेषमात्रेणेत्यर्थः । पद्मेइति । क्रीडायाविटोभोक्ताकृष्णोवोयुष्मान्पातुरक्षत्वितिसंबंधः। कीदृशः। इत्युत्स्वप्नरचःस्वप्नेउद्गतमुत्स्वप्नंवचनमर्थात्कृष्णस्यानुभाष्यानूद्यराधयानिर्भर्त्सितःसन्तद्वचनंतत्परमेवराधापरमेवव्यपदिशन्कथयन्। इतिकिं। हेपद्मेरमेत्वन्नयनेसततंस्मरामि । नीलेभवत्याःकुंतलेकेशपाशेममभावोंतःकरणवृत्तिरूपः। मुह्यतिमोहंप्राप्नोति। ननुचित्तासंगोनिवर्त्यतांतत्राह । किंकरोमिआकिंचित्करोस्मियतस्तेतवमहितैःपूज्यैर्विभ्रमैर्विलासैःक्रीतोस्मिमूल्येनगृहीतोस्मीति। किंकरोस्मीतिक्वचित्पाठोयुक्ततरः। तत्रचास्मीत्यहमर्थकमव्ययं। अहंकिंकरोदासःक्रीतोस्मीत्यर्थः । राधापरत्वेतुहेराधेइत्यर्थात्संबोधनं । पद्मरूपेत्वन्नयनेस्मरामीतिविशेषः। शेषंपूर्ववत्। अत्ररमासंबोध्यकस्तन्नयनस्मरणरूपोनवाक्यार्थोऽपित्वसंबोध्यकः । पद्मरूपत्वन्नयनस्मरणरूपइत्यपन्हवस्तत्परमेवतद्व्यपदिशन्नित्यनेनप्रकाश्यते। नचात्रार्थस्यरमाराधासाधारणत्वमपितुपद्मेइतिलिंगवचनश्लिष्टशब्दयोजनैवेति । विषयांतरेति। विवक्षितविषयभिन्नेत्यर्थः । अवस्था जाग्रत्स्वप्नादिरूपा । वदंतीति। पत्यौभर्त्तरिसखीधियासखिभ्रमेणजारवृत्तांतंस्वकामुकवार्त्तांवदंतीधूर्ताकाचित्पतिंबुध्वासखीत्यादिवाक्यशेषमपूरयत्पूरितवती । सखीतिपुनःसंबोधनमप्रतार्यतासूचनाय। ततउक्तवृत्तांतानंतरंप्रबुद्धाजागरणवती । अत्रनासौजाग्रदवस्थावृत्तांतःकिंतुस्वाप्नकइत्यवस्थाभेदयोजनयापन्हवःसखीत्यादिवाक्यशेषेणप्रकाश्यते ॥ २९ ॥

कैतवापन्हुतिर्व्यक्तौव्याजाद्यैर्निन्हुतेःपदैः ॥ निर्यांतिस्मरनाराचाः कांतादृक्पातकैतवात् ॥ ३० ॥

अत्रासत्यत्वाभिधायिनाकैतवपदेननेमेकांताकटाक्षाः किंतु

स्मरनाराचाइत्यपन्हवःप्रतीयते ॥ रिक्तेषुवारिकथयाविपि
नोदरेषुमध्यान्हजृंभितमहातपतापतप्ताः । स्कंधांतरोत्थित
दवाग्निशिखाच्छलेनजिव्हांप्रसार्यतरवोजलमर्थयंते ॥ ३० ॥

कैतवापन्हुतिरितिलक्ष्यनिर्देशः । व्याजाद्यैःपदैर्निन्हुतेर्व्यक्तौअभिव्यक्तौसत्यां कैतवापन्हुतिरितिव्यवहर्तव्यमित्यर्थः । कैतवेनापन्हुतिरितिव्युत्पत्तेः । व्याजाद्यैरित्यनेनमिषकपटछलछद्मकैतवादयोगृह्यंते । एवंचकैतवादिपदव्यंग्यापन्हुतित्वलक्षणं बोध्यम् । नाराचाबाणाःदृक्पाताःकटाक्षाःअपन्हवोनिषेधः ।प्रतीयतइति। असत्यत्वस्यविषयबाधाधीनत्वादितिभावः । रिक्तेष्वितिग्रीष्मवर्णनम् । तरवोवृक्षावारिणोजलस्यकथयावार्तयापिरिक्तेषुशून्येषुविपिनस्यारण्यस्योदरेषुमध्यप्रदेशेषुजलमर्थयंतेप्रार्थयंते । कीदृशाः मध्यान्हेजृंभितःप्रवृद्धोयोमहानातपउष्णंतस्यतापस्तपनंतेनतप्ताःसंतप्ताः । किंकृत्वा स्कंधांतरात्प्रकांडाभ्यंतरादुत्थितोयोदवाग्निर्दावानलस्तस्ययाशिखाज्वालातस्याःश्छलेनजिव्हांप्रसार्येति। अस्त्रीप्रकांडःस्कंधःस्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोरित्यमरः । अत्रनेयंदवाग्निशिखा अपितुजिव्हेतिछलपदात्प्रतीयते। अत्रचानभिहितवाच्यतादोषनिरासायकथयापिवनोदरेष्वितिपठनीयं ॥३०॥ इत्यपन्हुतिप्रकारणं ॥

संभावनास्यादुत्प्रेक्षावस्तुहेतुफलात्मना ॥ उक्तानु
क्तास्पदाद्यात्रसिद्धासिद्धास्पदेपरे ॥ ३१ ॥ धूमस्तो
मंतमःशंकेकोकीविरहशुष्मणां ॥ लिंपतीवतमोंगा
निवर्षतीवांजनंनभः ॥ ३२ ॥ रक्तौतवांघ्रीमृदुलौभु
विविक्षेपणाद्ध्रुवम् ॥ त्वन्मुखाभेच्छयानूनंपद्मैर्वैराय
तेशशी ॥ ३३ ॥ मध्यःकिंकुचयोर्धृत्यैबद्धःकनकदा
मभिः ॥ प्रायोब्जंत्वत्पदेनैक्यंप्राप्तुंतोयेतपस्यति॥३४॥

अन्यधर्मसंबन्धनिमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा।सावस्तुहेतुफलात्मतागोचरत्वेनत्रिविधा।अत्रवस्तुनः कस्यचिद्वस्त्वंतरतादात्म्यसंभावनाप्रथमास्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यते। अहेतोर्हेतुभावेनाफलस्यफलत्वेनोत्प्रेक्षाहेतूत्प्रेक्षाफलोत्प्रेक्षेत्युच्यते।अत्रआद्यास्वरूपोत्प्रेक्षाउक्तविषयानुक्तविषयाचेति द्विविधा। परेहेतुफलोत्प्रेक्षेसिद्धविषयाऽसिद्धविषयाचेतिप्रत्ये

कंद्विविधे।एवंषण्णामुत्प्रेक्षाणांधूमस्तोमेत्यादीनिक्रमेणोदाहरणानि ।

उत्प्रेक्षांलक्षयति॥ संभावनेति। अत्रोत्प्रेक्षेत्यनंतरंसाचत्रिधेत्यध्याहार्यं। तथाचसंभावनाउत्प्रेक्षापदवाच्यास्यात्साचवस्तुहेतुफलरूपेणत्रिधेत्यर्थः । वस्तुहेतुफलानांचसंभावनाधर्मत्वंस्वविधेयकत्वसंबंधेन । तेनवस्तुहेतुफलविधेयकत्वेनेतिपर्यवसितार्थः। वस्तुत्वंचहेतुत्वेनफलत्वेनवाविवक्षितंयत्तद्भिन्नत्वं । नातोवस्तुत्वस्यकेवलान्वयितयाविभागसंगतिः। उक्तेत्यादि । अत्रआसामुत्प्रेक्षाणांमध्येआद्यावस्तूत्प्रेक्षा । उक्तंचानुक्तंचोक्तानुक्तेआस्पदेयस्याइतिविग्रहः। आस्पदंचोत्प्रेक्षायाधर्मिरूपोविषयः। सिद्धासिद्धेत्यत्रविग्रहःपूर्ववत्। धूमेति। तमःकोकीविरहशुष्मणांधूमस्तोमंशंकेइत्यन्वयः। कोकस्यचक्रवाकस्यस्त्रीकोकीतस्याविरहरूपाणांशुष्मणामग्नीनांसंबंधिनंधूमसमूहमित्यर्थः। लिंपतीवेति। अत्रतमइतिनभइतिचकर्तृपदं। रक्ताविसादिदयितांप्रतिनायकस्योक्तिः। तवमृदुलौसुकुमारावंघ्रीचरणौध्रुवंभुविविक्षेपणाद्धेतोरक्तवर्णाविति । त्वन्मुखेति । पद्मगतायास्त्वन्मुखकांतेरिच्छयाहेतुनेत्यर्थः । वैरायतइतिवैरंकरोतीत्यर्थेशब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यःकरणइतिक्यङ्। मध्यइति । मध्यभागःकुचयोर्धृत्यैधारणार्थंकनकस्यदामभीरज्जुभिरितिनिगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्त्यावलीभिर्बद्धःकिमित्यर्थः। प्रायइति। अब्जंकर्तृप्रायोबहुधात्वच्चरणेनसहैक्यंप्राप्तुंतोयेजलेतपस्यतितपश्चरतीत्यर्थः। कर्मणोरोमंथतपोभ्यांवर्तिचरोरितिक्यङ् । तपसःपरस्मैपदंचेतिपरस्मैपदम् । लक्षणंपरिष्कुरुते अन्यधर्मेति । अन्यस्यविषयिणोयोधर्मस्तत्संबंधरूपेणनिमित्तेनान्यस्यान्यविषयकमन्यस्यविषयिणस्तादात्म्येनसंभावनमित्यर्थः । अन्यस्येतिषष्ठ्यर्थोविषयताधर्मितारूपा । विषयिणइतिषष्ठ्यर्थस्तुविशेषणतारूपाविषयता । अन्यत्वेनोत्कीर्तनंचसंभावनायाआहार्यतासूचनाय । तथाचविषयिनिष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तंविषयधर्मिकंतादात्म्यसंसर्गेणविषयिविधेयकमाहार्यसंभावनमुत्प्रेक्षेतिपर्यवसितम् । तन्निष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तमाहार्यतत्संभावनमितितुनिष्कर्षः । इतरांशस्यव्यावर्तकतयास्वरूपकथनमात्रपरत्वात्। मुखंचंद्रंमन्यइत्युत्प्रेक्षायांचंद्रनिष्ठाल्हादकत्वादिधर्मसंबंधप्रयुक्तंमुखेचंद्रसंभावनमाहार्यमस्तीतिलक्षणसमन्वयः । बाधाद्यभावदशायांतुजायमानामुखादौचंद्रादिसंभावनोत्प्रेक्षेतितद्वारणायाहार्येति। एतेन 'विरक्तसंध्यापरुषंपुरस्ताद्यथारजःपार्थिवमुज्जिहीते। शंकेहनूमत्कथितप्रवृत्तिःप्रत्युद्गतोमांभरतःससैन्यः' ॥ इत्यत्ररजोभरोद्गमनरूपससैन्यप्रत्युद्गंतृधर्मसम्बन्धप्रयुक्तायांभरतेतत्संभावनायामपिनातिव्याप्तिः। तस्याअनाहार्यत्वात् । 'संभावनंयदीत्थंस्यादित्यूहोन्यस्यसिद्धय'इतिवक्ष्यमाणसंभावनालंकारविषये। 'यदिशेषोभवेद्वक्ताकथिताःस्युर्गुणास्तवे॥' इत्यादाव

तिव्याप्तिवारणायप्रयुक्तांतं । 'सर्वातिशायिसौंदर्यशंकेसत्यवतोमुखं ॥ येनसामृगशावाक्षीसावित्रीतरलीकृता ॥' इत्यादावतिप्रसंगवारणायतन्निष्ठेतिसंभाव्यमानवृत्तित्वंधर्मविशेषणं। तत्रसावित्रीतरलीकारकत्वरूपोधर्मोमुखवृत्तिर्नतुसंभाव्यमानवृत्तिरितिनातिप्रसंगइतिदिक् । वस्तुहेतुफलात्मतावस्तुहेतुफलतादात्म्यम् । ननुसंबंधांतरेणोत्प्रेक्षायाअसंग्रहइतिचेन्न । सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमितिप्राचीनमतानुसारेणेत्थमभिधानादेतत्सूचनायैवलक्षणेऽत्रचतादात्म्योपादानमिति। नन्वलंकारसर्वस्वकारादिभिःस्वरूपोत्प्रेक्षेतिव्यवहृतायास्तुरीयायाअपिसत्त्वात्त्रिविधत्वमयुक्तमित्याशंक्याहअत्रेति । आसांमध्येयाप्रथमावस्तूत्प्रेक्षासैवस्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यतइत्यर्थः ।

रजनीमुखेसर्वत्रविसृत्वरस्यतमसोनैल्यदृष्टिप्रतिरोधकत्वादिधर्मसम्बन्धेनगम्यमानेननिमित्तेनसद्यःप्रियविघटितसर्वदेशस्थितकोकांगनाहृदुपगतप्रज्वलिष्यद्विरहाऽनलधूमस्तोमतादात्म्यसम्भावनास्वरूपोत्प्रेक्षातमसोविषयस्योपादानादुक्तविषया । तमोव्यापनस्यनभःप्रभृतिभूपर्यंतसकलवस्तुसान्द्रमलिनीकरणेननिमित्तेनतमःकर्तृकलेपनतादात्म्योत्प्रेक्षा।नभःकर्तृकांजनवर्षणतादात्म्योत्प्रेक्षाचानुक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षा। उभयत्रापिविषयभूततमोव्यापनस्यानुपादानात् । नन्वत्रतमसोव्यापनेन।निमित्तेनलेपनकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षानभसोभूपर्यंतंगाढनीलिमव्याप्तत्वेननिमित्तेनांजनवर्षणकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षाचेत्युत्प्रेक्षाद्वयमुक्तविषयमेवास्तु । मैवम् । लिम्पतिवर्षतीत्याख्यातयोःकर्तृवाचकत्वेपिभावप्रधानमाख्यातमितिस्मृतेर्धात्वर्थक्रियायाएवप्राधान्येनतदुपसर्जनत्वेनान्वितस्यकर्तुरुत्प्रेक्षणीयतयाअन्यत्रान्वयासंभवात् । अतएवआख्यातार्थस्यकर्तुःक्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादेवअस्योपमायामुपमानतयान्वयोपिदंडिनानिराकृतः । 'कर्त्तायद्युपमानंस्यान्यग्भूतोसौक्रियापदे ॥ स्वक्रियासाधनव्यग्रोनालमन्यद्व्यपेक्षितुमिति ॥'

विसृत्वरस्येति। प्रसरणशीलस्येत्यर्थः । तमसइतिसंभावनेत्यनेनान्वेति । षष्ठ्यर्थो

विषयतातमोविषयेत्यर्थः। प्रतिरोधकत्वादीत्यादिपदात्प्रसरणशीलत्वस्यसंग्रहः। प्रियैःप तिभिर्विघटिताविमुक्ताः। व्यापनस्येतिषष्ठ्यंतस्यपूर्ववदुत्प्रेक्षापदेनान्वयः। एवमग्रेत नस्यतमसइत्यस्यापि। अनुपादानादितिविषयिवाचकाभ्यांलिंपतिवर्षतिभ्यामन्ये नानुपादानादित्यर्थः। यथाश्रुतेताभ्यामेवसाध्यवसानलक्षणयोपादानादसंगतेः। उक्तविषयमेवेति। सकृदुच्चारिताभ्यांलिंपतिवर्षतिभ्यांशक्त्यालेपनवर्षणयोःसाध्य वसानलक्षणयाचसाधारणधर्मपुरस्कारेणव्यापनस्यचोपस्थापनस्ययुगपद्वृत्तिद्वयविरो धेनासंभवादित्याशयः। स्मृतेर्निरुक्तस्मृतेः। उत्प्रेक्षणीयतयाउत्प्रेक्षाविषयतया। अन्यत्रोत्प्रेक्षायां। अन्वयसंभवादितिनिराकांक्षत्वादितिभावः। अतएवाख्याता र्थस्यकर्तुःक्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादेवक्वचिदतएवेत्युत्तरमयमेवव्याख्यान ग्रंथःप्रमादलिखितोदृश्यते। न्यग्भूतेतिगुणभूतइत्यर्थः। स्वक्रियेति। क्रियांप्रति साधनत्वेनान्वितइत्यर्थः। व्यपेक्षितुमाकांक्षितुं। नालंनसमर्थः। तथाचनिराकांक्षत्वा दुपमानत्वेनान्वयोनसंभवतीतिभावः। एतेनतमसिलेपनकर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यमित्यलंकारसर्व स्वकारमतमपास्तम्। तस्यापिकर्तृविशेषणत्वाद्विवक्षितविवेकेनलेपनस्यैवोत्प्रेक्ष्यत्वा च्च। एवंचप्रधानभूतलेपनक्रियागोचराभावनैवनिगीर्णव्यापनविषयेतिसिद्धं। नचयु गपद्वृत्तिद्वयविरोधःशंक्यस्तदनभ्युपगमात्।

केचित्तुतमोनभसोर्विषयस्तत्कर्तृकलेपनवर्षणस्वरूपधर्मोत्प्रे क्षेत्याहुः। तन्मतेस्वरूपोत्प्रेक्षायांधर्म्युत्प्रेक्षाधर्मोत्प्रेक्षाचेत्ये वंद्वैविध्यंद्रष्टव्यम्। चरणयोःस्वतःसिद्धेरक्तिमानिवस्तुतोवि क्षेपर्णनहेतुरित्यहेतोस्तस्यहेतुत्वेनसंभावनाहेतूत्प्रेक्षाविक्षेप णस्यविषयस्यसत्त्वात्सिद्धविषया। चंद्रपद्मविरोधेस्वाभावि केनायिकावदनकान्तिप्रेप्सानहेतुरितितत्रतद्धेतुत्वसंभावना हेतूत्प्रेक्षावस्तुतस्तदिच्छायाअभावादसिद्धविषया। मध्यः स्वयमेवकुचौधरति नतुकनकदामबन्धत्वेनाऽध्यवसितायाव लित्रयशालितायाबलात्इतिमध्यकर्तृककुचधृतेस्तत्फलत्वे- नोत्प्रेक्षासिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा। जलजस्यजलावस्थितेरुद वासतपस्त्वेनाऽध्यवसितायाःकामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्न फलमिति तस्या गगनकुसुमायमानायास्तपःफलत्वेनोत्प्रेक्ष णादसिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा।

केचिदितिमतइतिचास्वरसोद्भावनं । तद्बीजंतुतमोनभसोःकर्तृत्वेनविषयत्वेनचवा रद्वयमन्वयक्लेशः । तथाधर्म्युत्प्रेक्षासाधर्मप्रयुक्ताधर्मोत्प्रेक्षातुतत्सहचरितधर्मसंबंधप्रयु क्तेतिलक्षणाननुगमः । नचतन्निष्ठतत्समानाधिकरणान्यतरत्वेनधर्मनिवेशान्नाननुगमइ तिवाच्यं । सर्वत्रसादृश्यनिमित्तायाएवोत्प्रेक्षायाःसंभवेनान्यतरत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौ रवस्यानुपादेयत्वादिति । हेतुत्वेनेति हेतुरूपतयेत्यर्थः । हेतुसंभावनाहेतुरूपतासंभा वना । फलत्वेनफलरूपतया । एवमग्रेपिबोध्यं । अथोदाहृतासूत्प्रेक्षासुबोधप्रकारःप्र दर्श्यते । तत्रधूमस्तोममित्यादौकोकांगनाविरहानलसंबंधिधूमस्तोमाभिन्नतमोविषया संभावनेतिबोधः । नामार्थयोरभेदान्वयात् । एवंमुखंचंद्रंमन्यइत्यादावपि । नूनंमुखंचं द्रइत्यादौतुचंद्रप्रकारकसंभावनाविषयोमुखमितिबोधः । मुखविषयाचंद्रप्रकारिकाचसं भावनातादात्म्यसंसर्गिकैव।तथानुभवाच्चमत्कारप्रयोजकस्यसंसर्गांतरस्याभावाच्च। नचै वंचंद्रत्वप्रकारिकातस्यचंद्रोपसर्जनत्वात् । एवंध्रुवेवादिशब्दसमभिव्याहारेपिबोध्यम् । लिंपतीवेत्यनुक्तविषयोत्प्रेक्षोदाहरणेतुलिंपतिनासाध्यवसानलक्षणयालेपनव्यापनोभ यसाधारणेनसांद्रमलिनीकारकत्वादिनारूपेणोपस्थापितेतमोव्यापनेलेपनसंभावनान्व यात्सांद्रमलिनीकारकंतमःकर्तृकांगकर्मलेपनप्रकारकसंभावनाविषयइतिबोधः । व्यं जनयोपस्थितेव्यापनेतादृशसंभावनान्वयइतिप्रदीपकृतः । एवंवर्षतीत्यादावपिबोध्य म् । विक्षेपणाद्ध्रुवमित्यादिहेतूत्प्रेक्षोदाहरणेहेतुःपंचम्यर्थः । तत्रचाभेदेनप्रकृत्यर्था न्वयः । हेतोश्चस्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबंधेनरक्तत्वविशिष्टेतस्यप्रकारतासंबंधेनसंभावना यांतस्याश्चविषयतयाचरणयोरन्वयः । तथाचभूम्यधिकरणकविक्षेपणाभिन्नहेतुकर क्तप्रकारकसंभावनाविषयावंघ्रीइतिबोधः । नचतादात्म्यसंबंधेनहेतुविधेयकत्वाभावा न्नेयंहेतूत्प्रेक्षास्या।त्किंतुतादात्म्येनतथाविधरक्तस्वरूपोत्प्रेक्षैवेतिवाच्यम् । त्रिविक्षित विवेकेनविक्षेपणेहेत्वभेदस्योत्प्रेक्षणीयतयाविक्षेपणंप्रतिविशेष्यभूतस्यापिहेतोर्विधेयत्वो पगमात् । मुखंचंद्रइत्यारूपकइवानुयोगित्वमुखस्याभेदस्यविक्षेपणसंसर्गत्वाभ्युपगमेनच विक्षेपणेहेत्वभेदभानसंभवात् । हेतुविशिष्टस्वरूपोत्प्रेक्षायामुखतःप्रतीतावपिविवक्षावशे नहेतूत्प्रेक्षात्वेनैवव्यपदेशः । यथादध्नाजुहोतीत्यत्रमुखतोदधिविशिष्टहोमप्रतीतावपिवि वक्षितविवेकेनहोमेदधिविधित्वव्यपदेशइतिबोध्यं । नचस्वप्रयोज्यत्वसंबंधेनस्वप्रयोज्या श्रयत्वसंबंधेनवाहेतुरूपधर्मोत्प्रेक्षैवरक्तादौस्वीक्रियतांकृतमीदृशकल्पनाक्लेशेनेतिवाच्य म् । धर्मोत्प्रेक्षांगीकारेदूषणस्यप्रागेवावेदितत्वात् । अतएव 'हर्षाल्लग्नामन्येललिततनु तेपादयोःपद्मलक्ष्मीः' इतिहेतूत्प्रेक्षामुदाहृतवतःप्रकाशकृतोपितत्रहर्षहेतुकलगनतादा त्म्यसंभावनमेवास्वाभाविकेलगनेऽभिमतम् । अस्मदुक्तरीत्यातुलक्ष्मीरूपेविषयेयथो क्तहर्षहेतुकलगनतादात्म्यसंभावनमुचितं । लगनस्यधर्म्युपसर्जनत्वेनसंभावनायामन्व

यायोगादितिध्येयं। एवंलन्मुखाभेच्छयेसिद्धविषयहेतूत्प्रेक्षायामपिबोध्यं। विषयसिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यांबोधेविशेषाभावात्। मध्यःकिमित्यादिफलोत्प्रेक्षास्थलेफलंचतुर्थ्यर्थः। तत्रचाभेदेनप्रकृत्यर्थान्वयःपूर्ववत्। फलस्यचप्रयोजकत्वसंसर्गेणबद्धत्वेतद्द्वारकेणतेनैवबद्धेवान्वयस्तत्तादात्म्यसंसर्गकसंभावनायामध्येविषयतया। एवंचकुचधरणाभिन्नफलककनकदामकरणकबद्धत्वाश्रयसंभावनाविषयोमध्यइतिबोधः। एवंप्रायोऽब्जमित्यादावपिफलंतुमुनोर्थेइतिपूर्ववदेवबोधः। फलोत्प्रेक्षात्वंचोपदर्शितरीत्योपपादनीयमितिबहुवक्तव्येपिविस्तरभयादुपरम्यते।

अनेनैवक्रमेणोदाहरणांतराणि॥बालेंदुवक्राण्याविकासभावाद्बभुःपलाशान्यतिलोहितानि॥सद्योवसंतेनसमागतानांनखक्षतानिवनस्थलीनां॥ अत्रपलाशकुसुमानांवक्रत्वलोहितत्वेनसंबंधेननिमित्तेनसद्यःकृतनखक्षततादात्म्यसंभावनाउक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षा। पूर्वोदाहरणेनिमित्तभूतधर्मसंबंधोगम्यइहतूपात्तइतिभेदः। नन्विवशब्दस्यसादृश्यपरत्वेनप्रसिद्धतरत्वादुपमैवास्तु। लिंपतीवेत्युदाहरणेलेपनकर्त्तुरुपमानत्वार्हस्यक्रियोपसर्जनत्ववदिहनखक्षतानामन्योपसर्जनत्वस्योपमाबाधकस्याभावात्। उच्यते। उपमायायत्रक्वचित्स्थितैरपिनखक्षतैःसहवक्तुंशक्यतयावसंतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधित्वस्यविशेषणस्यानपेक्षितत्वादिहतदुपादानंपलाशकुसुमानांनखक्षततादात्म्यसंभावनायामिवशब्दमवस्थापयति। तथात्वएवतद्विशेषणसाफल्यात्। अस्तिचसंभावनायामिवशब्दोदूरेतिष्ठन्देवदत्तइवाभातीति॥ पिनष्टीवतरंगाग्रैःसमुद्रःफेनचंदनम्॥ तदादायकरैरिंदुर्लिंपतीवदिगंगनाः॥ अत्रतरंगाग्रैःफेनचंदनस्यप्रेरणंपेषणतयोत्प्रेक्ष्यते। समुद्रादुत्थितस्यचन्द्रस्यप्रथमंसमुद्रपूरेप्रसृतानांकराणांदिक्षुव्यापनंचसमुद्रोपांतफेनचंदनकृतलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। उभयत्रक्रमेणसमुद्रप्रांतगतफेनचंदनपुंजीभवनंदिशांधवलीकरणंचानिमित्तमितिफेनचंदनप्रेरणकिरणव्यापनयोर्विषययोरनुपादाना

दनुक्तविषयेस्वरूपोत्प्रेक्षे। एषांतूपात्तयोःसमुद्रचंद्रयोरेवतत्क
र्तृकपेषणलेपनरूपधर्मोत्प्रेक्षेतिमतं । तेषांमतेपूर्वोदाहरणेध
र्मिणिधर्म्यंतरतादात्म्योत्प्रेक्षा। इहतुधर्मिणिधर्मसंसर्गोत्प्रेक्षे
तिभेदोवगंतव्यः॥ रात्रौरवेर्दिवाचेंदोरभावादिवसप्रभुः॥ भूमौ
प्रतापयशसीसृष्टवान्सततोदिते॥ रात्रौरवेर्दिवाचंद्रस्याभावः
सन्नपिप्रतापयशसोःसर्गेनहेतुरितितस्यतद्धेतुत्वसंभावनासि
द्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा॥

बालेंदुवक्राणीति। नविद्यतेविकासोयेषांतान्यविकासानितेषांभावाद्विकासरहित
त्वाद्धेतोर्बालेंदुवद्द्वितीयाचंद्रवद्वक्राणितथातिशयेनलोहितान्यारक्तानिपलाशानिपला
शकुसुमानिवसंतेननायकेनसमागमंप्राप्तानांवनस्थलीनामंगनानांसद्यस्तत्कालसंभूता
निनखक्षतानीवबभुःशुशुभिरइत्यन्वयः। पूर्वेति। धूमस्तोममित्यत्रेत्यर्थः। ननु लो
केसंभावनायामिवशब्दोनदृष्टइत्यतआह। अस्तिचेति। पिनष्टीवेति। समुद्रस्तरंगा
णामग्रभागैःफेनरूपंचंदनंपिनष्टीवइंदुस्तत्फेनचंदनमादायकरैःकिरणैर्दिग्रूपाअंगनालिं
पतीवानुलिंपतीवेत्यर्थः। समुद्रोपांतेति। समुद्रस्योपांतेतटेयत्फेनचंदनंतत्कृतंयत्तासां
दिशांलेपनंतत्त्वेनेत्यर्थः। उभयत्रउभयोरुत्प्रेक्षयोः। येषामलंकारसर्वस्वकारादीनां।
रात्राविति। समक्रांतःप्रभुर्भूपतिर्भूमौरात्रौरवेरभावाद्धेतोरिवदिवाचेंदोरभावाद्धेतो
रिवसततंनिरंतरमुदितेप्रतापयशसीसृष्टवान्निर्मितवानित्यर्थः। रक्ताविस्युदाहरणेभाव
रूपोहेतुरिहत्वभावरूपइतिभेदः।

विवस्वतानायिषतेवमिश्राःस्वगोसहस्रेणसमंजानानां॥ गा
वोपिनेत्रापरनामधेयास्तेनेदमांध्यंखलुनांधकारैः॥ अत्रवि
वस्वताकृतंस्वकिरणैःसहजनलोचनानांनयनमसदेवरात्रावां
ध्यंप्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यतइत्यसिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा॥ पूरंवि
धुर्वर्द्धयितुंपयोधेःशंकेयमेणांकमणिंकियंति॥ पयांसिदोग्धि
प्रियविप्रयोगेसशोककोकीनयनेकियंति॥ अत्रचंद्रेणकृतंस
मुद्रस्यबृंहणंसदेवतदातेनकृतस्यचन्द्रकांतद्रावणस्यकोकांग
नाबाष्पस्रावणस्यचफलत्वेनोत्प्रेक्ष्यतइतिसिद्धविषयाफलो
त्प्रेक्षा॥ रथस्थितानांपरिवर्तनायपुरातनानामिववाहनाना
म्॥ उत्पत्तिभूमौतुरगोत्तमानांदिशिप्रतस्थेरविरुत्तरस्यां॥ अ

त्रोत्तरायणस्याश्वपरिवर्त्तनमसदेव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यतइत्यासिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा । एताएवोत्प्रेक्षा'मन्येशंकेध्रुवंप्रायोनूनमित्येवमादिभिः॥उत्प्रेक्षाव्यज्यतेशब्दैरिवशब्दोपिताहृशः'इत्युत्प्रेक्षाव्यंजकत्वेनपरिगणितानांशब्दानांप्रयोगेवाच्याः। तेषामप्रयोगेगम्योत्प्रेक्षायथा॥ त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रांताविवेशस्वर्गनिम्नगाम्॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

विवस्वतेति। विवस्वता सूर्येणस्वस्यगोसहस्रेण किरणसहस्रेणसमंमिश्रामिश्रिताजनानां नेत्रापरनामधेयागावोप्यनायिषतेत्रनीताइव।यथागोपालेनपरकीयाभिर्गोभिर्मिश्राःस्वीयागावोनीयंते तथागोपदवाच्यत्वसाजात्येनमिश्रिताविवस्वतापिनीताइवेत्यर्थः।खलुसंभावनायां।तेननयनेनहेतुनाइदमांध्यंनत्वंधकारैरित्यन्वयः।गौःस्वर्गेचबलीवर्देरश्मौचकुलिशेपुमान। स्त्रीसौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सुभूम्निचेतिमेदिनी । अत्रचानायिषतेवेति विषयोत्प्रेक्षणपूर्वकंतस्यहेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमितिपूर्वस्माद्भेदः । एवंपूर्वत्रइच्छयेतिगुणरूपोहेतुरिहतुक्रियारूपइत्यपिद्रष्टव्यं । अत्रचोत्प्रेक्षाद्वयसत्त्वेपिहेतूत्प्रेक्षायाःप्राधान्यात्तत्त्वेनैवव्यपदेशोनतुस्वरूपोत्प्रेक्षात्वेन तस्याअंगत्वात्।एवमन्यत्रापिबोध्यं। पूरमिति। अयंविधुश्चंद्रःपयोधेःपूरंवर्धयितुमेणांकमणिंचंद्रकांतंकियंतिलोकोक्त्याअपरिमितानिपयांसिदोग्धीतिशंके। तथाप्रियैःपतिभिर्विप्रयोगेवियोगेसतिसशोकानांकोकांगनानां नयनेकर्मभूतेकियंतिपयांसिदोग्धीतिशंकेइत्यन्वयः। दुहेर्द्विकर्मकत्वादेणांकमणिमितिद्वितीया। एवंनयनेइत्यत्रापिमध्यःकिमित्यत्रैकस्यबद्धत्वस्यफलत्वेनकुचधृतेरुत्प्रेक्षणमिहतुद्रावणस्रावणयोर्द्वयोःफलत्वेनपूरवर्धनस्यतदितिभेदः। बृंहणंवर्द्धनं । तदावर्धनकाले तेनचंद्रेण।रथस्थितानामिति।रविःरथेस्थितानांनियुक्तानांपुरातनानांवाहनानामश्वानांपरिवर्तनायेवतुरगोत्तमानामुत्पत्तिभूमावुत्तरस्यांदिशिप्रतस्थइत्यन्वयः। प्रायोब्जमित्यत्रैक्यस्यगुणस्यफलत्वेनोत्प्रेक्षणमिहतुपरिवर्तनक्रियायाइतिभेदः। नन्वलंकारसर्वस्वकारादिभिरन्येषामपिजात्यादिभेदानामुक्तत्वात्कुतस्तेनप्रदर्शिताइत्याशंक्याह। एताएवेतिउक्तभेदाएवेत्यर्थः। उत्प्रेक्षाइत्यनंतरंचमत्कारविशेषप्रयोजिकाइतिशेषः। तथाचजात्यादिभेदानांचमत्कारविशेषानाधायकत्वादप्रदर्शनमितिभावः। इत्युत्प्रेक्षेति। इत्यनेनोत्प्रेक्षाबोधकत्वेनेत्यर्थः। त्वत्कीर्तिरिति। अत्रानुपात्तस्वर्गगमनविषयास्वर्गगाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षाविशेषणीभूतभ्रमणश्रांतत्वरूपहेतूत्प्रेक्षावाप्रतीयतइतिबोध्यं॥ ३१॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकायां श्रीमत्कुवलयानंदीयटीकायामुत्प्रेक्षाप्रकरणम् ॥ ॥ ॥ ॥

रूपकातिशयोक्तिःस्यान्निगीर्याध्यवसानतः । पश्य नीलोत्पलद्वंद्वान्निःसरंतिशिताःशराः ॥ ३५ ॥

विषयस्यस्वशब्देनोल्लेखनंविषयिवाचकेनैवशब्देनग्रहणंविषयनिगरणंतत्पूर्वकंविषयस्यविषयीरूपतयाध्यवसानमाहार्यनिश्चयस्तस्मिन्सतिरूपकातिशयोक्तिः। यथा नीलोत्पलशरशब्दाभ्यांलोचनयोःकटाक्षाणांचग्रहणपूर्वकंतद्रूपताध्यवसानम् । यथावा ॥ वापीकापिस्फुरतिगगनेतत्परंसूक्ष्मपद्यासोपानालीमधिगतवतीकांचनीमैंद्रनीली ॥ अग्रेशैलौसुकृतिसुगमौचंदनछन्नदेशौतत्रत्यानांसुलभममृतंसन्निधानात्सुधांशोः ॥ अत्रवाप्यादिशब्दैर्नाभिप्रभृतयोनिगीर्णाः ॥

अतिशयोक्तिंलक्षयति ॥ रूपकातिशयोक्तिरिति । ग्रहणमुपस्थापनं। विषयिरूपतयेति। विषयिणोरूपमस्यतस्यभावस्तत्तातयेत्यर्थः। रूपंचाभेदताद्रूप्यान्यतरत् । तस्मिन्सतीति। सप्तमीसमर्थात्तसिरित्यभिप्रायेण। एवंचानुपात्तविषयधर्मिकाहार्यनिश्चयविषयीभूतंविषय्यभेदताद्रूप्यान्यतरद्रूपकातिशयोक्तिरितिलक्षणंबोध्यं । अत्ररूपकवारणायानुपात्तेति । अयमेवचरूपकादस्यांविशेषोऽतिशयइत्युच्यते। भ्रांतिवारणायाहार्येति । उत्प्रेक्षावारणायनिश्चयेति। नीलोत्पलेति। अत्रनीलोत्पलपदात्साध्यवसानलक्षणयाशक्यलक्ष्योभयानुगतकांतिविशेषादिपुरस्कारेणोपस्थितेकामिनीनयनेशक्त्युपस्थितस्यनीलोत्पलत्वविशिष्टस्याभेदसंसर्गेणान्वयः । शक्त्युपस्थितयोःकृतीष्टसाधनतयोरिवशक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितयोरप्येकपदार्थयोस्तात्पर्यवशेनान्वयांगीकारेबाधकाभावात् । एवंच नीलोत्पलाभिन्नकांतिविशेषवद्द्वंद्वादितिबोधादियमभेदातिशयोक्तिरित्युच्यते । नयैवंसतिरूपकादवैलक्षण्यमितिवाच्यम् । रूपकेविषयिभेदव्याप्यस्यविषयतावच्छेदकस्यभानेनवैलक्षण्यस्यस्फुटत्वात् । यदात्वभेदभानेनतात्पर्यं किंतुभेदभानेतदाकांतिविशेषादिरूपताद्रूप्यस्यैवबोधात्ताद्रूप्यातिशयोक्तिर्वक्ष्यतेइतिबोध्यं । वापीति । मध्यभागमारभ्यमुखपर्यंतंनायिकांगवर्णनमिदम् । गगनेसूक्ष्मतयातद्दुर्लक्ष्येमध्येकाप्यनिर्वचनीयशोभावापीतद्गंभीरानाभिःस्फुरतिशोभते तत्परंतदूर्ध्वभागेऐन्द्रनीलीइन्द्रनीलघटितासूक्ष्मपद्यासरणिस्तद्वच्छ्यामारोमावलिःस्फुरतीत्यनुषज्यते। किंभूता कांचननिर्मितांसोपानपंक्तितत्सदृशींत्रिवलीमधिगतवतीप्राप्तवती । तथाअग्रेतदूर्ध्वदेशेशैलौतद्वत्तुंगविशालौकुचौस्फुरतइतिविभक्तिपरिणामेनसंबध्यते । कीदृ

शौ सुकृतिनांपुण्यकृतांसुगमौसुलभगमनौसुलभौच । पुनःकीदृशौ चंदनतरुभिश्चंदनपंकेनचाच्छन्नोव्याप्तोदेशोययोस्तथाभूतौ । तत्रसानांतदाश्लिष्टानांचसुधांशोस्तद्वदाल्हादकस्यमुखस्यसन्निधानादमृतंतद्वदास्वाद्यमधरमाधुर्यंसुलभमित्यन्वयः ॥–

अत्रातिशयोक्तौरूपकविशेषणंरूपकेदर्शितानांविधानामिहापिसंभवोस्तीत्यतिदेशेनप्रदर्शनार्थम् । तेनात्राप्यभेदातिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरितिद्वैविध्यंद्रष्टव्यं । तत्राप्याधिक्यन्यूनताविभागश्चेतिसर्वमनुसंधेयं । यथावा ॥ सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतांकिरञ्ज्योत्स्नामच्छांलवलिफलपाकप्रणयिनीं ॥ उपप्राकाराग्रंप्रहिणुनयनेतर्कयमनागनाकाशेकोयंगलितहरिणःशीतकिरणः॥इत्यत्रकोयमित्युक्त्याप्रसिद्धचंद्राद्भेदस्ततउत्कर्षश्चगर्भितः ॥ एवमन्यत्राप्यूहनीयम्॥३५॥

विधानांभेदानां । इतीत्यस्यप्रदर्शनार्थमित्यनेनान्वयः । अतिदेशेनेतिसादृश्येनेत्यर्थः । मुख्यरूपकाभेदस्यातिशयोक्तावभावाद्रूपकसदृशपरं । षण्मासमग्निहोत्रंजुव्हतीत्यत्राग्निहोत्रपदवद्धर्मातिदेशकमित्याशयः । आधिक्यन्यूनतेत्यत्रानुभयोक्तेरुक्तोदाहरणेषुप्रसिद्धतरत्वादनुपादानंबोध्यम् । यत्त्वत्रकैश्चिदुक्तं विषयिवाचकपदस्यविषयेसाध्यवसानलक्षणायाःशक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्यकबोधत्वंकार्यतावच्छेदकं एवंचनिगरणेसर्वत्रविषयतावच्छेदकधर्मरूपेणैवविषयस्यभानंनविषय्यभिन्नत्वेनेतिस्थितेऽभेदातिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरितिद्वैविध्यमयुक्तमितितत्प्रौढिविलसितम् । शक्यतावच्छेदकस्यलक्ष्येपूर्वमप्रीतत्वेनतद्विशिष्टतयालक्षणायाअसम्भवात् । यद्धर्मविशिष्टेशक्यसंबंधग्रहस्तद्धर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थितेःसमानप्रकारकशाब्दबोधेहेतुत्वाल्लक्षणापरिहार्यायाअनुपपत्तेस्तदवस्थत्वाच्च । एवमपितात्पर्यवशात्तादृशबोधांगीकारेतद्वशादेवशक्याभेदप्रकारकबोधेपिबाधकाभावान्मात्रपदेनविषयतावच्छेदकस्यैवव्यावर्तनादितिदिक् । सुधाबद्धेति । विद्धशालभंजिकाख्यायांनाटिकायांस्फटिकप्राकारशिखरगतांमृगांकावलीमालोकयतोराज्ञोविदूषकंप्रत्युक्तिरियम् । प्राकाराग्रसमीपेनयनेप्रहिणुप्रेरय मनाक्ईषत्तर्कय अनाकाशेअनंतरिक्षेकोयंशीतकिरणश्चंद्रइतिमुखेचंद्रगताल्हादकारित्वरूपताद्रूप्याध्यवसानम् । कीदृशः गलितश्च्युतोहरिणोयस्मात्तथाभूतस्तेननिष्कलंकतयोत्कर्षाभिव्यक्तिः । पुनःकीदृक् । सुधायांबद्धोग्रासस्तदभिलाषोयैस्तैरुपवनसंबन्धिभिश्चकोरैरनुसृतांलवल्याःफलपाकस्यप्रणयिनींसदृशीमच्छांस्वच्छांज्योत्स्नान्तरत्वेनाध्यवसितांकान्तिप्रभांकिरन्प्रसारयन्नित्यर्थः ।

लवलीलताविशेषोहरफारेवडीतिभाषाप्रसिद्धः । प्राकारोवरणःशालइत्यमरः । स माबद्धप्रासैरितिक्कचित्पाठस्तत्राप्युक्तएवार्थः । नवलवलीतिपाठेनवश्चासौलवलिपा कश्चेत्यन्वयोबोध्यः । नन्विहाभेदविवक्षैवाकिंनस्यादतआह अत्रेति । कोयमित्यनेना निर्ज्ञातत्वप्रकाशनात्प्रसिद्धस्यनिर्ज्ञातत्वात्तद्वैलक्षण्यावगतिरितिभावः । गर्भितोगलिते त्यादिविशेषणव्यंग्यत्वेनाभिप्रेतः । अन्यत्रापीति । 'अनुच्छिष्टोदेवैरपरिदलितोराहुदश नैःकलंकेनाश्लिष्टोनखलुपरिभूतोदिनकृता ॥ कुहूभिर्नोलिप्तोनचयुवतिवक्त्रेणविजितः कलानाथःकोयंकनकलतिकायामुदयते॥' इत्यादावित्यर्थः । अथवान्यत्रापिन्यूनतायाम पीत्यर्थः । कोयंभूमिगतश्चंद्रइत्यादावदिव्यत्वरूपन्यूनताप्रकाशनमूहनीयमितिभावः । ननूक्तोदाहरणेष्वयमितिविषयस्योपादानात्कथमतिशयोक्तिरितिचेदत्राहुः । इदंत्वस्य विषयिविशेषणत्वेनविवक्षायामतिशयोक्तिरेव यदातुविषयविशेषणत्वविवक्षातदारूप कमितिव्यवस्था । अतएवप्रकाशकृतादशमेरूपकातिशयोक्त्यादिसंदेहसंकरेनयनानंद दायींदोर्बिंबमेतत्प्रसीदतीत्युदाहृतमिति ॥ ३५ ॥

यद्यपन्हुतिगर्भत्वंसैवसापन्हवामता ॥ त्वत्सू
क्तिषुसुधाराजन्भ्रांताःपश्यंतितांविधौ ॥३६॥

अत्रत्वत्सूक्तिमाधुर्यमेवामृतमित्यतिशयोक्तिश्चंद्रमंडलस्थममृ तंनभवतीत्यपन्हुतिगर्भा । यथावा॥मुक्ताविद्रुममंतरामधुरसः पुष्पंपरंधूर्वहंप्रालेयद्युतिमंडलेखलुतयोरेकासिकानार्णवे॥त च्चोदंचतिशंखमूर्ध्निनपुनःपूर्वाचलाभ्यंतरेतानीमानिविकल्प यंतितइमेयेषांनसादृक्पपथे॥ अत्राधररसएवमधुरसइत्याद्य तिशयोक्तिःपुष्परसोमधुरसोनभवतीत्यपन्हुतिगर्भा ।अलंका रसर्वस्वकृतास्वरूपोत्प्रेक्षायांसापन्हवत्वमुदाहृतं।'गतासुतीरं तिमिघट्टनेनससंभ्रमंपौरविलासिनीषु॥यत्रोल्लसत्फेनततिच्छ लेनमुक्ताट्टहासेवविभातिशिप्रा'इतितितस्त्वियानत्रभेदः। एत त्तुशुद्धापन्हुतिगर्भे । यत्रफेनततित्वमपन्हुतंतत्रैवाट्टहासत्वो त्प्रेक्षणादिहतुपर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वमिंदुमंडलादावपन्हुतस्या मृतादेःसूक्त्यादिषुनिवेशनात् । इदंचपर्यस्तापन्हुतिगर्भत्व मुत्प्रेक्षायामपिसंभवति । तत्रस्वरूपोत्प्रेक्षायांयथा॥जानेति रागादिदमेवबिंबंबिंबस्यचव्यक्तमितोऽधरत्वं ॥ द्वयोर्विशेषा

वगमाक्षमाणानाम्निभ्रमोभूदनयोर्जनानां ॥ अत्रप्रसिद्धफले
बिंबतामपन्हुत्यातिरागेणानिमित्तेनदमयंत्यधरेतदुत्प्रेक्षापर्य
स्तापन्हुतिगर्भा । हेतूत्प्रेक्षायांतद्गर्भत्वंप्राग्लिखितेहेतूत्प्रेक्षो
दाहरणेएवदृश्यते । तत्रचांधकारेष्वांध्यहेतुत्वमपन्हुत्यान्यत्र
तन्निवेशितम् । फलोत्प्रेक्षायांयथा ॥ रवितप्तोगजःपद्मांस्तद्गृ
ह्यान्बाधितुंध्रुवं॥सरोविशतुनस्नातुंगजस्नानंहिनिष्फलं ॥ अ
त्रगजस्यसरःप्रवेशंप्रतिफलेस्नानेफलत्वमपन्हुत्यपद्मबाधनेत
न्निवेशितं३६ अलमनयाप्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रकृतमनुसरामः--

एनांविभजते॥ यद्यपन्हुतीति।अंपन्हुतिगर्भत्वंपर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वं सैवरूपकाति श
योक्तिरेव। तथाचसापन्हवत्वनिरपन्हवत्वभेदेनद्विविधाऽतिशयोक्तिरितिभावः। मुक्ते
ति । तान्यनुभवैकवेद्यानीमानिवस्तूनितेइमेजनाःविकल्पयंतिसदसद्वेतिविकल्पविष
याणिकुर्वंति।येषांजनानांसाप्रक्रांतासुंदरीदृक्पथेलोचनमार्गेनास्तीत्यन्वयः। तादृश
सुंदरीदर्शनशालिनस्तुविकल्पयंतीतिभावः। तानिकानिवस्तूनितत्राह। मुक्तामौक्ति
कंविद्रुमंप्रवालंचांतराअनयोर्मध्येमधुरसः। अंतरांतरेणयुक्तेइतिद्वितीया। पुष्पंपरंके
वलंधूर्वहंभारवाहकंनतुमधुरसयुक्तं। तयोर्मुक्ताविद्रुमयोःखलुनिश्चितंप्रालेयद्युतिमंडले
चंद्रमंडलेएकासिकाएकस्मिन्नासिकाअवस्थितिरैकाधिकरण्यमित्यर्थः। नलवर्णवेसमुद्रे
तच्चचंद्रमंडलंचशंखस्यमूर्ध्निमस्तकेउदंचतिउदयंप्राप्नोति नपुनःपूर्वाचलस्योदयगिरेर
भ्यंतरेउदंचति।अत्रमुक्ताविद्रुममधुरसप्रालेयद्युतिमंडलशंखशब्दैःक्रमेणदंताधरतन्मा
धुर्यमुखकंठानिगीर्णाः।पूर्वोदाहरणेभ्रांतत्वोक्त्यास्पष्टोऽपन्हवः इहतुपरंधूर्वहमित्युक्त्या
गूढइतिभेदः। प्रालेयंमिहिकाचेत्यमरः। गतास्विति। पुरेभवाःपौर्यस्तासुविलासि
नीषु तिमीनांमत्स्यानांसंघट्टनेनससंभ्रमंसभयंतीरंप्रतिगतासुसतीषु यत्रनगर्यांशिप्रान
दीउल्लसंतीनांफेनततीनांछलेनमुक्तःकृतोऽट्टहासउद्धतहास्यंयथातथाभूतेवविभातीत्य
न्वयः। इतीतिइत्यत्रेत्यर्थः। इंदुमंडलादावित्यादिपदात्पुष्परसादिपरिग्रहः। सू
क्त्यादिष्विति सूक्तिमाधुर्यादिष्वित्यर्थः। आदिनाअधरमाधुर्यपरिग्रहः। निवेशनाद
भेदाध्यवसानात्।जानेइति दमयंतींवर्णयतोनलस्योक्तिः। अतिशयिताद्रागाल्लौहित्या
दिदमधरस्वरूपमेवबिंबमितिजाने नतुबिंबफलमित्येवकारार्थः। बिंबस्यबिंबफलस्याता
स्मादोष्ठादधरत्वंनिकृष्टत्वंव्यक्तंस्फुटं।कथंतर्हिविपरीतालोकेप्रसिद्धिस्तत्राह।द्वयोरन
योर्विशेषस्यतारतम्यस्यावगमेबोधेऽक्षमाणामसमर्थानांजनानांनाम्निभ्रमोविपर्यासोभू
दिति।अन्यत्रेति।सूर्यकर्तृकेनेत्रापरपर्यायगोनयनेइत्यर्थः। निवेशितमुत्प्रेक्षितं।रवी

ति । रविणासंतप्तोगजस्तस्यरवेर्गृह्यान्पक्ष्यान्बंधूनितियावत् । ध्रुवंप्रापोकाधिर्नुसरिःप्र विशतिनतुस्त्रातुंस्त्रानार्थीहियस्माद्गजस्यस्त्रानंनिष्फलंनिष्प्रयोजनमित्यन्वयः । प्रसक्ता नुप्रसक्त्येति । अतिशयोक्तेःसापन्हवत्वकथनप्रसंगादलंकारसर्वस्वकृदुक्तंस्वरूपोत्प्रेक्षा यांशुद्धापन्हुतिगर्भत्वदर्शितंतदनुप्रसक्त्याचत्रिविधास्वप्युत्प्रेक्षासुपर्यस्तापन्हुतिगर्भत्व मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भेदकातिशयोक्तिस्तुतस्यैवान्यत्ववर्णनं ॥ अ
न्यदेवास्यगांभीर्यमन्यद्धैर्यंमहीपतेः ॥ ३७ ॥

अत्रलोकप्रसिद्धगांभीर्याद्यभेदेपिभेदोवर्णितः । यथावा ॥
अन्येयंरूपसंपत्तिरन्यावैदग्ध्यधोरणी ॥ नैषानलिनपत्राक्षी
सृष्टिःसाधारणीविधेः ॥ ॥३७॥

भेदकेति । तस्यैवतज्जातीयस्यैवान्यत्ववर्णनंतज्जातीयभिन्नत्वेनवर्णनंतच्चाहार्यंबोध्य मेवमग्रेपितेनभ्रांतौनातिव्याप्तिः । इदंचलोकोत्तरत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यदेवेति । अ स्यमहीपतेर्गांभीर्यमन्यदेवप्रसिद्धगांभीर्यभिन्नमेवेत्यर्थः । अन्येयमिति । रूपंसौंदर्यंवै दग्ध्यंचातुर्यंधोरणीपरिपाटीएषानलिनपत्राक्षीविधेःसाधारणीसृष्टिर्नैवेत्यन्वयः । अ त्रोत्तरार्धेनभंग्याऽन्यत्ववर्णनंविशेषः ॥ ३७ ॥

संबंधातिशयोक्तिःस्यादयोगेयोगकल्पनम् ॥ सौ
धाग्राणिपुरस्यास्यस्पृशंतिविधुमंडलं ॥ ३८ ॥

यथावा ॥ कतिपयदिवसैःक्षयंप्रयायात्कनकगिरिःकृतवासरा
वसानः ॥ इतिमुदमुपयातिचक्रवाकीवितरणशालिनिवीररु
द्रदेवे ॥ अत्रचक्रवाक्याःसूर्यास्तमयकारकमहामेरुक्षयसंभा
वनाप्रयुक्तसंतोषासंबंधेपितत्संबंधोवर्णितः ॥ ३८ ॥

संबंधेति । अयोगेअसंबंधेयोगकल्पनंसंबंधवर्णनम् । संबंधश्चाभेदभिन्नत्वेसत्यन्य त्वाद्यनिरूपितोग्राह्यः । तेनरूपकातिशयोक्त्यादिप्रभेदेषुनातिव्याप्तिः । सौधेति । सौधो स्त्रीराजसदनमित्यमरः । नन्वत्रैवस्पृशंतीवेंदुमंडलमितीवपदप्रयोगेउत्प्रेक्षाप्रतीतेस्तद प्रयोगेगम्योत्प्रेक्षात्वमुचितं । इवादिसत्वेयावाच्योत्प्रेक्षासैवेवाद्यभावेगम्योत्प्रेक्षेतिनिय मात् । अन्यथात्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रांतेत्यादिपूर्वोदाहृतेपद्येपिगम्योत्प्रेक्षानस्याद्विशेषाभावा दितिचेन्नैवम् । उपदर्शितनियमस्यालंकारांतराविषयएवाभ्युपगमात् । अन्यथानूनंमुखं चंद्रइत्यादौनूनमित्यप्रयोगेगम्योत्प्रेक्षापत्तेः । एवंचप्रकृतेऽसंबंधेसंबंधवर्णनरूपातिशयो

न्त्यलंकारविषयेनगम्योत्प्रेक्षावसरः । त्वत्कीर्तिरित्युदाहरणेतुभ्रमणश्रांतत्वरूपहेत्वंशे गम्योत्प्रेक्षाभिप्रेता नतुस्वर्गंगाप्रवेशांशइतिसर्वमवदातं । असंदिग्धमुदाहणांतरमाह । यथावेति । कतिपयेति । वीररुद्रदेवाख्येनृपेवितरणशालिनिदानशालिनिसतिचक्रवाकीइतिमुदंसंतोषमुपयातिप्राप्नोति । इतिकिम् । कृतंवासरस्यावसानंनाशोयेनसकनकगिरिःसुमेरुःकतिपयैरल्पैर्दिवसैःक्षयंप्रयायादिति । संभावनायांलिङ् ॥ ३८ ॥

योगेप्ययोगोऽसंबंधातिशयोक्तिरितीर्यते ॥ त्व
यिदातरिराजेंद्रस्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे ॥ ३९ ॥

अत्रस्वर्द्रुमेष्वादरसंबंधेपितदसंबंधोवर्णितइत्यसंबंधातिशयोक्तिः । यथावा ॥ अनयोरनवद्यांगिस्तनयोर्जृंभमाणयोः॥ अवकाशोनपर्याप्तस्तवबाहुलतांतरे ॥ ॥ ३९ ॥

योगेपीति । योगेसत्यप्ययोगवर्णनमित्यर्थः । स्वर्गस्थाद्रुमाःकल्पवृक्षादयः स्वर्द्रुमेष्वितिविषयसप्तमी स्वर्द्रुमविषयेयआदरस्तस्यसंबंधेप्यर्थादर्थिषु यद्वा अर्थिषुस्वर्द्रुमविषयादरसंबंधाभावप्रतीतौतत्समानवित्तिवेद्यतयास्वर्द्रुमेष्वत्यादरविषयत्वाभावावगमाद्यथाश्रुतमेवसाधु । अनयोरिति । अनवद्यानिनिर्दुष्टान्यंगानियस्यास्तथाभूतेइतिसंबोधनं । जृंभमाणयोर्बद्धमानयोरनयोःस्तनयोस्तवबाहुलतयोरंतरेमध्येपर्याप्तोऽवकाशोनास्तीत्यन्वयः । अत्रबाहुलतयोरंतरेस्तनपर्याप्तावकाशसंबंधेपितदसंबंधउक्तः ॥ ३९॥

अक्रमातिशयोक्तिःस्यात्सहत्वेहेतुकार्ययोः ॥
आलिंगंतिसमंदेवज्यांशराश्चपराश्चते ॥ ४० ॥

अत्रमौर्व्यांयदाशरसंधानंतदानीमेवशात्रवःक्षितौपतंतीतिहेतुकार्ययोःसहत्वंवर्णितं । यथावा ॥ मुंचतिमुंचतिकोशंभजतिचभजतिप्रकंपमरिवर्गः ॥ हंमीरवीरखड्गेत्यजातित्यजतिक्षमामाशु ॥ अत्रखड्गस्यकोशत्यागादिकालएवरिपूणांधनगृहत्यागादिर्वर्णितः ॥४० ॥

अक्रमेति । क्रमःपौर्वापर्यंतदभावोऽक्रमस्तद्रूपस्यातिशयोक्तिरित्यर्थः । सहत्वेसमकालत्वे आलिंगंतिसमंयुगपज्ज्यांमौर्वींपृथ्वींच पराःशत्रवः । मुंचतीति । हंमीरसंज्ञकस्यवीरस्यखड्गेकोशंपिधानंमुंचतिसत्यरीणांवर्गःसमूहोपिकोशंभांडारंमुंचति । तथाखड्गेप्रकंपमुल्लासनंभजतिसतिसप्रकृष्टंकंपंभजति । एवंखड्गेक्षमांक्षांतिंत्यजतिसतिसोपिक्षमांपृथ्वींत्यजतीत्यर्थः । कोशोस्त्रीकुड्मलेखड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोरित्यमरः अत्रशतृप्रत्ययभंग्यायौगपद्यवर्णनंविशेषः । धनगृहेतिधनसंबाधगृहेत्यर्थः ॥ ४० ॥

चपलातिशयोक्तिस्तुकार्येहेतुप्रसक्तिजे ॥ या
स्यामीत्युदितेतन्व्यावलयोभवदूर्मिका ॥४१॥

अत्रनायकप्रवासप्रसक्तिमात्रेणयोषितोतिकार्श्यंकार्यमुखेन दर्शितम् । यथावा ॥आदातुंसकृदीक्षितेपिकुसुमेहस्ताग्रमालोहितंलाक्षारंजनवार्तयापिसहसारक्तंतलंपादयोः ॥ अंगानामनुलेपनस्मरणमप्यत्यंतखेदावहंहंताधीरदृशःकिमन्यदलकामोदोपिभारायते ॥यामिनयामीतिधवेवदति पुरस्तात्क्षणेनतन्वंग्याः ॥गलितानिपुरोवलयान्यपराणितथैवदलितानि ॥४१॥

चपलेति । हेतोःप्रसक्तिर्ज्ञानंतज्जन्येकार्येसतीत्यर्थः । यास्यामीति । उदितेउक्ते प्रियेणेतिशेषः । तन्व्याऊर्मिकाअंगुलीयकंवलयःकंकणमभवदित्यर्थः । ऊर्मिका त्वंगुलीयेस्याद्वस्त्रभंगतरंगयोरितिविश्वः । कार्यमुखेनेति । अंगुलीयकस्यकंकणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः । आदातुमिति । सहजसौकुमार्यवस्थाविरहदशायांतदतिशयवर्णनमिदम् । हंतेतिखेदे । आदातुंग्रहीतुंसकृदेकवारमपिकुसुमेईक्षितेसत्यधीरदृशोहस्ताग्रमालोहितंभवतीतिशेषः । अपिनाकिमुगृहीतेइतिगम्यते । लाक्षयायद्रंजनंतद्वार्त्तयापिसहसाअकस्मात्पादयोस्तलंरक्तंभवति किमुरंजनेनेतिपूर्ववत् । एवमंगानांचंदनादिनायदनुलेपनंतत्स्मरणमप्यत्यंतखेदकरं किमुतानुलेपनं किमन्यद्वाच्यमितिशेषः । अलकानामगुरुधूपाद्यामोदोपिभारायते भारइवाचरतीत्यर्थः । कर्तरिक्यङ् । अत्रादानादिरूपहेतुप्रसक्तिमात्रेणहस्ताग्रलौहित्यादिरूपकार्योत्पत्तेःसाक्षादेववर्णनं नतुकार्यमुखेनेतिपूर्वस्माद्भेदः । हेतुकार्ययोरिवहेतुप्रसक्तिकार्ययोरपिसमकालत्वंसंभवतीतिसूचयितुमुदाहरणांतरमाह । यामीति । धवेदयितेयामिनयामीतिवदति सतितत्क्षणेनतत्कालमेवतन्वंग्याःपुरोवलयान्यग्रिमकंकणानिपुरःप्रथमंगलितान्यपराण्यपितथैवतत्कालमेवदलितानिभग्नानीत्यन्वयः । पुरोग्रेप्रथमेचस्यादितिविश्वः । अत्र वदतिगलितानीतिशतृप्रत्ययेनसमकालतावगतिः ॥ ४१ ॥

अत्यंतातिशयोक्तिस्तुपौर्वापर्यव्यतिक्रमे ॥ अ
ग्रेमानोगतःपश्चादनुनीताप्रियेणसा ॥ ४२ ॥

यथावा ॥कवींद्राणामासन्प्रथमतरमेवांगणभुवश्चलद्भृंगासंगाकुलकरिमदामोदमधुराः ॥ अमीपश्चात्तेषामुपरिपतितारुद्रनृ

पतेःकटाक्षाः क्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचराः ॥ एतास्तिस्रो प्यतिशयोक्तयःकार्यशैघ्र्यप्रत्यायनार्थाः ॥ ४२ ॥

असंतेति । अत्रहेतुकार्ययोरित्यनुवर्तते तत्पौर्वापर्येतिक्वचित्पाठःसाधुरेव । व्यतिक्रमोऽत्रवैपरीत्यम् । अग्रेप्रथमं अनुनीतासमाहिता । कवींद्राणामिति । कविश्रेष्ठानामंगणसंबंधिन्योभूमयःप्रथमतरमेवप्रथममेवचलतांचपलानांभृंगाणांभ्रमराणामासंगेनाकुलानांकरिणांमदजलस्यामोदेनपरिमलेनमधुरारमणीयाआसन्नभवन् । पश्चादनंतरंतेषांकवीनामुपरिरुद्रसंज्ञकस्यनृपतेरभिदृश्यमानाःकटाक्षाःपतिताः । कीदृशाः क्षीरमुदकंयस्यतथाभूतस्यक्षीरार्णवस्यप्रसरंतीनामुरुवीचीनांबृहत्तरंगाणांसहचरास्तत्सदृशाइत्यर्थः । उदकस्योदःसंज्ञायामित्युदादेशः । अत्रयथोक्तकटाक्षरूपकार्यमुखेननृपतिप्रसादरूपहेतुकथनंपूर्वस्माद्विशेषः। एताअव्यवहितोक्ताः। अथोक्तेषुप्रभेदेष्वनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथमतिशयोक्तिपदप्रयोगइतिचेदत्राहुः । तावत्प्रभेदान्यतमत्वमेवसर्वानुगतमतिशयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदेवचसामान्यलक्षणमिति। नव्यास्तु निगीर्याध्यवसानमेवातियोक्तिः प्रभेदांतरंत्वनुगतरूपाभावादलंकारांतरमेव । नचान्यत्वादिप्रभेदेष्वन्यत्वादिभिरभेदादीनांनिगरणंसंभवतीतिवाच्यम् । अन्यत्वादिभिरभिन्नवस्तुप्रतीतेरेवचमत्कारित्वेनानुभवसिद्धतयान्यत्वादिभिरभेदप्रतीत्यंगीकारेऽनुभवासंगतेः । अन्यतमत्वंतुनालंकारविभाजकोपाधितांभजते चमत्काराप्रयोजकत्वादिति वदंति। वस्तुतस्तु रूपकभिन्नत्वेसतिचमत्कृतिजनकाहार्यारोपनिश्चयविषयत्वमेवातिशयोक्तिसामान्यलक्षणं । रूपकवारणायसत्यंतं भ्रांतिवारणायाहार्येति उत्प्रेक्षानिरासायनिश्चयेति। रूपकातिशयोक्तावभेदस्यद्वितीयप्रभेदेऽन्यत्वस्यतृतीयेसंबंधस्यचतुर्थेऽसंबंधस्यपंचमेसहत्वस्यषष्ठेहेतुप्रसक्तिजन्यत्वस्यसप्तमेपूर्वापरत्वयोश्च तथाविधारोपविषयत्वसत्त्वात्सर्वत्रलक्षणसमन्वयः। नचैवंविधारोपस्यरूपकस्वभावोक्तिभिन्नेषुप्रायशःसर्वालंकारेषुसत्त्वादतिप्रसंगइतिवाच्यं। इष्टापत्तेः । अलंकारांतराणांचमत्कारेप्रधानतयातदंगत्वेनावस्थितायाअतिशयोक्तेरप्राधान्येनव्यपदेशानर्हत्वात्। प्राधान्येनव्यपदेशाभवंतीतिन्यायात्। अलंकारांतराणामेवप्रधानत्वेनव्यपदेशार्हत्वात् ।अतएवकाव्यप्रकाशकृताविशेषालंकारप्रसंगेऽभिहितं सर्वत्रैवंविधेविषयेऽतिशयोक्तिरेवप्राणत्वेनावतिष्ठते। तांविनाप्रायेणालंकारत्वाभावात् । अतएवोक्तं 'सैषासर्वत्रवक्रोक्तिरनयार्थोविभाव्यते ॥ यत्नोऽस्यांकविभिःकार्यःकोलंकारोनयाविना' इति ॥ दंडिनाप्युक्तं 'अलंकारांतराणामप्येकमाहुःपरायणम् ॥ वागीशसहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयामिति' ॥४२॥

इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकायांश्रीमद्रंगराजाध्वरींद्रसूनुश्रीमदप्पयदीक्षितकृतकुवलयानंदटीकायामतिशयोक्तिप्रकरणंसंपूर्णम् ॥ ॥ ॥ ॥

वर्ण्यानामितरेषांवाधर्मैक्यंतुल्ययोगिता ॥संकुचंतिसरोजा निस्वैरिणीवदनानिच ॥ ४३ ॥ त्वदंगमार्दवेदृष्टेकस्यचित्ते नभासते ॥ मालतीशशभृल्लेखाकदलीनांकठोरता॥४४ ॥

प्रस्तुतानामप्रस्तुतानांवागुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता। संकुचंतीतिप्रस्तुततुल्ययोगितायाउदाहरणं । तत्रप्रस्तुत चंद्रोदयकार्य्यतयावर्णनीयानांसरोजानांप्रकाशभीरुस्वैरिणी वदनानांचसंकोचरूपैकक्रियान्वयोदर्शितः। उत्तरश्लोकेनायिकासौकुमार्य्यवर्णनेप्रस्तुतेऽप्रस्तुतानांमालत्यादीनांकठोरता रूपैकगुणान्वयः। यथावा ॥ संजातपत्रप्रकरान्वितानिसमुद्वहंतिस्फुटपाटलत्वं॥विकस्वराण्यर्ककराभिमर्शाद्दिनानिपद्मानिचवृद्धिमीयुः॥नागेंद्रहस्तास्त्वचिकर्कशत्वादेकांतशैत्यात्कदलीविशेषाः ॥ लब्ध्वापिलोकपरिणाहिरूपंजातस्तादूर्वोरुपमानबाह्याः ॥ अत्रग्रीष्मवर्णनेतदीयत्वेनप्रस्तुतानांदिनानांपद्मानांचैकक्रियान्वयः। ऊरुवर्णनेऽप्रस्तुतानांकरिकराणां कदलीविशेषाणांचैकगुणान्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तुल्ययोगितांलक्षयति ॥ वर्ण्यानामिति । वर्ण्यत्वेनप्रस्तुतानामित्यर्थः। इतरेषांप्रस्तुतानाम् । एतच्चोभयमपिसावधारणं । वर्ण्यानामेवेतरेषामेववेत्यर्थः। बहुवचनमनेकार्थकम् । द्वयोर्धर्मैक्यस्यापिसंग्राह्यत्वात् । धर्मैक्यंधर्मस्यऐक्यमेकत्वं एकोधर्मइतियावत् । सचचमत्कारकारीबोध्यः । एवंचानेकप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकचमत्कारिधर्मानेकाप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकधर्मान्यतरत्वंलक्षणंबोध्यम् । मुखंविकसितस्मितमित्यादावतिप्रसंगवारणायानेकेति । अत्रचमुखप्रेक्षितादिरूपानेकवर्ण्यसंबंधोनैकोधर्मइतितन्निरासः । दीपकवारणायमात्रेति । प्रस्तुताप्रस्तुतप्रभेदसाधारण्यायान्यतरत्वनिवेशः । त्वदंगेति । प्रियांप्रतिदयितोक्तिः । तवांगस्यमार्दवेसौकुमार्येदृष्टेसतिकस्यचित्तेमालत्यादीनांकठोरतानभासतेअपितुसर्वस्यैवेत्यर्थः । शशंबिभर्तीतिशशभृच्चंद्रस्तस्यलेखा कला । गुणक्रियारूपेति । एतच्चतथाविधधर्मस्यप्रायशोगुणक्रियारूपत्वमित्यभिप्रेत्योक्तं नतुलक्षणे तेनरूपेणधर्मस्यनिवेशः । गौरवात्प्रयोजनाभावाच्च। यत्तुकैश्चिदेतद्ग्रंथदूषणलालसैर्धर्मस्यगुणक्रियारूपत्वेनलक्षणेनिवेशइत्याशयमारोप्याभिहितं । तदेतदापाततः ' शासतित्वयिहेराजन्नखंडावनिमंडलं ॥ नमनागपिनिश्चिंतेमंडलेशत्रुमि

७

त्रयोः' इत्यत्राभावरूपधर्मस्यैवान्वयादितितदिदमापाततोपिनमनोरमम् । तथाहि । शासतीतित्वदुदाहृतपद्येनिश्चितेनेतिनिश्चितभेदःशत्रुमित्रमंडलधर्मतयोपात्तः सचगुण स्वरूपएव । चिंताभाववद्भेदस्यचिंतानातिरिक्तत्वात् । अन्यथाचिंताभावाभावस्या प्यतिरिक्तत्वापत्तेः । अथतत्रापिवैपरीत्यादिष्टापत्तिमालंबसे भवत्त्वेवंतुष्यतुभवान् एवम प्यभावस्यकथंगुणबहिर्भावः । जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैवचतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्ति रितिवदद्भिर्वैयाकरणैस्तदनुसारिभिश्चालंकारिकैर्गुणत्वांगीकारात् । अतएवजातिगु णयोर्विरोधेप्रकाशकृद्भिरुदाहृतं गिरयोप्यनुन्नतियुजइति।तथाविद्यानाथेनापि अमदः सार्वभौमोपीति । वस्तुतस्तुलक्षणेनतेनरूपेणधर्मस्यनिवेशोऽभिप्रेतइत्यावेदितमतोनका प्यनुपपत्तिरिति । स्वैरिणीस्वेनईरितुंशीलमस्यास्तादृशीव्यभिचारिणीतियावत् । स्वादीरेरिणोरितिवृद्धिः । स्वैरिणीपांसुलाचस्यादित्यमरः । संजातेति । दिनानिपद्मा निचवृद्धिमीयुःप्रापुः । कीदृशानि संजातैःपत्राणांप्रकरैःसमूहैरन्वितानि । पूर्वप त्राणांवसंतेनविगलनात् । तथास्फुटाविकासिताःपाटलावृक्षविशेषायेषुतानितेषांभा वस्तत्वं । समुद्वहंतीतिशत्रंतं । दधानानीत्यर्थः । पद्मपक्षेतु स्फुटानिविकासितानिच तानिपाटलानिपाटलवर्णानितेषांभावस्तत्त्वमित्यादिपूर्ववत् । एवमर्कस्यकरैःकिरणैर भिमर्शनाद्धिकस्वराणिभासुराणिदिनानि। पद्मानितुविकासशालीनि।नागेंद्रेति।नागेंद्रा णांगजश्रेष्ठानांहस्ताःशुण्डाःकदलीविशेषाश्च परिणाहोविशालता तच्छालिरूपंस्वरू पंलब्ध्वापियथाक्रमंत्वचिकर्कशत्वात्कठोरत्वादेकांतेननियमेनशैत्याचहेतोर्लोकेतस्याःपा र्वत्याऊर्वोरुपमानाद्बाह्याउपमानत्वरहिताजाताइत्यन्वयः । तदीयत्वेनेति तत्कालिकत्वे नेत्यर्थः । ग्रीष्मकालिकवस्तुवर्णनस्यैवग्रीष्मवर्णनरूपत्वादितिभावः । एकक्रियेतिवृ द्धिप्राप्तिरूपकक्रियान्वयइत्यर्थः । एकगुणेतिउपमानबाह्यत्वरूपैकगुणेत्यर्थः ॥४३॥४४

हिताहितेवृत्तितौल्यमपरातुल्ययोगिता ॥ प्रदी
यतेपराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया ॥ ४५ ॥

अत्रहिताहितयोर्मित्रशात्रवयोरुत्कृष्टभूतिदानस्यपराभवदान स्यचश्लेषेणाभेदाध्यवसायाद्वृत्तितौल्यं । यथावा ॥ यश्चनिंबंपरशु नायश्चैनंमधुसर्पिषा ॥ यश्चैनंगंधमाल्याद्यैःसर्वस्यकटुरेवसः ॥ अत्रवृश्चतिसिंचत्यर्चतिइत्याध्याहारेणवाक्यानिपूरणीयानि । पूर्वोदाहरणंस्तुतिपर्यवसायि इदंतुनिंदापर्यवसायीतिभेदः । इ यंसरस्वतीकंठाभरणोक्तातुल्ययोगिता ॥ ४५ ॥

हिताहितेइति । हिताहितविषयेइत्यर्थः । वृत्तितौल्यमिति । वृत्तिर्वर्तनंव्यवहर

णमितियावत्तस्यतौल्यंसाम्यं । अपरापूर्वोक्तविलक्षणा। प्रदीयतइति । पराउत्कृष्टा भूतिःसंपत्तिरेवपराभूतिःपराभवः। शत्रूणांसमूहःशात्रवम् । तस्यसमूहइत्यण् । पराभवदानस्येति । शत्रुसंबंधिपराभवसंपादनस्येत्यर्थः । पराभवस्यमुख्यदानासंभवात् । अतएवसंप्रदानत्वासंभवान्मित्रशात्रवयोरितिसंबंधसामान्येषष्ठी । श्लेषेणपराभूतिपदश्लेषेण । यथावेति । अत्रचशब्दाअप्यर्थाविरोधद्योतकाः । अत्रेति। योपिनिंबंपरशुनाछिनत्ति योप्येनंमधुयुक्तेनसर्पिषाआज्येनसिंचति योप्येनंगंधमाल्याद्यैरर्चति इतिक्रमेणेत्यर्थः । उक्तप्रकारस्यतुल्ययोगितापदवाच्यत्वेवृद्धसंमतिंदर्शयति इयमिति। तथचावृद्धव्यवहाराज्ञानार्थस्तुल्ययोगिताशब्दइतिभावः । अत्रकेचिदाहुः । नेयंतुल्ययोगितापूर्वोक्ततुल्ययोगितातोभेदमर्हति । वर्ण्यानामितरेषांवेत्यादिपूर्वोक्तलक्षणक्रांतत्वात् । एकानुपूर्वीबोधितवस्तुकर्मकदानमात्रत्वस्यपरंपरयाताद्दशशब्दस्यवाधर्मस्यैक्यात्। यश्चनिंबमित्यत्रापिकटुत्वविशिष्टनिंबस्यैवपरंपरयाछेदकसेचकपूजकधर्मत्वसंभवादिति तदेतत्पेशलम् । तथाहि । यत्रानेकान्वयित्वेनज्ञातोधर्मस्तेषामौपम्यगमकत्वेनचमत्कृतिजनकस्तत्रपूर्वोक्तप्रकारः । यत्रतुहिताहितोभयविषयकशुभाशुभरूपैकव्यवहारस्यव्यवहर्तृगतस्तुतिनिंदान्यतरद्योतकतयाचमत्कृतिजनकत्वंतत्रापरइतिभेदात् । नन्वत्रपराभूतिशब्दस्यतदर्थकर्मदानस्यवापरंपरयाशत्रुमित्रगतत्वेनभानं अपितु श्लेषबलादेकत्वेनाध्यवसितस्यताद्दशदानस्यराजगतत्वेनैवेतिकथंपूर्वोक्तलक्षणाक्रांतत्वम् । एतेनयश्चनिंबमित्यत्रकटुत्वविशिष्टनिंबस्यैवपरंपरयाछेदकसेचकपूजकधर्मत्वमितिनिरस्तम् । वस्तुगत्यातद्धर्मत्वस्यालंकारतासंपादकत्वाभावात् । अन्यथासंकुचंतिसरोजानीत्येतावतैवतुल्ययोगितालंकारापत्तेः । किंत्वनेकगतत्वेनज्ञायमानधर्मत्वस्यैवतुल्ययोगिताप्रयोजकत्वमितितदभावेतदंतर्गतिकथनमसमंजसमेव। अथाप्युक्तोदाहरणयोस्तथाभानमस्तीत्याग्रहस्तथापिनपूर्वोक्तलक्षणस्यात्रसंभवः।'धर्मोर्थइवपूर्णश्रीस्त्वयिराजन्विराजते' इतिप्रकृतयोरुपमायामतिव्याप्तिवारणार्थमनेकानुगतधर्मत्वपर्याप्तविषयितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकचमत्कृतिजनकताश्रयज्ञानविषयधर्मत्वमितिविवक्षायास्तत्रावश्यकत्वात् प्रकृतेचहितत्वाहितत्वादेर्विषयस्याधिकस्यानुप्रवेशादितिविभावनीयम् ॥ ४५ ॥

गुणोत्कृष्टैःसमीकृत्यवचोन्यातुल्ययोगिता ॥ लो
कपालोयमःपाशीश्रीदःशक्रोभवानपि ॥ ४६ ॥

अत्रवर्णनीयोराजाशक्रादिभिर्लोकपालत्वेनसमीकृतः । यथावा ॥संगतानिमृगाक्षीणांतडिद्विलसितान्यपि॥क्षणद्वयंनतिष्ठंतिघनारब्धान्यपिस्वयम् ॥ पूर्वत्रस्तुतिरिहतुनिंदा इयं

काव्यादर्शेदर्शिता। इमांतुल्ययोगितांसिद्धिरितिकेचिद्व्यवजन्हुः। यदाहजयदेवः 'सिद्धिःख्यातेषुचेन्नामकीर्त्यतेतुल्यतोक्तये॥ युवामेवेहविख्यातौत्वंबलैर्जलधिर्जलैः' इति। मतांतरेष्वत्रवक्ष्यमाणंदीपकमेव॥ ४६॥

गुणोत्कृष्टैरिति। गुणैरुत्कृष्टाःश्रेष्ठास्तैरित्यर्थः। समीकृत्यसाम्यंविवक्षित्वा वचइति वचनंवचःप्रतिपादनमितियावत् अर्थात्तत्साधारणधर्मस्य। अन्येतिधर्मस्यवर्ण्यावर्ण्यगतत्वादुक्तविलक्षणेत्यर्थः।पाशोऽस्यास्तीतिपाशीवरुणः प्रचेतावरुणःपाशीत्यमरः श्रीदः कुबेरः शक्रइंद्रः लोकपालपदंचेंद्रादिषुरूढं।राज्ञितुयोगमात्रेणप्रयुक्तं। संगतानीतिसंगतानिसंगमाः तडितांविद्युतांविलसितानि घनंनिबिडंयथास्यात्तथाआरब्धानीति संगमपक्षे घनैर्मेघैरारब्धानीतिचतडिद्विलसितपक्षेर्थः काव्यादर्शेएतन्नामकदंडिकृतग्रंथेदर्शितातुल्ययोगितापदवाच्यत्वेननिर्दिष्टा।केचिदालंकारिकाव्यवजन्हुर्व्यवहृतवंतः।ख्यातेषुगुणत्वेनप्रसिद्धेषु।युवामेवेति।इहभूलोके बलैःसैन्यैःअत्रचसैन्यजलयोःप्रसरणशीलत्वादिसादृश्याद्बिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदमाश्रित्यधर्मैक्यंबोध्यं। मतांतरेष्वितिबहुवचनेनबव्हसंमततयादंड्युक्ततुल्ययोगितायामस्वरसोध्वन्यते। सचदीपकतुल्ययोगितयोर्भेदकथनावसरेव्यक्तीभविष्यतीतिसंक्षेपः॥ ४६॥ इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकाख्यायांकुवलयानंदटीकायांतुल्ययोगिताप्रकरणं॥ ४६॥

वदंतिवर्ण्यावर्ण्यानांधर्मैक्यंदीपकंबुधाः॥ मदेनभातिकलभःप्रतापेनमहीपतिः॥ ४७॥

प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मान्वयोदीपकम्। यथाकलभमहीपालयोःप्रस्तुताप्रस्तुयोर्भानक्रियान्वयः। यथावा॥ मणिःशाणोल्लीढःसमरविजयीहेतिदलितोमदक्षीणोनागःशरदिसरितःश्यानपुलिनाः॥ कलाशेषश्चंद्रःसुरतमृदितावालवनितातनिम्नाशोभंतेगलितविभवाश्चार्थिषुनृपाः॥ अत्रप्रस्तुतानांनृपाणामप्रस्तुतानांमण्यादीनांचशोभैकधर्मान्वयः। प्रस्तुतैकनिष्ठःसमानोधर्मःप्रसंगादन्यत्रोपकरोति प्रासादार्थमारोपितोदीपइवरथ्यायामितिदीपसाम्याद्दीपकं। संज्ञायांचेतिइवार्थेकन्प्रत्ययः। यद्यपि 'सुवर्णपुष्पांपृथिवींचिन्वंतिपुरुषास्त्रयः। शूरश्चकृतविद्यश्चयश्चजानातिसेवितुं' इत्यत्रप्रस्तानामतु

प्रस्तुतानांयुगपद्धर्मान्वयस्तथापिप्रासंगिकत्वंनहीयते। वस्तुगत्याप्रस्तुतोद्देशेनप्रस्तुतस्यैववर्णनस्याप्रस्तुतेऽन्वयात्। न हिदीपस्यरथ्याप्रासादयोर्युगपदुपकारत्वेनजामात्रर्थंश्रपितस्यसूपस्यातिथिभ्यः प्रथमपरिवेषणेनचप्रासंगिकत्वंहीयते। तुल्ययोगितायांत्वेकंप्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमितिविशेषाग्रहणात्सर्वोद्देशेनैवधर्मान्वयइतिविशेषः। अयंचानयोरपरोविशेषः। उभयोरनयोरुपमालंकारस्यगम्यत्वाविशेषेप्यत्राप्रस्तुतमुपमानंप्रस्तुतमुपमेयमितिव्यवस्थितउपमानोपमेयभावस्तत्रतुविशेषाग्रहणादैच्छिकःसइति ॥ ४७ ॥

दीपकंलक्षयति॥वदंतीति॥वर्ण्यावर्ण्यान्वितैकचमत्कारिधर्मोदीपकमित्यर्थः। उपमादिवारणायात्रापिपूर्ववल्लक्षणपरिष्कारोबोध्यः। कलभःकरिशावकः। भानक्रियेतिक्रियारूपैकधर्मान्वयइत्यर्थः। अत्रापिक्रियाविशेषणीभूतयोर्मदप्रतापयोर्बिंबप्रतिबिंबभावोबोध्यः। यथावेति। शाणेननिकषपाषाणेनोल्लीढउल्लिखितोमणिः तथाहेतिभिरायुधैर्निहतःकृतक्षतःसमरेसंग्रामेविजयशीलोयोद्धा मदेनक्षीणोनागोहस्ती शरत्कालेश्यानानिशुष्काणिपुलिनानिजलनिर्मुक्ततटानियासांताःसरितोनद्यः कलामात्रावशिष्टश्चंद्रः सुरतेमृदिताचुंबनालिंगनाद्युपमर्दम्लापितांगीबालानवयौवनावनितास्त्री एवमर्थिषुयाचकेषुगलितःसंक्रांतोविभवःसमृद्धिर्येषांतेनृपाश्च तनिम्ना तनोःकृशस्यभावस्तनिमा कार्श्यंतेनशोभंतइत्यन्वयः।शाणस्तुनिकषःकषइत्यमरः।शोभैकेति।शोभारूपैकधर्मेत्यर्थः। पूर्वोदाहरणेआदिदीपकमिहत्वंतदीपकमितिभेदः।प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्मस्यदीपकपदवाच्यतायांबीजमाह।प्रस्तुतैकेत्यादि।प्रस्तुतैकनिष्ठःप्रस्तुतैकपरःप्रस्तुतान्वयविवक्षयाभिहितइतियावत्।रथ्यायामिवेत्यनंतरमुपकरोतीत्यनुषज्यते। इतीतिचाध्याहार्यं। इतिदीपकसादृश्यात्समानोधर्मोदीपकमुच्यतइतिशेषः। यत्रधर्मस्यपूर्वंप्रस्तुतेन्वयः पश्चादन्यत्र यथोक्तोदाहरणयोस्तत्रैवेतरत्रप्रसंगोपकारित्वमित्याशयेनशंकते।यद्यपीति।सुवर्णेति सुवर्णमेवपुष्पंयस्याइतिविग्रहः। त्रयोगुणत्रयान्यतमयुक्ताःशूरश्चेत्यादिप्रत्येकंचकारोनैरपेक्ष्यद्योतकः। कृतविद्यःप्रख्यातविद्यः एतच्चप्रासंगिकंपद्यंयदायत्प्रसंगेपठ्यतेतदातस्यप्रस्तुतत्वमितरयोस्त्वप्रस्तुतत्वमितिबोध्यं।युगपदिति त्रयश्चिन्वंतीतित्रिष्वपियुगपदन्वयइत्यर्थः। चिन्वंती।तिबहुवचनांतस्यप्रस्तुतमात्रेणैकवचनांतेनपूर्वमन्वयायोगादितिभावः। समाधत्तेतथापीति।प्रासंगिकत्वंप्रसंगोपकारित्वं।नहीयतइति।तथाचधर्मस्यपश्चादन्वयोन तत्रप्रयोजकइतिभावः किंतर्हिप्रयोजकंतत्राहवस्तुगत्येति। प्रस्तुतोद्देशेनप्रस्तुतोद्देश्यका

न्वयबोधेच्छयाप्रस्तुतस्यैवपदाभिहितस्यैववर्णनस्यकर्मण्युत्पत्त्यातद्विषयधर्मस्य तथाच
चमत्कारायप्रस्तुताप्रस्तुतान्वितस्वार्थम्बोधयत्वितीच्छयोच्चरितपदाभिहितधर्मस्योभय
त्रान्वयेप्युद्देशाख्येच्छाविषयताप्रस्तुतएवनत्वप्रस्तुते किंतुविशेषणताख्यविषयतैवेतित
थाविधोद्देश्यताविरहएवप्रासंगिकत्वेबीजमित्याशयः।एतदेवोपपादयतिनहीति।प्रासंगि
कत्वमितिदीपस्रूपयोरथ्यातिथिविषयेप्रसंगोपकारित्वमित्यर्थः। तथाचत्वन्मतेतस्यप्रासं
गिकत्वंनस्यादितिभावः।इदमुपलक्षणं।जामातृविषयेप्रासंगिकत्वापत्तिरपिबोध्या।एत
देवतुल्ययोगितातोभेदकमित्याहतुल्ययोगितायांत्विति।ननूद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वयोश्चमत्का
राप्रयोजकत्वान्नालंकारभेदप्रयोजकत्वंयुक्तमित्यस्वरसादाह अयंचेति। अयंवक्ष्यमाणः
अनयोर्दीपकतुल्ययोगितयोः अत्रदीपकेउपमानोपमेयभावइत्यनंतरंगम्यइतिशेषः। तत्र
तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणात्प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावात्। ऐच्छिकोऽ
व्यवस्थितः सउपमानोपमेयभावः। नव्यास्तुनैतावतापितुल्ययोगिताऽतोदीपकस्य
पृथक्भावउचितः। धर्मस्यसकृद्वृत्तित्वमूलायाविच्छित्तेरविशेषात्। अन्यथातुल्ययोगि
तायामपिधर्मिणांकेवलप्रकृतत्वस्यकेवलाप्रकृतत्वस्यचविशेषस्यसत्वादलंकारद्वैतापत्तेः।
तस्मात्तुल्ययोगितायाएवत्रैविध्यमुचितमित्याहुः ॥ ४७ ॥ इतिश्री०वैद्यनाथकृतालं
कारचंद्रिकायांकु०टी०दीपकप्रकरणम् ॥

त्रिविधंदीपकावृत्तौभवेदावृत्तिदीपकं ॥ वर्षत्यं
बुदमालेयंवर्षत्येषाचशर्वरी ॥ ४८ ॥ उन्मी
लंतिकदंबानिस्फुटंतिकुटजोद्गमाः ॥ माद्यंति
चातकास्तृप्तामाद्यंतिचशिखावलाः ॥ ४९ ॥

दीपकस्यानेकोपकारार्थतयादीपस्थानीयस्यपदस्यार्थस्योभ
योर्वाऽऽवृत्तौत्रिविधमावृत्तिदीपकं। क्रमेणार्धत्रयेणोदाहरणा
निदर्शितानि। यथावा ॥ उत्कंठयतिमेघानांमालावर्गंकलापि
नां॥यूनांचोत्कंठयत्यद्यमानसंमकरध्वजः॥ शमयतिजलधर
धाराचातकयूनांतृषंचिरोपनतां ॥ क्षपयतिचवधूलोचनजल
धाराकामिनांप्रवासरुचिं॥वदनेननिर्जिततंवनिलीयतेचंद्रबिं
बमंबुधरे॥ अरविंदमपिचसुंदरिनिलीयतेपाथसांपूरे॥ एवंचा
वृत्तीनांप्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेपिदीपकच्छायापत्ति
मात्रेणदीपकव्यपदेशः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

त्रिविधमिति । दीपकस्यावृत्तावावृत्तिदीपकंभवेतच्चत्रिविधमित्यर्थः। वर्षतीति । श
र्वरीरात्रिःवर्षवत्सरइवाचरतीत्यर्थः । कदंबानिकदंबकुसुमानिउन्मीलंतिविकसंति कु
टजोद्गमाःकुटजकलिकाःस्फुटंतिविकसंति तृप्ताश्चातकामाद्यंतिमत्ताभवंति शिखाव
लामयूराश्चमाद्यंतीत्यन्वयः ।त्रैविध्यमुपपादयन्नेवव्याचष्टे दीपकस्येति । क्रमेणेति। आ
द्येर्थेवर्षतीतिशब्दावृत्तिः । अलंकारसंपादकत्वाच्चनकथितपदत्वंदोषः । द्वितीयेविका
सरूपस्यार्थस्यावृत्तिः । उन्मीलंतिस्फुटंतीतिशब्दभेदेनतस्यैवबोधनात् । तृतीयेतुद्वयो
रावृत्तिः स्फुटैवेति । उत्कंठयंतीति । मेघानांमालापंक्तिः कलापिनांमयूराणांवर्गंसमूहं
उत्कंठयत्यूर्ध्वंकंठोयस्यतादृशंकरोति। तथामकरध्वजःकामोयूनांतरुणानांमानसमुत्कं
ठयत्युत्सुकंकरोतीत्यर्थभेदेपिशब्दावृत्तिः । शमयतीति । जलधरस्यमेघस्यधारापंक्तिश्चा
तकतरुणानांचिरकालमुपनतांप्राप्तांतृषंपिपासांशमयतिवधूलोचनयोर्जलधाराअश्रुपं
क्तिश्चकामिनांप्रवासेच्छांक्षपयतीत्येकएवनाशरूपोर्थःशब्दभेदेनोक्तइत्यर्थावृत्तिः।वदनेने
ति । पाथसांजलानां। अत्रनिलीयतेशब्दस्यतदर्थस्यतिरोधानस्यचावृत्तिः ननुप्रस्तुता
र्थंसकृदुपात्तस्यप्रसंगादप्रस्तुतोपकारित्वेदीपकमित्युक्तं नचावृत्तौतत्संभवतीतिकथमा
वृत्तिदीपकमुक्तमित्याशंक्याह एवंचेति।दीपस्थानीयशब्दार्थयोरावृत्तौचेत्यर्थः। प्रस्तुता
प्रस्तुतेति। अंबुदमालादीनांविरहेहिदीपकतयाकेवलप्रस्तुतत्वाचंद्रबिंबारविंदयोश्चकेवला
प्रस्तुतत्वादितिभावः । दीपकच्छायेति दीपकसादृश्येत्यर्थः तच्चप्रस्तुताप्रस्तुतोपकारयो
ग्यत्वंवर्षतीत्यादौश्लेषवशेनास्तीतिभावः । मात्रपदेनदीपकात्पृथगेवायमलंकारोनतुत
त्प्रभेदइतिसूचितं।अतएवदंडिना'अर्थावृत्तिःपदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि ॥ दीपकस्था
नमेवेष्टमलंकारत्रयंयथा' इत्युक्तविकासंतीत्याद्युदाहृतं । दीपकस्थानंस्थानापन्नंसदृश
मितियावत् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांआवृत्तिदीपकप्रकरणम् ॥ ॥

वाक्ययोरेकसामान्येप्रतिवस्तूपमामता ॥ ता
पेनभ्राजतेसूर्यः शूरश्चापेनराजते ॥ ५० ॥

यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेकःसमानोधर्म्मःपृथङ्निर्दिश्यते
साप्रतिवस्तूपमा । प्रतिवस्तुप्रतिवाक्यार्थमुपमासमानधर्मो
स्यामितिव्युत्पत्तेः । यथात्रैवभ्राजतेराजतइत्येकएवधर्मउ
पमानोपमेयवाक्ययोःपृथग्भिन्नपदाभ्यांनिर्दिष्टः । यथावा ॥
स्थिराशैलीगुणवतांखलबुद्ध्यानबाध्यते ॥ रत्नदीपस्यहिशि
खावात्ययापिननाश्यते ॥ यथावा॥तवामृतस्यंदिनिपादपंक
जेनिवेशितात्माकथमन्यदिच्छति ॥ स्थितेऽरविंदेमकरंदनि

भेरेमधुव्रतोनेक्षुरसंसमीक्षते ॥ अत्रयद्यपिउपमेयवाक्येअनिच्छा उपमानवाक्येअवीक्षेतिधर्मभेदःप्रतिभाति तथापिवीक्षणमात्रस्यावर्जनीयस्यप्रतिषेधानर्हत्वात् इच्छापूर्वकवीक्षाप्रतिषेधोयमनिच्छापर्यवसितएवेतिधर्मैक्यमनुसंधेयं ।अर्थावृत्तिदीपकंप्रस्तुतानामप्रस्तुतानांवा प्रतिवस्तूपमातु प्रस्तुताप्रस्तुतानामितिविशेषः । आवृत्तिदीपकंवैधर्म्येणनसंभवति प्रतिवस्तूपमातुवैधर्म्येणदृश्यते। यथा॥विद्वानेवहिजानातिविद्वज्जनपरिश्रमं ॥ नहिवंध्याविजानातिगुर्वींप्रसववेदनाम् ॥ यदिसंतिगुणाःपुंसांविकसंत्येवतेस्वयं । नहिकस्तूरिकामोदः शपथेनविभाव्यते ॥ ॥ ५० ॥

सकृद्धर्मोक्तिप्रसंगादसकृतद्धर्मोक्तिगम्यवाक्यार्थसादृश्यकंप्रतिवस्तूपमालंकारंलक्षयति । वाक्ययोरिति । द्विवचनमेकाभिप्रायंमालानुरोधादितिबोध्यं । एकसामान्येएकस्मिन्समानधर्मेसति । सूरःसूर्यः । लक्षणंव्याचष्टे । यत्रेति । उपमानोपमेयेति भावप्रधानं । उपमानोपमेयभावपरयोरित्यर्थः । पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः । अयमेवचवस्तुप्रतिवस्तुभावइत्युच्यते । स्थिरेति। शैलीसद्वृत्तं । रत्नमेवदीपोरत्नदीपः । अत्रपूर्वार्द्धमुपमेयवाक्यमुत्तरार्धमुपमानवाक्यम् । उभयत्रचनाशाभावरूपःसमानधर्मःशब्दभेदेनोपात्तः । सामान्याभावमात्रबोधकस्यापिबाधतेरत्रनाशरूपविशेषपरत्वात् । अयमेवचपूर्वोदाहरणाद्भेदः । तवेति । ईश्वरंप्रतिभक्तस्योक्तिः । अमृतप्रस्रवणशीले तवपादपंकजेनिवेशितआत्मांतःकरणंयेनतादृशोभक्तोऽन्यदमृतातिरिक्तंफलंकथमिच्छति नकथमपीत्यर्थः । अमृतंचात्रब्रह्मानंदरूपं हिनिश्चितं । मधुव्रतोभ्रमरोमकरंदेनरसेननिर्भरेव्याप्तेऽरविंदेस्थितेसतिइक्षुरसंनवीक्षतइत्युपमानवाक्यं । अवर्जनीयस्येति । अनिष्टेपिस्वसामग्रीवशाज्जायमानस्येत्यर्थः । इच्छापूर्वकेति । तथाचवीक्षतेरिच्छापूर्वकवीक्षणेलक्षणेतिभावः। अनिच्छापर्यवसितइति। सविशेषणेहीतिन्यायादितिभावः।उन्मीलंतिकदंबानीतिपूर्वोदाहृतायामर्थावृत्तावतिव्याप्तिमाशंक्याह । अर्थावृत्तिरित्यादि । शब्दावृत्तौतुधर्मस्यैकेनैवशब्देनावृत्त्याबोधनान्नभिन्नशब्दबोध्यत्वमितिनातिव्याप्तिरतोर्थावृत्तिपर्यंतानुधावनं । एवंचभिन्नशब्दबोध्यैकधर्मगम्यंप्रस्तुताप्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यंप्रतिवस्तूपमेतिलक्षणंबोध्यं । दृष्टांतालंकारेतिव्याप्तिवारणायभिन्नशब्दबोध्येति । तत्रतु बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मगम्यंसादृश्यमितिनातिव्याप्तिः । 'दिविभातियथाभानुस्तथात्वंभ्राजसेभुवि'इत्यादिवाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणायगम्यमिति ।

अर्थावृत्तिवारणायप्रस्तुताप्रस्तुतेति।‘आननंमृगशावाक्ष्यावीक्ष्यलोलालकावृतं। भ्रमद्भ्रमरसंकीर्णंस्मरामिसरसीरुहं’इतिस्मरणालंकारेतिव्याप्तिवारणायवाक्यार्थेति। अत्रहि दिविभातीतिवाक्यार्थोपमायांगगनाधिकरणशोभाश्रयभानुसदृशोभूम्यधिकरणकशोभाश्रयस्त्वमितिप्रतीतिवन्नस्मर्यमाणतादृशसरोरुहसदृशंतथाविधमाननमितिप्रतीतिर्येनवाक्यार्थगतोपमागम्यास्यात्। किंतु स्मरणासंपृक्तातादृशसरोरुहसदृशंतादृशमाननमितिपदार्थगतोपमैवेतितद्वारणमितिदिक्। प्रस्तुताप्रस्तुतत्वयोश्चमत्कृतिविशेषाप्रयोजकतयानालंकारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्वरसादाह अयंचेति। वक्ष्यमाणइत्यर्थः। विद्वानेवेति। यद्यप्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थेनैवकारेणाविद्वान्नजानातीतिपूर्ववाक्यार्थस्तस्यचनहिवंध्येत्युत्तरवाक्यार्थःसधर्मैव तथापिरूपवत्येवाकाशइत्यादिप्रयोगवारणायभावान्वयस्याप्यावश्यकतयाविद्वान्जानातीतिवाक्यार्थस्याऽपिप्रतीतेस्तदभिप्रायेणवैधर्म्योदाहरणत्वंबोध्यं।ननु वैधर्म्येणोपमेतिव्याहतंतस्याःसाधर्म्यरूपत्वादितिचेत्सत्यम्।वैधर्म्येणोपन्यस्तेननहिवंध्येतिवाक्यार्थेनाक्षिप्तस्यापितुप्रसवित्र्येवजानातीतिवाक्यार्थस्योपमानत्वेनविवक्षणान्मुखतोवैधर्म्यप्रतीतावपिसाधर्म्यएवपर्यवसानान्नदोषः।वैधर्म्येणेत्यस्यचवैधर्म्यद्वारइत्यर्थः। यदिसंतीति। एवकारोभिन्नक्रमः। स्वयमेवविकसंतिप्रकाशंतइत्यर्थः। अत्रापिगुणाःस्वयंप्रकाशंतइतिभावान्वयविधर्माकस्तूरिकामोदःशपथेननज्ञायतइतिवाक्यार्थस्तदाक्षिप्तेन किंतु स्वयमेवप्रकाशतइतिवाक्यार्थेनचौपम्यंगम्यमितिपूर्ववद्वैधर्म्योदाहरणत्वसंगतिः। यत्त्वत्रकैश्चिदुक्तंविद्वानेवेतिपद्यं भवतुनामकथंचिद्वैधर्म्योदाहरणं यदिसंतीतितु नयुक्तम्। वैधर्म्योदाहरणंप्रस्तुतधर्मिविशेषोपारूढार्थदार्ढ्यायस्वाक्षिप्तस्वव्यतिरेकसमानजातीयस्वधर्म्यंतरारूढस्याप्रकृतार्थस्यकथनं। यथा ‘वंशभवोगुणवानपिसंगविशेषेणपूज्यतेपुरुषः॥ नहितुंबीफलविकलोवीणादंडःप्रयातिमहिमानं’इत्यादौ अत्रहिसंगविशेषेणपूज्यतेइतिप्रस्तुतार्थाक्षिप्तस्यसंगविशेषेणविनानपूज्यतइतिस्वव्यतिरेकस्यसजातीयो नहितुंबीफलविकलइत्याद्यप्रकृतार्थोनिबद्धइतिवैधर्म्योदाहरणत्वम्। यदिसंतीत्यत्रतुस्वयंप्रकाशंतेनपरेणेत्यस्यप्रस्तुतस्यैवसजातीयोऽप्रकृतोर्थः। शपथेननविभाव्यते किंतुस्वयमेवेतिप्रकृतार्थानुरूपतयैवपर्यवसानादिति। तत्रेदंवक्तव्यम्। वंशभवइत्यादिभवदुदाहृतपद्येपिकथंवैधर्म्योदाहरणत्वं। नहीत्यादेस्तुंबीफलविकलोमहिमानंनप्रयात्यपितुतद्युक्तइतिप्रकृतार्थानुरूपतयैवपर्यवसानादिति। किंबहुना सर्वत्रैववैधर्म्योदाहरणेसाधर्म्यपर्यवसानंविनानोपमानिर्वाहइतितदुच्छेदप्रसंगः अथापातप्रतिपन्नेनाप्रकृतवाक्यार्थेनवैधर्म्यात्तदुदाहरणत्वं तर्हिप्रकृतेपितदस्तीतितुल्यं। यदपिप्रस्तुतेत्यादिवैधर्म्योदाहरणत्वनिर्वचनंतदयुक्तं।‘भटाःपरेषांविशरारुतामगुर्दधत्यवातेस्थिरतांहिपांसवः’ इतिवैधर्म्यदृष्टांताव्यापनात्। नह्यत्रप्रस्तुतवाक्यार्थःस्व

व्यतिरेकमाक्षिपतिकिंत्वप्रकृतवाक्यार्थएवेतिदिक् ॥ ५० ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांप्र
तिवस्तूपमालंकारप्रकरणम् ॥

चेद्बिंबप्रतिबिंबत्वंदृष्टांतस्तदलंकृतिः ॥ त्वमे
वकीर्तिमान्राजन्विधुरेवहिकांतिमान् ॥५१ ॥

यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेवधर्मौविंबप्रतिबिंबभावेन
निर्दिष्टौतत्रदृष्टांतः। त्वमेवकीर्तिमानित्यत्रकीर्तिकांत्योर्बिंब
प्रतिबिंबभावः। यथावा ॥ कामंनृपाःसंतिसहस्रशोन्येराज
न्वतीमाहुरनेनभूमिं ॥ नक्षत्रताराग्रहसंकुलापिज्योतिष्मती
चंद्रमसैवरात्रिः ॥ यथावा ॥ देवींवाचमुपासतेहिबहवःसारं
तुसारस्वतंजानीतेनितरामसौगुरुकुलक्लिष्टोमुरारिःकविः ॥
अब्धिर्लंघितएववानरभटैःकिंत्वस्यगम्भीरतामापातालनिम
ग्नपीवरतनुर्जानातिमंथाचलः॥नन्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययो
र्ज्ञानमेकएवधर्मइतिप्रतिवस्तूपमायुक्ता।मैवं।अचेतनेमंथाच
लेज्ञानस्यबाधितत्वेनतत्रजानातीत्यनेनसागराधस्तलावधि
संस्पर्शमात्रस्यविवक्षितत्वात्। अत्रोदाहरणेपदावृत्तिदीपका
द्विशेषःपूर्ववत्प्रस्तुताप्रस्तुतविषयत्वकृतोद्रष्टव्यः। वैधर्म्येणा
प्ययंदृश्यते। कृतंचगर्वाभिमुखंमनस्त्वयाकिमन्यदेवंनिहता
श्चनोद्विषः ॥ तमांसितिष्ठंतिहितावदंशुमान्नयावदायात्युदया
द्रिमौलिताम् ॥ ५१ ॥

दृष्टांतालंकारंलक्षयति ॥ चेदिति। वाक्ययोरित्यनुवर्तते। धर्मयोरित्यध्याहार्यं।
तदितितदेरर्थकं अर्थतोव्याचष्टे। यत्रेति। यत्रकाव्ये। तथाचोपमानोपमेयवाक्या
र्थघटकधर्मयोर्बिंबप्रतिबिंबभावोदृष्टांतइतिलक्षणम्। काममिति। अनेनप्रकृतराजवि
शेषेणराजन्वतींशोभनराजवतीम् राजन्वान्सौराज्येइतिनिपातः। नक्षत्राण्यश्विन्या
दीनिसप्तविंशतिः तारास्तदितराः गोबलीवर्दन्यायात् ग्रहाभौमादयः संकुलाव्याप्ता
ज्योतिष्मतीति प्राशस्त्येमतुप्। अत्रराजन्वतीज्योतिष्मतीत्यनयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः
पूर्वोदाहरणेकीर्तिकांत्योर्बिंबप्रतिबिंबभावप्रयोजकंमनोहारित्वरूपंसादृश्यमार्थमिहतुरा
जज्योतिषोःप्राशस्त्यरूपंतच्छाब्दमितिभेदः। देवीमिति। देवींवाचंसरस्वतींबहवउपा
सतेहिसेवंतएव हिशब्दस्यैवकारार्थत्वात्। तुपरंसरस्वतीसंबंधिसारंअसौप्रसिद्धोगुरुकु

लेक्लिष्टोऽध्ययनश्रमवान्मुरारिनामाकविर्नितरामतिशयेनजानीते। अत्रदृष्टांतमाह।वानररूपैर्भटैर्योद्धृभिरब्धिर्लंघितएवाकिंत्वस्याब्धेर्गंभीरतांपातालपर्यंतनिमग्नापीवरास्थूला तनुर्यस्यैवंविधोमन्थाचलोमंदराद्रिरेवजानातीति । दृष्टान्तोदाहणत्वासंगतिमाशंकते नन्विति। वाक्ययोरितिसप्तमी । एकधर्मइत्यनंतरंशब्दभेदेननिर्दिष्टइतिशेषः। सागरस्याधस्तनोयोऽवधिरितिगंभीरतापदार्थकथनं संस्पर्शस्तुलक्षणयाजानात्यर्थइतिबोध्यम्। तथाचधर्मभेदान्नप्रतिवस्तूपमा किंतुसारस्वतसारज्ञानसागराधस्तलावधिसंस्पर्शयोर्बिंबप्रतिबिंबभावाद्दृष्टांतालंकारएवेत्याशयः। 'वर्षत्यंबुदमालेयंवर्षत्येषाचशर्वरी' इतिवत्पदावृत्तिदीपकंस्यादित्याशंक्यसमाधत्ते।अत्रेति। पूर्ववदर्थावृत्तिप्रतिवस्तूपमयोरिव। प्रस्तुताप्रस्तुतेतिदृष्टांतःप्रस्तुताप्रस्तुतविषयः। पदावृत्तिस्तु तदन्यतरमात्रविषयेत्यर्थः। यद्यप्यत्रात्मनेपदपरस्मैपदभेदेनपदभेदान्नपदावृत्तिशंकोचिता तथापिपाठपरिवर्तनेन पदाभेदेपिनपदावृत्तेरयंविषयइतिबोधयितुमेतदुक्तं । अयंदृष्टांतः। कृतंचेतिनृपंप्रति मंत्रिणउक्तिः। हेराजन्त्वयामनोगर्वस्याभिमुखंनतुगार्वितंकृतंच । किमन्यदपेक्षितमितिशेषः। एवंशस्त्रप्रयोगादिकंविनानोऽस्माकंद्विषःशत्रवोनिहताश्चनतुनिहनिष्यंते। अंशुमान्सूर्योयावदुदयाद्रेर्मौलितांशिरोलंकारतांनायातितावदेवतमांसितिष्ठंति तस्मिंस्तुतथाभूतेनतिष्ठंतीतिदृष्टांतः। अत्रमनोगर्वाभिमुखीकरणवैरिहननयोरंशुमदुदयाचलमस्तकानागमनतमःस्थित्योश्चयथाक्रमंवैधर्म्येणबिंबप्रतिबिंबभावः ॥५१॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांदृष्टांतालंकारप्रकरणम् ॥

वाक्यार्थयोःसदृशयोरैक्यारोपोनिदर्शना॥ य
द्दातुःसौम्यतासेयंपूर्णेंदोरकलंकता ॥ ५२ ॥

अत्रदातृपुरुषसौम्यत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्यपूर्णेंदोरकलंकत्वस्योपमानवाक्यार्थस्ययत्तद्भ्यामैक्यारोपः। यथावा॥ अरण्यरुदितंकृतंशवशरीरमुद्वर्तितंस्थलेऽब्जमवरोपितंसुचिरमूखरेवर्षितं॥ श्वपुच्छमवनामितंबधिरकर्णजापःकृतोधृतोंधमुखदर्पणोयदबुधोजनःसेवितः॥ अत्राबुधजनसेवायाअरण्यरोदनादीनांयत्तद्भ्यामैक्यारोपः ॥ ५२ ॥

निदर्शनांलक्षयति॥वाक्यार्थयोरिति। सदृशवाक्यार्थसंबंधीयऐक्यारोपः। उपमेयवाक्यार्थेउपमानवाक्यार्थाभेदारोपइतियावत्। यद्दातुरिति। दातुःसौम्यतेतियत् इतिसामान्येनपुंसकं। सेयमितिविधेयाभिप्रायकंस्त्रीलिंगं।यत्तद्भ्यामिति। यद्यपिमुखं चंद्रइतिवद्दातुःसौम्यतापूर्णेंदोरकलंकतेत्येतावताप्यैक्यारोपःसंभवति तथापियत्तद्भ्यां

शीघ्रंस्फुटतयातदवगमात्तदुपन्यासः। अरण्येति। अबुधोमूर्खोजनःसेवितोयदितिगुणीभूतसेवनक्रियापरामर्शः। उत्तरवाक्यगतेनयच्छब्देनतच्छब्दाक्षेपात्। तदरण्यरुदितंकृतमित्याद्यन्वयः। उद्वर्तनंयवगोधूमादिचूर्णेनमलापकर्षणं। स्थलेनिर्जलप्रदेशे। अब्जंजलजम्। ऊखरेअंकुरायोग्यक्षारभूभागे। शुनःपुच्छंश्वपुच्छंअवनामितंऋजुतासंपादनायनम्रीकृतं। बधिरस्यकर्णेजपएवजापःप्रलापइत्यर्थः। अंधस्यमुखेतत्संमुखंदर्पणोधृतः। इत्येवंनिरर्थकत्वेनसदृशानामनेकेषांवाक्यार्थानामबुधजनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थेऐक्यारोपःपूर्वत्रत्वेकस्यैवैक्यारोपइतिविशेषः॥ ५२॥

पदार्थवृत्तिमप्येकेवदंत्यन्यांनिदर्शनां॥ त्वन्नेत्रयुगुलंधत्तेलीलांनिलांबुजन्मनोः॥ ५३॥

अत्रनेत्रयुगलेनीलांबुजगतलीलापदार्थारोपोनिदर्शना। यथावा॥ वियोगेगौडनारीणांयोगंडतलपांडिमा॥ अदृश्यतसखर्जूरीमंजरीगर्भरेणुषु॥ पूर्वस्मिन्नुदाहरणेउपमेयेउपमानधर्मारोपइहतूपमानेउपमेयधर्मारोपइतिभेदः। उभयत्राप्यन्यधर्मस्यान्यत्रासंभवेनतत्सदृशधर्माक्षेपादौपम्येपर्यवसानंतुल्यं। इयंपदार्थवृत्तिनिदर्शनाललितोपमेतिजयदेवेनव्याहृता। यद्यपि वियोगेगौडनारीणामितिश्लोकःप्राचीनैर्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुदाहृतस्तथापि विशिष्टयोर्धर्मयोरैक्यारोपोवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना। उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मारोपःपदार्थवृत्तिनिदर्शनेतिव्यवस्थामाश्रित्यास्माभिरिहोदाहृतः। एवंच 'त्वयिसतिशिवदातर्यस्मदभ्यर्थितानामितरमनुसरंतोदर्शयंतोर्थिमुद्रां॥ चरमचरणपातैर्दुग्रहंदोग्धुकामाःकरभमनुसरामःकामधेनोस्थितायां॥ दोर्भ्यामब्धिंतितीर्षतस्तुष्टुवुस्तेगुणार्णवम्'इत्यादिषुवाक्यभेदाभावेपिवाक्यार्थवृत्तिरेवनिदर्शना। विशिष्टयोरैक्यारोपसद्भावात्॥—

निदर्शनांतरमाह॥पदार्थेति।पदार्थवृत्तिंपदार्थसंबंधिनीम्।एकेआलंकारिकाःअन्यांपूर्वोक्तविलक्षणाम्।त्वन्नेत्रेति। लीलांशोभांनीलांबुजन्मनोर्नीलोत्पलयोः। वियोगइति। गौडदेशगतानांनारीणांवियोगेस्वकांतवियोगकालेयोगंडतलेपाण्डिमापांडुवर्णोभवति सखर्जूरीणांलतानांमंजरीगर्भस्थेषुरेणुष्वदृश्यतदृष्टइत्यन्वयः। उपमानेयथोक्तरेणुरूपे।

उपमेयेउपमानधर्मारोपएवपदार्थनिदर्शनायाःप्राचीनैरुदाहरणात्कथमियंपदार्थनिदर्शनोच्यतइतिशंकायामाह। उभयत्रेति। उपमेये उपमानधर्मारोपेउपमानेउपमेयधर्मारोपेचेत्यर्थः। तथाचौपम्यपर्यवसायित्वस्यैवपदार्थनिदर्शनाजीवातुत्वेनारोपविषयस्योपमेयत्वेननिवेशेप्रयोजनाभावादिहापिसायुक्तैवेतिभावः। नन्वेवंसतिवाक्यार्थनिदर्शनालक्षणस्यात्रातिव्याप्तिरित्याशंक्याशयवानाह । यद्यपीति । वियोगकालीनगौडनारीगंडतलपांडिम्नःखर्जूरीमंजरीगर्भरेणुदृष्टपांडिम्नश्चयत्तद्भ्यामैक्यारोपसत्त्वादितिभावः । अर्थविशेषविवक्षयातिव्याप्तिपरिहरन्नेवस्वाभिमतनिदर्शनाद्वयविषयविभागंदर्शयति। तथापीति ।विशिष्टयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः एवंचवाक्यार्थशब्देनैतादृशार्थविवक्षणाद्वियोगइत्याद्युदाहरणेनातिव्याप्तिरितिभावः । उपमानेत्यादि । एतच्चस्वरूपकथनं। नन्वेवंरूपेणलक्षणेनिवेशः। ताद्रूप्यरूपकातिव्याप्तिवारणायोपमाकल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्यावश्यकत्वेनोपमाकल्पकस्तत्तद्धर्मारोपइत्येतावतएवलक्षणस्यनिर्दुष्टत्वात्।तदुक्तं।'अभवन्वस्तुसंबंधउपमापरिकल्पकइति'। ताद्रूप्यरूपकेतुताद्रूप्यावच्छिन्नाभेदएवविवक्षितोनपुनरुपमेतितद्वारणम्। ननु त्वयिसतीत्याद्युदाहरणेकापिनिदर्शनानस्यादन्यधर्मस्यान्यत्रारोपात्एकवाक्यत्वेनवाक्यार्थभेदाभावाच्च पदार्थवाक्यार्थनिदर्शनयोरसंभवादित्याशंक्याह । एवंचेति । उक्तव्यवस्थाश्रयणेचेत्यर्थः विशिष्टयोरिति। बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टयोरित्यर्थः। तत्रतावत्पूर्वपद्येभोशिव अस्मदभ्यर्थितानांदातरित्वयिसतिइतरंक्षुद्रंप्रभुमनुसरंतोर्थिनांमुद्रांचिन्हंदर्शयंतोवयंकामधेनौस्थितायांदोग्धुकामाश्चरमयोःपाश्चात्ययोश्चरणयोःपातैर्दुर्ग्रहंदुःखेनग्राह्यंकरभमुष्ट्रशिशुमनुसरामइत्यर्थकेसकलकामदमहेश्वरकालीनक्षुद्रधनिकानुसरणकर्तुःकामधेनुस्थितिकालीनतथाविधकरभानुसरणकर्तुश्चैक्यारोपः । तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः कामधेनुकरभयोरुपमेयकोटिविशेषणयोश्चमहेश्वरक्षुद्रधनिकयोर्यथाक्रमंबिंबप्रतिबिंबभावोबोध्यः। एवमनुसरणयोरपि। एवंदोर्भ्यामित्यत्राप्यब्धिगुणसमूहयोर्बिंबप्रतिबिंबभावोबोध्यः।—

वाक्यार्थयोःसदृशयोरितिलक्षणवाक्येवाक्यार्थशब्देनबिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टस्वरूपयोःप्रस्तुताप्रस्तुतधर्मयोर्विवक्षितत्वादिति।एवंच'राजसेवामनुष्याणामसिधारावलेहनं॥पंचाननपरिष्वंगोव्यालीवदनचुंबनम्'इत्यत्रप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरेकैकपदोपात्तत्वेपिवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायानक्षतिः।तयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टव्यवहाररूपत्वात्।अतएव

निदर्शनाया रूपकाद्भेदः। रूपके ह्यविशिष्टयोरेव मुखचंद्रादिकयो रैक्यारोपः। 'अंघ्रिदंडो हरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तो बलिनिग्रहे॥ विधिविष्ट रपद्मस्य नालदंडो मुदेऽस्तु नः' इति विशिष्टरूपकोदाहरणेऽपि न बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टरूपता। विधिविष्टरकमलश्लिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थमेव तद्विशेषणोपादानात्। यद्वा तुः सौम्यतेत्यादिनिदर्शनोदाहरणेषु दातृपूर्णेंद्वादीनामानंदकरत्वादिनेवात्र विशेषणयोर्बिंबप्रतिबिंबभावाभावात्। यत्र तु विषयिविशेषणानां परस्परसादृश्येन बिंबप्रतिबिंबभावोऽस्ति। 'ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यंतर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयं॥ द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चंद्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धांजनपरिमलं लांछनस्य च्छलेन'। इति सावयवरूपकोदाहरणे तत्रापि विषयविषयिणोस्तद्विशेषणानां च प्रत्येकमेवैक्यारोपो न तु ज्योत्स्नादिविशिष्टरात्रिरूपविषयस्य भस्मादिविशिष्टकापालिकीरूपविषयिणश्च विशिष्टरूपेणैक्यारोपोऽस्तीति। तस्माद्राजसेवा मनुष्याणामित्यादावपि वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनैव युक्ता। मतांतरे त्विह पदार्थवृत्त्यैव निदर्शनया भाव्यमिति ॥ ५३ ॥

नन्वियं व्यवस्था मूलविरुद्धेत्याशंक्याह। वाक्यार्थयोरिति। ननु वाक्यार्थशब्दस्यावांतरवाक्यार्थसाधारणानेकपदार्थपरत्वेनैवोक्तोदाहणसंग्रहसंभवादेवंविधगुरुतरार्थपरत्वं न युक्तमित्यत आह। एवं चेति। एवंविधार्थविवक्षणे चेत्यर्थः। अवलेहनं जिव्हया घट्टनं। पंचाननः सिंहस्तस्य परिष्वंग आलिंगनम्। व्याली भुजंगी अशक्यत्वं बलवदनिष्टजनकत्वं च साधारणो धर्मः। प्रस्तुतवृत्तांतो राजसेवा। निदर्शनायास्तल्लक्षणस्य न क्षतिर्नाव्याप्तिः। तयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः। असिधारादिभिः समं राज्ञो बिंबप्रतिबिंबभावात्तद्विशिष्टयोश्चैक्यारोपादिति भावः। एवं तर्हि सदृशयोरैक्यारोप इत्येव लक्षणमस्त्वित्याशंक्याह। अत एवेति। एतादृशविशेषणविवक्षणादेवेत्यर्थः। भेदो व्यावृत्तिः। तथा च तदभावे रूपके तिप्रसंगः स्यादिति भावः। कथमनेन तद्वारणं तत्राह। रूपके हीति। अविशिष्टयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्त्वविशिष्टयोः। बिंबप्रतिबिंबभावापन्नेत्यस्य व्यावृत्तिं दर्शयति। अंघ्रिदंड इत्यादि। बलेर्दैत्यविशेषस्य निग्रहे बंधने कर्तव्ये ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तो हरेरंघ्रिदंडो वो युु

ष्माकंमुदेऽस्त्वितिसंबंधः। कीदृशः विधेर्ब्रह्मणोविष्टरआसनंतद्रूपस्यपद्मस्यनालदंडइत्यर्थः। विशिष्टरूपकेति ऊर्ध्वोत्क्षिप्तत्वविशिष्टांघ्रिदंडविधिविष्टरपद्मसंबंधित्वविशिष्टनालदंडसंबंधिरूपकेत्यर्थः विशेषणेति। ऊर्ध्वोत्क्षिप्तत्वरूपोपमेयविशेषणविधिविष्टरपद्मसंबंधित्वरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः। एवकारसूचितबिंबप्रतिबिंबभावव्यतिरेकंस्फुटयति। यद्वातुरिति। अभावादिति। सादृश्याभावादितिभावः। रूपकविशेषेऽतिव्याप्तिमाशंक्यपरिहरति यत्रत्वित्यादिना। यत्रत्वित्यस्यइतिसावयवरूपकोदाहरणेइत्यग्रेतनेनान्वयः। विषयविषयिविशेषणानामारोपविषयारोप्यमाणसंबंधिनांविशेषणानाम्। ज्योत्स्नेति। इयंरात्रिरेवकापालिकीयोगिनीद्वीपाद्द्वीपांतरंभ्रमतीत्यन्वयः। एतत्प्रधानरूपकम्। एतदंगभूतान्यपराणिविशेषणैःप्रतिपाद्यंते। यथा ज्योत्स्नारूपेणभस्मनाछुरणमंगलेपस्तेनधवलातारकारूपाण्यस्थीनिबिभ्रती अंतर्धानस्यव्यसनेकौतुकेरसिकाचंद्ररूपेमुद्राकपालेन्यस्तंलांछनस्यछलेनसिद्धांजनस्यपरिमलंचूर्णंदधतीधारयंती। दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषुमुद्रोपपदनाम्नापाखंडानांव्यवहारइतिचंडीदासः। मुद्रापरिमलशब्दौप्रशंसार्थावित्यन्ये। मुद्राचिन्हंतद्रूपेकपालेइतिवार्थः। विषयविषयिणोरात्रिकापालिक्योः। तद्विशेषणानांतत्संबंधिनांज्योत्स्नाभस्मादीनां। यथाश्रुतेरात्रिकापालिकीतिसमासस्योत्तरपदार्थप्रधानतयाज्योत्स्नादीनांरात्रिविशेषणत्वाभावादसंगतेः प्रत्येकमेवेति। शुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः। नत्विति। उक्तयुक्त्याविशेषणत्वाभावादितिभावः। वस्तुतोभस्मादेःकापालिकींप्रत्यपिनविशेषणत्वमपितुतत्कोटिनिविष्टत्वमेवेत्यपिबोध्यं। वाक्यार्थशब्दस्यबिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टार्थपरत्वमंगीकृत्यराजसेवेत्युदाहरणेवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनात्वमुक्तमुपसंहरति। तस्मादिति। उक्तलक्षणस्यव्यवस्थितत्वादित्यर्थः। मतांतरेत्विति। सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोपइतियथाश्रुतलक्षणांगीकर्तृमतेइत्यर्थः। इहराजसेवेत्युदाहरणे। पदार्थवृत्त्यैवेति। उपमाकल्पकएकपदार्थेअपरपदार्थतद्धर्मान्यतरारोपइतितल्लक्षणस्यतदभिमतत्वादितिभावः॥ ९३॥

अपरांबोधनंप्राहुःक्रिययाऽसत्सदर्थयोः॥ नश्येद्राजविरोधीतिक्षीणंचंद्रोदयेतमः॥ ५४॥ उदयन्नेवसवितापद्मेष्वर्पयतिश्रियं॥विभावयन्समृद्धीनांफलंसुहृदनुग्रहः॥ ५५॥

कस्यचित्किंचित्क्रियाविशिष्टस्यस्वक्रिययापरान्प्रत्यसतःसतोवार्थस्यबोधनंयन्निबध्यतेतदपरांनिदर्शनामाहुः। असदर्थबोधनेउत्तरार्धमुदाहरणम्। तत्रनश्यदितिबोधयदितिवक्तव्येबोधयदित्यस्यगम्यमानत्वादप्रयोगः। ततश्चराज्ञाचंद्रेणसहवि

रूद्धयस्वयंनाशक्रिययाविशिष्टंतमःस्वकीयनाशक्रिययादृष्टा तभूतयाअन्योप्येवंराजविरुद्धश्चेन्नश्येदित्यनिष्टपर्यवसायिन मर्थंबोधयदेवनष्टमितिनिबंधनादसदर्थनिदर्शना। तथा उत्त रश्लोकेसविताखोदयसमयएवपद्मेषुलक्ष्मीमादधानःस्वयाप द्मलक्ष्म्याधानक्रिययापरान्प्रतिसमृद्धीनांफलंसुहृदनुग्रहएवे तिश्रेयस्करमर्थंबोधयन्निबद्धइतिसदर्थनिदर्शना । यथावा॥ उन्नतंपदमवाप्ययोलघुहेलयैवसपतेदितिब्रुवन्॥ शैलशेखरग तःपृषद्गणश्चारुमारुतधुतःपतत्यधः ॥ अत्रगिरिशेखरगतोवृ ष्टिबिन्दुगणोमंदमारुतमात्रेणापिकंपितःपतन्लघोरुन्नतपद प्राप्तिःपतनहेतुरित्यसदर्थंबोधयन्निबद्धइत्यसदर्थनिदर्शना॥–

निदर्शनांतरमाह॥ अपरामिति।पूर्वविलक्षणामित्यर्थः।निदर्शनामित्यनुषज्यते। क्रिय याऽसत्सदर्थयोर्बोधनमपरांनिदर्शनांप्राहुरितिसंबंधः सदसदर्थयोरितिवक्तव्येपिछंदो ऽनुरोधादित्थमभिधानं। समुद्राभ्राद्घइत्यादिसौत्रनिर्देशेनपूर्वनिपातविधेरनित्यत्वज्ञा पनात्।लक्षणंव्याचष्टे कस्यचिदिति। अत्रासतःसतोवेतिविभागकथनंनतुलक्षणांतर्गतं। उदासीनार्थबोधनेचमत्कारित्वाभावेनैवानतिप्रसंगात्।स्वक्रियया,सहकारिभूतयाक्रिया विशिष्टस्यवस्तुनःसंबंध्यर्थस्यबोधनंबोधानुकूलोव्यापारोयन्निबद्ध्यतेवर्ण्यतेसानिद र्शनेति लक्षणं।अथ'निवातपद्मोदरसोदराभ्यांविलोचनाभ्यामवलोकयंती॥ नकेवलंयू निमनोभवेपिव्यनक्तिकंचित्तपसःप्रभावं'इत्यादावतिव्याप्तिः।अवलोकनक्रियाविशिष्ट याकामिन्यातपःप्रभावबोधनस्यवर्णनादितिचेत्न क्रिययेत्यनेनदृष्टांतविधयाबोधनस्य विवक्षितत्वात्। उक्तोदाहरणेचलिंगविधयाबोधकत्वेनतदभावात्। इत्थंचदृष्टांततयाक्रि याविशिष्टस्यार्थबोधकत्वंवर्ण्यमानंनिदर्शनेतिपर्यवसितं नश्येदित्यत्रबोधनस्यावर्णना त्कथमुदाहरणत्वमतआह।तत्रेति उदाहरणइत्यर्थः। लक्ष्येलक्षणंसंगमयति।ततश्चेति।बोध नस्यगम्यमानत्वाच्चेत्यर्थः। दृष्टांतभूतयेति। दृष्टांतेष्वनुभूतयाविद्यमानयेत्यर्थः। दृष्टांतोभू तःसंजातोययेतिवा।एवंतमोवत्। चंद्रस्यापिराजत्वं सोमोवैब्राह्मणानांराजेत्यादिश्रुति प्रसिद्धं। अनिष्टपर्यवसायिनमर्थंनाशरूपानिष्टसाधनंराजविरुद्धत्वरूपमर्थं। उन्नतमिति योलघुरल्पबुद्धिरल्पपरिमाणश्चसउन्नतंपदंउत्कर्षमुच्चस्थानंचावाप्यहेलयैवपतेदितिब्रु वन्कथयन्शैलशेखरगतोगिरिमस्तकवर्त्तीपृषद्गणोजलबिंदुसमूहश्चारुणामंदेनापिमारु तेनधुतःकंपितोऽधःपतत्युत्कर्षाद्धीयतेऽधोदेशेचपततीत्यर्थः । ध्रुवमितिपाठेबोधन स्यपूर्ववद्गम्यमानत्वादप्रयोगः। दृषत्कणइतिपाठेपाषाणकणइत्यर्थः ॥–

चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतं॥ सतां कार्यातिथेयीति बोधयन्गृहमेधिनः ॥ अत्र समागतं रविं शिरसा संभावयन्नुदयाचलः स्वनिष्ठया रविधारणक्रियया समागतानां सतामेवं गृहमेधिभिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थं बोधयन्निबद्ध इति सदर्थनिदर्शना। अत्र केचित् वाक्यार्थवृत्तिपदार्थवृत्तिनिदर्शनाद्वयमसंभवद्वस्तुसंबंधानिबंधनमिति तृतीया तु संभवद्वस्तुसंबंधानिबंधनेति च व्यवहरंति। तथाहि। आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरैक्यमसंभवत्तयोः साम्ये पर्यवस्यति। द्वितीयनिदर्शनायामप्यन्यधर्मोऽन्यत्रासंभवन्धर्मिणोः साम्ये पर्यवस्यति। तृतीयनिदर्शनायां तु स्वक्रियया परान्प्रति सदसदर्थबोधनं संभवदेव समतां गर्भीकरोति। बोधयन् गृहमेधिन इत्यादौ हि कारीषोऽग्निरध्यापयतीतिवत्समर्थाचरणे णिचः प्रयोगः। ततश्च यथा कारीषोऽग्निः शीतापनयनेन बटूनध्ययनसमर्थान्करोति एवं वर्ण्यमानः पर्वतः स्वयमुपमानभावेन गृहमेधिन उक्तबोधनसमर्थान्कर्तुं क्षमते। यथायं पर्वतः समागतं रविं शिरसा संभावयत्येवं गृहमेधी समागतं संतमुचितपूजया संभावयेदित्यतः संभवति बोधनसंबंध इति ॥५४॥५५॥

चूडेति। य उदयाचल आगतं देवं रविं चूडामणेः पदे स्थाने मस्तके धत्ते धारयति। किं कुर्वन्। गृहमेधिनो गृहस्थान्सतामातिथेयी कार्येति बोधयन्। आतिथेयी अतिथ्यं। अत्र उक्तनिदर्शनात्रयविषये। केचिदित्यस्य व्यवहरंतीत्यनेनान्वयः। धर्मिणोरिति। धर्मयोः साम्यमात्रेण चमत्कारानिष्पत्तेस्तत्कृतविंबप्रतिबिंबभावेन धर्मिणोः साम्यावगतिरिति भावः। गर्भीकरोतीति। स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः। दृष्टांततया बोधनस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्। एतदेवोपपादयति बोधयन्नित्यादिना। करीषं शुष्कगोमयं तस्यायं कारीषः। समर्थाचरणे समर्थकरणे। सामर्थ्योत्पादन इति यावत्। भावप्राधान्यात्। उपमानभावेन दृष्टांतत्वेन। एवं प्रदर्शिते निदर्शनात्रये निदर्शनापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्याभावान्नानार्थ एव निदर्शनाशब्द इति बोध्यं ॥ ५४ ॥५५॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां निदर्शनाप्रकरणम् ॥

व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ॥ शैला इवोन्नताः संतः किंतु प्रकृतिकोमलाः ॥ ५६ ॥

अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायी व्यतिरेकः। यथा वा ॥ पल्लवतः

कल्पतरोरेरेषविशेषःकरस्यतेवीर ॥ भूषयतिकर्णमेकःपरस्तुक
र्णंतिरस्कुरुते॥तन्न्यूनत्वपर्यवसायीयथा॥रक्तस्त्वंनवपल्लवैरह
मपिश्लाघ्यैःप्रियायागुणैस्त्वामायांतिशिलीमुखाःस्मरधनुर्मु
क्तास्तथाममापि ॥ कांतापादतलाहतिस्तवमुदेतद्वन्ममाप्या
वयोःसर्वंतुल्यमशोककेवलमहंधात्रासशोकःकृतः ॥ अनुभय
पर्यवसायीयथा । दृढतरनिबद्धमुष्टेःकोशनिषण्णस्यसहजम
लिनस्य ॥ कृपणस्यकृपाणस्यचकेवलमाकारतोभेदः ॥५६॥

व्यतिरेकंलक्षयति ॥ व्यतिरेकइति । विशेषोवैलक्षण्यं। उपमेयस्याधिक्यमुत्कर्षः। पल्लवतइति । पंचम्यर्थेतसिल्। कल्पतरोःपल्लवतःपल्लवादेषवक्ष्यमाणस्तेतवकरस्यविशेषइतिसंबंधः । एकःपल्लवः परोहस्तः । कर्णंराधेयंतिरस्कुरुते दानातिशयेनेतिभावः अत्रोपमेयस्यकरस्योत्कर्षः । पूर्वोदाहरणेउन्नतत्वेनौपम्यंशाब्दमिहतुरक्तवत्कोमलत्वादिप्रयुक्तंतद्गम्यमितिभेदः । तन्न्यूनत्वेति । उपमेयन्यूनत्वेत्यर्थः । रक्तस्त्वमिति । अशोकवृक्षंप्रतिविरहिणःकस्यचिदुक्तिः । हेअशोकआवयोःसर्वंतुल्यंसमानम् । अहंकेवलंधात्राविधात्रासशोकःशोकसहितःकृतः । त्वंतुशोकरहितइत्यशोकपदश्लेषादवगम्यते । किंतत्सर्वंसमानंतत्राह रक्तइत्यादि । त्वंनूतनैःपल्लवैरक्तोरक्तवर्णः अहमपि प्रियायाःश्लाघनीयैर्गुणैःसौंदर्यादिभीरक्तोऽनुरक्तः अर्थात्प्रियायाम् । हेसखेत्वांप्रति शिलीमुखाभ्रमराआयांतिमांप्रत्यपिस्मरेणधनुषामुक्ताःप्रेरिताःशिलीमुखाबाणाआयांति । एवंकांतायाःपादतलस्याघातोयथातवमुदेसंतोषायतद्वत्तथाममापिसंतोषायेत्यर्थः। कामिनीपादघातेनाशोकस्यपुष्पोद्गमइतिकविप्रसिद्धिः । अत्रोपमेयस्यसशोकत्वेनापकर्षः । अनुभयपर्यवसायीउपमेयोत्कर्षापकर्षान्यतरपर्यवसानरहितः । दृढतरेति । कृपणस्यकृपाणस्यखड्गस्यचाकारतोदीर्घावर्णादाकृतेश्चकेवलंभेदोवैलक्षण्यं । प्रकारांतरेणतुसाम्यमेवेत्यर्थः। कथंतत्राह दृढतरेत्यादि । दृढतरंनिबद्धोमुष्टिर्येनेति । कृपणपक्षेधनव्ययवैमुख्येनमुष्टिमोचनाभावात् । खड्गपक्षेतुदृढतरंनिबद्धःसंबद्धोमुष्टिर्मुष्टिग्राह्यभागोयस्येत्यर्थः।कोशोभांडारगृहंतत्रनिषण्णउपविष्टःकृपणः कोशेपिधानकेनिषण्णःस्थितइति खड्गपक्षेसहजमलिनःस्वभावमलिनःमलिनवेषत्वात्कृपणः खड्गस्तुकृष्णवर्णत्वादिति।एवंचकिंचिद्धर्मप्रयुक्तसाम्यवत्तयाप्रतीयमानयोःकिंचिद्धर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यंव्यतिरेकशरीरं ।वैलक्षण्यंतुक्वचिदुपमेयस्योत्कर्षेक्वचिच्चतदपकर्षेपर्यवसन्नं क्वचित्तुतदन्यतरपर्यवसानविरहेपिस्ववैचित्र्यविश्रांतमात्रमितिबोध्यं । एतेनचरमभेदद्वयतदुदाहरणदूषणंकस्यचिदापातरमणीयमिवभासमानंप्रयुक्तंवेदितव्यं । अस्यंतासारतयातुनानुवादमर्हतीत्युपरम्यते ॥ ५६ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांव्यतिरेकप्रकरणम् ॥

सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरंजनः ॥ दिगं
तमगमत्तस्यकीर्त्तिःप्रत्यर्थिभिःसह ॥ ५७ ॥

यथावा ॥ छायासंश्रयतेतलंविटपिनांश्रांतेवपांथैःसमंमूलं यातिसरोजलस्यजडताग्लानेवमीनैःसह ॥ आचामत्यहिमांशुदीधितिरपस्तप्तेवलोकैःसमंनिद्रागर्भगृहंसहप्रविशतिक्रांतेवकांताजनैः ॥ जनरंजनइत्युक्तेरनेनसार्द्धंविहरांबुराशेरित्यादौनसहोक्तिरलंकारः ॥ ५७ ॥

सहोक्तिरितिलक्ष्यनिर्देशः। सहभावइत्यादिलक्षणं। सहभावःसाहित्यं। जनरंजनः सहृदयजनाल्हादकः। एवंचचमत्कृतिजनकंसाहित्यंसहोक्तिरितिलक्षणं। दिगंतमिति। तस्यराज्ञःकीर्तिःप्रत्यर्थिभिःशत्रुभिःसहदिगंतमगमदित्यन्वयः। अत्रचतृतीयायानिरूपितत्वार्थकतयाप्रत्यर्थिनिरूपितसाहित्यवतीकीर्तिगमनाश्रयइतिबोधेएकधर्मान्वयित्वरूपसाहित्यबलात्प्रत्यर्थिनामपिगमनान्वयप्रतीतिः। तदुक्तं। 'सासहोक्तिःसहार्थस्यबलादेकंद्विवाचकं' इति। छायेति। ग्रीष्मर्तौमध्यान्हवर्णनमिदम्। छायापांथैरध्वगैःसमं सार्धंविटपिनांतरूणांतलंमूलप्रदेशंसंश्रयते। कुतइत्याकांक्षायामुत्प्रेक्षतेश्रांतेवेति। श्रमश्चात्रातपातिशयकृतोबोध्यः। एवमग्रेपि। जडताशीतलताग्लानेवसरोजलस्यमूलमधोदेशंमीनैर्मत्स्यैःसहयातिगच्छति। ग्लानिर्बलापचयः। तथाअहिमाउष्णाअंशवःकरायस्यैवंभूतस्यरवेर्दीधितिस्तप्तेवसंतप्तेवसतीलोकैःसमंअपःजलानिआचामतिपिबति। दीधितिःस्त्रियामित्यमरः। निद्राक्रांतेवसतीकांताजनैःसहगर्भगृहमभ्यंतरगृहंप्रविशति। तत्रैवतदुद्भवात्। क्रांतिस्तेजोहानिः। सौकुमार्यातिशयेनतत्सौलभ्यात्कांतोपादानं। इत्यादाविति। इंदुमतीस्वयंवरेरघुवंशे 'अनेनसार्द्धंविहरांबुराशेस्तीरेषुतालीवनमर्मरेषु॥ द्वीपांतरानीतलवंगपुष्पैरपाकृतस्वेदलवामरुद्भिः' इतिपद्यं। अत्रसहोक्तिचमत्कारित्वाभावान्नालंकाररूपेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांसहोक्तिप्रकरणम् ॥

विनोक्तिश्चेद्विनाकिंचित्प्रस्तुतंहीनमुच्यते ॥ वि
द्याहृद्यापिसाऽवद्याविनाविनयसंपदम् ॥ ५८ ॥

यथावा ॥ यश्चरामंनपश्येत्तुयंचरामोनपश्यति ॥ निंदितःसभवेल्लोकेस्वात्माप्येनंविगर्हते ॥ अत्रचरामदर्शनेनविनाहीनत्वंविनाशब्दमंतरेणैवदर्शितम् ॥ ५८ ॥

विनोक्तिरिति। किंचिद्विनाप्रस्तुतंवर्ण्यंहीनंदुष्टमुच्यतेचेत्तदाविनोक्तिनामालंका

रइत्यर्थः । विद्येति । विनयसंपत्तिंविनायाविद्यासाहृद्यामनोहरापिदुष्टेत्यन्वयः । अ
त्रप्रस्तुतायाविद्यायाविनयंविनादुष्टत्वमुक्तम् । यश्चेति । यःपुरुषःस्वात्मास्वांतःकरणं
विगर्हतेनिंदतिरामदर्शनंविनेति । रामकर्मकंरामकर्तृकंचदर्शनंविनेत्यर्थः । अंतरे
णापीति । विनापीत्यर्थः । तथाचविनोक्तिरित्यर्थग्रहणंनतुशब्दग्रहणमितिभावः ॥५८॥

तच्चेत्किंचिद्विनारम्यंविनोक्तिःसापिकथ्यते ॥ वि
नाखलैर्विभात्येषाराजेंद्रभवतःसभा ॥ ५९ ॥

यथावा ॥ आविर्भूतेशशिनितमसामुच्यमानेवरात्रिर्नैशस्या
र्चिर्हुतभुजइवच्छिन्नभूयिष्ठधूमा ॥ मोहेनांतर्वरतनुरियंलक्ष्य
तेमुक्तकल्पागंगारोधःपतनकलुषागृह्णतीवप्रसादं ॥ अत्रतमः
प्रभृतीन्विनानिशादीनांरम्यत्वंविनाशब्दमंतरेणदर्शितं॥५९॥

प्रकारांतरमाह ॥ तच्चेदिति । तत्प्रस्तुतंकिंचिद्विनारम्यंचेत्सापिविनोक्तिःकथ्यतइत्य
न्वयः । इत्थंचकिंचिद्व्यतिरेकेणप्रस्तुतस्यरम्यत्वारम्यत्वान्यतरवर्णनंविनोक्तिरितिप्रका
रद्वयसाधारणंसामान्यलक्षणंबोध्यम् । यत्तुहृद्योविनार्थसंबंधएवविनोक्तिः । हृद्यत्वंच
विनाकृतस्यवस्तुनोरमणीयत्वारमणीयत्वाभ्यांभवतीत्यर्वाचीनैरुक्तंतदयुक्तम् । कार
णंविनाकार्योत्पत्तिकथनरूपेविभावनालंकारेऽतिव्याप्तेर्वारणायविनार्थसंबंधप्रयुक्तप्र
स्तुतगतरमणीयत्वादेरपिलक्षणेनिवेशस्यावश्यकत्वादिति । आविर्भूतइति । मानवतीवि
षयेनायकस्यपरामर्शोयं । इयंवरतनुरंतःअंतःकरणेमोहेनमानावेशेनमुक्तकल्पाईषन्न्यू
नमुक्तालक्ष्यते । केव पूर्वंरोधसस्तटस्यपतनेनकलुषाअनंतरंकालुष्यापगमात्प्रसादंनैर्म
ल्यंगृण्हत्याश्रयंतीगंगेव तथाशशिनिचंद्रेआविर्भूतेउदितेसतितमसामुच्यमानारात्रिरि
व । एवंछिन्नोनष्टोभूयिष्ठोधूमोयस्याएवंभूतानिशिभवस्यहुतभुजोवन्हेरार्चिःशिखेवेति ।
दर्शितमिति । अर्थतोबोधितमित्यर्थः ॥५९॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांविनोक्तिप्रकरणम् ॥

समासोक्तिःपरिस्फूर्तिःप्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्यचेत् ॥
अयमैंद्रीमुखंपश्यरक्तश्चुंबतिचंद्रमाः ॥ ६० ॥

यत्रप्रस्तुतवृत्तांतेवर्ण्यमानेविशेषणसाम्यबलादप्रस्तुतवृत्तांत
स्यापिपरिस्फूर्तिस्तत्रसमासोक्तिरलंकारः । समासेनसंक्षेपेण
प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोर्वचनात् । उदाहरणमयमैंद्रीति । अत्र
हिचंद्रस्यप्राचीप्रारंभलक्षणमुखसम्बंधलक्षणेउदयेवर्ण्यमाने

मुखशब्दस्यप्रारम्भवदनसाधारण्याद्रक्तशब्दस्यारुणकामुकसाधारण्याच्चुंबतीत्यस्यप्रस्तुतार्थसंबन्धमात्रपरस्यशक्यार्थांतरसाधारण्याच्चन्द्रमःशब्दगतपुल्लिंगेनऐंद्रीशब्दगतस्त्रीलिंगेनतत्प्रतिपाद्येंद्रसंबंधित्वेनचोपस्कृतादप्रस्तुतपरवानितासक्तपुरुषवृत्तांतःप्रतीयते । यथवा ॥ व्यावल्गत्कुचभारमाकुलकचंव्यालोलहारावलिप्रेंखत्कुंडलशोभिगंडयुगलंप्रस्वेदिवक्त्रांबुजं ॥ शश्वद्दत्तकरप्रहारमधिकश्वासंरसादेतयायस्मात्कंदुकसादरंसुभगयासंसेव्यसेतत्कृती ॥ अत्रकंदुकवृत्तांतेवर्ण्यमानेव्यावल्गत्कुचभारमित्यादिक्रियाविशेषणसाम्याद्विपरीतरतासक्तनायिकावृत्तांतःप्रतीयते । पूर्वत्रविशेषणानिश्लिष्टानीहसाधारणानीतिभेदः । सारूप्यादपिसमासोक्तिर्दृश्यते ।—

समासोक्तिंलक्षयति ॥ समासोक्तिरिति । प्रस्तुतेवर्ण्यमानेअप्रस्तुतस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्यपरिस्फूर्तिश्चेत्तदासमासोक्तिरित्यन्वयः । अयमिति । इंद्रस्येयमैंद्रीप्राचीमुखमादिभागोवदनंच रक्तोरक्तवर्णोऽनुरक्तश्च चुंबनंसंबंधोवक्त्रसंयोगविशेषश्च यथाश्रुतलक्षणस्यवक्ष्यमाणे । 'असावुदयमारूढःकांतिमान्रक्तमंडलः ॥ राजाहरतिसर्वस्यहृदयंमृदुलैःकरैः' इत्यादिप्रकृताप्रकृतश्लेषेऽतिव्याप्तेराह विशेषणसाम्यबलादिति । विशेषणमात्रसाम्यबलादित्यर्थः । एवंच विशेषणमात्रसाम्यगम्याप्रस्तुतवृत्तांतत्वंलक्षणंबोध्यं । उदाहृतश्लेषेचाप्रकृतनृपवृत्तांतस्यविशेष्यवाचिनाश्लिष्टेनराजपदेनाप्यवगमान्नातिव्याप्तिः । संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थंदर्शयति । समासेनेति । वचनात्प्रतिपादनात् । लक्ष्येलक्षणंसंगमयति । अत्रेति । प्रारंभआदिभागः । साधारण्याच्छ्लिष्टत्वात् । यद्यपिचुंबतीत्यत्रनश्लेषस्तथाप्यर्थद्वयबोधकत्वमात्रेणतस्यसाधारण्योक्तिः । उपस्कृतादितिसाधारण्यादित्यस्यविशेषणं । तत्रचंद्रमःशब्दगतेनपुल्लिंगेननायकत्वाभिव्यक्त्याउपस्कारः । ऐंद्रीतिस्वरूपपरंतद्गतेनस्त्रीलिंगेनतदर्थस्यनायिकात्वाभिव्यक्त्याऐंद्रीशब्दप्रतिपाद्येनेंद्रसंबंधित्वेनचपरकीयत्वाभिव्यक्त्येतिबोध्यं । वृत्तांतोव्यवहारोमुखचुंबनरूपः । व्यावल्गदिति । नायिकानुरक्तस्यकस्यचित्क्रीडालंबनंकंदुकंप्रत्युक्तिरियम् । हेकंदुकसुभगयासुंदर्याएतयानायिकयारसात्प्रीतिविशेषात्सादरमादरसहितंयथास्यात्तथायस्मात्संसेव्यसेतत्तस्मात्कृतीधन्योसीत्यन्वयः । कथमित्याकांक्षायांसंसेवनक्रियांविशिनष्टि व्यावल्गदित्यादिना । व्यावल्गद्विशेषतआसमंताच्चलन्कुचभारोयत्र तथाआकुलाःक्रीडावेशेनेतस्ततःपर्यस्ताःकचाःकेशायत्रएवं व्यालोलादोला

यिताहारावलिर्यत्र तथाप्रेंखद्भ्यांचंचलाभ्यांकुंडलाभ्यांशोभायुक्तंगंडयुगलंयत्र एवंप्रस्वेदयुक्तंवक्त्रांबुजंयत्र शर्वान्निरंतरंदत्तःकरेणप्रहारोयत्र तथाअधिकःश्वासोयत्र तथेति वृत्तांतःविपरीतरतरूपः अत्रापिकंदुकशब्दगतपुल्लिंगेननायकत्वाभिव्यक्तिर्बोध्या। श्लिष्टानीति श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायविषयाणीत्यर्थः। साधारणानीति श्लेषंविनैवप्रकृताप्रकृतवृत्तांतयोरनुगतानीत्यर्थः। तथाचलक्षणेसाम्यशब्देनश्लेषकृतंस्वारसिकंचसाम्यंविवक्षितमितिभावः। सारूप्यात्सादृश्यात्।—

यथावा ॥ पुरायत्रस्रोतःपुलिनमधुनातत्रसरितांविपर्यासंयातोघनविरलभावःक्षितिरुहां ॥ बहोर्दृष्टंकालादपरमिवमन्येवनमिदंनिवेशःशैलानांतदिदमितिबुद्धिंद्रढयति॥अत्रवनवर्णनेप्रस्तुतेतत्सारूप्यात्कुटंबिषुधनसंतानादिसमृद्ध्यसमृद्धिविपर्यासंप्राप्तस्यतत्समाश्रयस्यग्रामनगरादेर्वृत्तांतःप्रतीयते। अत्रच प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणविशेषणबलात्सारूप्यबलाद्वाऽप्रस्तुतवृत्तांतस्यप्रत्यायनंतत्प्रस्तुतेविशेष्येतत्समारोपार्थं सर्वथैवप्रस्तुतानन्वयिनःकविसंरंभगोचरत्वायोगात्। ततश्चसमासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुः। नतुरूपकइवप्रस्तुतेअप्रस्तुतरूपसमारोपोस्ति। मुखंचंद्रइत्यत्रमुखेचंद्रत्वारोपहेतुचंद्रपदसमभिव्याहारवद्रक्तश्चुंबतिचंद्रमाइत्यादिसमासोक्त्युदाहरणेचंद्रादौजारत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाचकपदसमभिव्याहारस्याभावात्। 'निरीक्ष्यविद्युन्नयनैःपयोदोमुखंनिशायामभिसारिकायाः ॥ धारानिपातैःसहकिंनुवांतश्चंद्रोयमित्यार्ततरंररासे' इत्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरणइवप्रस्तुतेअप्रस्तुतरूपसमारोपगमकस्याप्यभावात्। तत्रहिविद्युन्नयनैरित्यत्रनिरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थप्रधानरूपमयूरव्यंसकादिसमासव्यवस्थितादुत्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधात्। पयोदेअनुक्तमपिद्रष्टृपुरुषत्वरूपणंगम्यमुपगम्यते ॥—

पुरेति। उत्तरचरितेसीतात्यागानन्तरंकदाचिद्वनम्प्रतिगतस्यभगवतोरामचन्द्रस्येयमुक्तिः। पुरावनवासकालेसरितांनदीनांस्रोतः प्रवाहोयत्रप्रदेशेआसीत्तत्राधुनापुलिन

स्तीतिशेषः । तथाक्षितिरुहांतरूणांघनविरलभावोविपर्यासंवैपरीत्यंयातप्राप्तः । सांद्राणांविरलताविरलानांशाखापल्लवादिवृद्ध्यासांद्रताजातेत्यर्थः । तथाचबहोर्भूयसःकालादनंतरंदृष्टमिदंवनमपरमन्यदिवमन्येपरंतुशैलानांपर्वतानांनिवेशोविन्यासविशेषस्तदेवेदंवनमितिबुद्धिंप्रत्यभिज्ञारूपांद्रढयतिदृढीकरोतीत्यर्थः । तत्सारूप्यादिति।वनसादृश्यादित्यर्थः । ग्रामादौ।किंवनसादृश्यमित्याकांक्षायांतद्गर्भंविशेषणमाह । कुटुंबिष्वित्यादि । कुटुंबिषुकुटुंबिगतोयोधनसमृद्ध्यसमृद्ध्योर्विपर्यासस्तंप्राप्तस्येत्यर्थः। तत्समाश्रयस्यतादृशकुटुंबिसमाश्रयस्य । तथाचसमृद्ध्यसमृद्धिविपर्यासवदाश्रयत्वंसादृश्यमितिभावः। किमस्यसादृश्यस्योत्थापकमितिचेत्घनविरलेतिविपर्यासमितिच । ताभ्यामुक्तसादृश्यगर्भीकरणात् । एतेनैषासादृश्यगर्भविशेषणोपस्थापितसादृश्यमूलासमासोक्तिरितिमूलग्रंथानवबोधस्तद्विरोधश्चेतिदूषणमलग्नकंवेदितव्यम् । अथात्राप्रस्तुतवृत्तांतस्यविशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षस्याव्याप्तिरितिचेन्न । विशेषणसाम्यगम्यसादृश्यगम्यत्वेपिविशेषणसाम्यगम्यत्त्वानपायात्। प्राधान्यात्तुपरंसारूप्यस्यगमकत्वोपदर्शनंसारूप्यादितिग्रंथेन । एवमग्रेपिविशेषणसाम्यात्सादृश्याद्वेतिविकल्पोक्तिरपिप्राधान्याभिप्रायैवेतिनिरवद्यं । एवमलंकारंनिरूप्यतद्बोधप्रकारमुपदर्शयितुंभूमिकामारचयति । अत्रचेति । अत्रएषूदाहरणेषु । अप्रस्तुतवृत्तांतस्येति । अप्रकृतजारादिसंबंधिनश्चुंबनादिव्यवहारस्येत्यर्थः । विशेष्येचंद्रादौ । सर्वथाआरोपानारोपान्यतरविधया । प्रस्तुतानन्वयिनःप्रकृतान्वयशून्यस्य । यद्वा सर्वथैवेत्यस्यकवीत्यादिनान्वयः । कविसंरंभेतिस्वप्रतीत्युद्देश्यकशब्दसंदर्भरूपकविव्यापारेत्यर्थः । अप्रस्तुतवृत्तांतस्यचुंबनादेरिवाप्रस्तुतस्यजारादेरपिचंद्रादौसमारोपइतिमतंनिराकरोति। नत्विति।अप्रस्तुतरूपेति। अप्रस्तुतस्वरूपेत्यर्थः। कुतस्तत्राह मुखमित्यादि ।तादात्म्येनचंद्रारोपेतादात्म्यस्यापिसंसर्गविधयाआरोपविषयत्वात्तस्यचचंद्रत्वानतिरेकाच्चंद्रत्वारोपेत्युक्तिः । नतुप्रकारतयाचंद्रत्वारोपउक्तइतिभ्रमितव्यम् । चंद्रइतिशब्देन। चंद्रविशेषणत्वेनोपस्थितस्यचंद्रत्वस्यमुखेविशेषणतयाऽऽरोपासंभवात् । एवंजारत्वेत्यत्रापिबोध्यं। तद्वाचकेतिजारवाचकेत्यर्थः। ननुजारादिपदसमभिव्याहाराभावाच्छ्रौतारोपासंभवेप्यार्थोजाराद्यारोपोस्तु। नहितत्रापितादृशसमभिव्याहारोहेतुः रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेरित्याशंक्याह।निरीक्ष्येति । पयोदोमेघोविद्युत्स्वरूपैर्नयनैर्निशायामभिसारिकायामुखंवीक्ष्यधारानिपातैःसहवांतःकिंत्वयंचंद्रइतिमत्वाआर्ततरंयथास्यात्तथाररासेआक्रंदनंकृतवानित्यर्थः । उदाहरणइवेतिव्यतिरेकदृष्टांतः । अत्रयथागमकमस्तितादृशस्यसमासोक्त्युदाहरणेअभावादित्यर्थः । तथाचार्थारोपोप्यनाशंक्यइतिभावः। ननु विद्युन्नयनैरित्यत्रकिमप्रस्तुतारोपगमकंयदभावात्समासोक्तौतदभावइत्यतोगमकंदर्शयितुमाह तत्रेति । आनुगु

ण्यादानुकूल्यात् । उपमितसमासस्यपूर्वपदार्थप्रधानतयानयनसदृशविद्युत्करणकत्व स्यनिरीक्षणेसंभवात्प्रतिकूलत्वमितिभावः । अनुक्तमप्यश्रौतमपि । रूपणमारोपः ।—

नचेहतथानिरीक्षणवत्त्वय्यागतेकिमितिवेपतएषासिंधुरिति श्लोकेसेतुकृत्वादिवच्चाप्रस्तुतासाधारणवृत्तांतउपात्तोऽस्ति । नाऽपिश्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितयोःप्रस्तुताप्रस्तुत वृत्तांतयोरप्रस्तुतवृत्तांतस्यविद्युन्नयनवत्प्राधान्यमास्ति । येन तदनुरोधात्त्वंसेतुमंथकृदित्यत्रेवप्रस्तुतेनुक्तमप्यप्रस्तुतरूपस मारोपमभ्युपगच्छेमातस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहार समारोपमात्रमिहचारुताहेतुः। यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांत योरिहश्लिष्टसाधारणविशेषणसमर्प्पितयोभिन्नपदोपात्तविशे षणयोरिवविशेष्येणैवसाक्षादन्वयादस्तिसमप्राधान्यम् त थाप्यप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधान्नप्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारो पोंगीकार्यः। तथाहि । यथाप्रस्तुतविशेष्येऽप्रस्तुतवृत्तांतस्या न्वयायोग्यतातथैवाप्रस्तुतेपिजारादौनास्तिप्रस्तुतवृत्तांतस्या न्वययोग्यता । एवंच समप्रधानयोःप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयो रन्यतरस्यावश्यमारोपेभ्युपगन्तव्येश्रुतएवप्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्या रोपश्चारुताहेतुरितियुक्तम् । नन्वेवंसतिविशेषणसाम्यादप्र स्तुतस्यगम्यत्वंसमासोक्तिः। 'विशेषणानांसाम्येनयत्रप्रस्तु तवर्तिनां ॥ अप्रस्तुतस्यगम्यत्वंसासमासोक्तिरिष्यते' इ त्यादीनिप्राचीनानांसमासोक्तिलक्षणानिनसंगच्छेरन् । प्रस्तु तेश्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्प्पितानुरागपूर्वकवदनचुम्ब नाद्यप्रस्तुतवृत्तांतसमारोपमात्रस्यचारुताहेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणसाम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षणादि तिचेदुच्यते ॥—

नचेहेति । इहसमासोक्त्युदाहरणे । तथानिरीक्षणवन्नयनकरणकनिरीक्षणवत्से तुकृत्वादीत्यादिनामंथनकारित्वपरिग्रहः । नन्विहापिपरनायिकामुखचुंबनरूपस्या प्रस्तुतवृत्तांतस्याप्रस्तुतासाधारणधर्मत्वादप्रस्तुतारोपगमकत्वंस्यादित्याशंक्यपरिहरति

नापीति । साधारणादीत्यादिनासादृश्यगर्भविशेषणसंग्रहः । वृत्तांतयोरितिनिर्धारणे षष्ठी । वृत्तांतयोर्मध्येइत्यर्थः । विद्युन्नयनवदिति । प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विद्युन्नयनयोर्मध्येयथानयनस्योत्तरपदार्थप्रधानसमासात्प्राधान्यंतथानास्तीत्यर्थः । सेतुमंथकृदिति पाठः । सेतुबंधकृदितित्वपपाठःकथंचिदर्थतोऽनुवादत्वेनव्याख्येयः । उपसंहरति तस्मादिति । मात्रपदेनाऽप्रस्तुतारोपव्यवच्छेदः।विद्युन्नयनवत्समासकृतश्रौतप्राधान्याभावेपिविशेषणसामर्थ्यावगतस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्यार्थतःप्राधान्यमस्तीतिशंकते। यद्यपीति । नन्वप्रस्तुतवृत्तांताभिन्नत्वेनावगतस्यप्रस्तुतवृत्तांतस्यप्रस्तुतविशेष्येणान्वयात्कथमप्रस्तुतवृत्तांतस्यप्राधान्यमितिशंकानिरासायाह विशेष्येणैवेति। ननु तद्विशेषणीभूतप्रस्तुतवृत्तांतेनेत्येवकारार्थः । समाधत्तेतथापीति । अयमाशयः । नात्रश्लिष्टादिविशेषणैःसमर्पितःपरनायिकामुखचुंबनादिरूपोऽप्रस्तुतवृत्तांतःप्रागेवकयापिव्युत्पत्त्याप्रस्तुतगतत्वेनभासते । यद्बलादप्रस्तुतजाराद्यारोपावगतिःस्यात् । अपितुताटस्थ्येनावगतेतस्मिन्प्रस्तुतासंबद्धस्यकविसंरंभगोचरत्वायोगात्प्रस्तुतसमारोपितत्वेनपर्यवसानमिति । नन्वेवंतर्हिप्रस्तुतवृत्तांतस्याप्यप्रस्तुतवृत्तांताश्रयेधर्मिण्यन्वयोस्तु । असंबद्धाभिधानप्रसंगपरिहारस्यतुल्यत्वादित्याशंक्याह । तथाहीत्यादि । एवंचयोग्यतारूपविनिगमकविरहेच मास्तुतर्हिकस्याप्यन्वयस्तत्राह । अवश्यमिति । अन्यथाऽसंबद्धाभिधानप्रसंगापत्तेरितिभावः । किंतर्हिविनिगमकंतत्राह । श्रुतएवेति । तथाचश्रुतप्रस्तुतार्थोपस्कारकतयाचमत्कारहेतुत्वमेवविनिगमकमितिभावः । अप्रस्तुतस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्य । नन्वेवमिति । एवमप्रस्तुतसमारोपानंगीकारे विशेषणानामित्यादिविद्यानाथोक्तंलक्षणं। प्रस्तुतवर्तिनांविशेषणानांसाम्येनेनेत्यन्वयः। प्रस्तुतेसमारोपार्थम् ।—

स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तांतस्यारोपोनचारुताहेतुः । किंत्वप्रस्तुतकामुकादिसंबंधित्वेनावगम्यमानस्यतस्यारोपः।तथाभूतस्यैवरसानुगुणत्वात् । नचतावदवगमनेविशेषणपदानांसामर्थ्यमस्ति । अतःश्लेषादिमहिम्नाविशेषणपदैःस्वरूपतःसमर्पितेन वदनचुंबनादिनातत्संबंधिनिकामुकादावभिव्यक्तेपुनस्तदीयत्वानुसंधानंतत्रभवति।यथास्वरूपतोदृष्टेनराजाश्वादिनातत्संबंधिनिराजादौस्मारितेपुनरश्वादौतदीयत्वानुसंधानमिति विशेषणसाम्येनवाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यंजनस्यास्त्यपेक्षा।अतएवश्लिष्टविशेषणायामिवसाधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोपइत्येवप्राचीनानांप्रवादः। कंदुकेव्या

वल्गत्कुचभारत्वादिविशिष्टवनितासेव्यत्वस्यकामुकसंबंधित्वेनैवसमारोपणीयत्वात्। स्वरूपतःकंदुकेपितस्यसत्वेनासमारोपणीयत्वात्। किंचसारूप्यनिबंधनत्वेनोदाहृतायांसमासोक्तावप्रस्तुतवृत्तांतस्याशब्दार्थस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपेणैवगम्यतयातेनरूपेणतत्रसमारोपासिद्धेः । अन्यत्रापितथैवयुक्तमितियुक्तमेवप्राचीनानांलक्षणमितिविभावनीयं ॥६०॥

अप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षायामपि समारोप्यमाणवृत्तान्तविशेषणत्वार्थे तदपेक्षणाल्लक्षणासंगतिरित्याह । स्वरूपतइत्यादि । स्वरूपतोऽप्रस्तुतसंबंधित्वेनाज्ञायमानस्य नन्वपेक्षासत्वेऽपिविशेषणसाम्यस्यतद्व्यंजनासामर्थ्याल्लक्षणासंगतिताद‌वस्थ्यमित्याशंक्यसाक्षादसामर्थ्येपिवृत्तांताभिव्यक्तिद्वारातत्संभवान्नदोषइत्याह ।नचेत्यादि । तदीयत्वानुसंधानंकामुकसंबंधित्वानुसंधानं । तत्रमुखचुंबनादौ । अनुसंधानंतद्वतिपाठः । अनुसंधानवदितिपाठेयथेत्यस्यासंगतेः अतएवाप्रस्तुतव्यंजनस्यापेक्षणादेव । नन्वप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षणेईदृशःप्रवादःकुतोनयुक्तस्तत्राह । कंदुकइति। विशिष्टेत्यस्यसेव्यत्वेनान्वयः । संबंधित्वेनैवेत्येवकारोक्तमेवार्थंसोपपत्तिकमाह स्वरूतपइति। अप्रस्तुतकामुकसंबंधित्वानालिंगितरूपेणेत्यर्थः। तथाचारोपासंभवात्तादृशप्रवादानुपपत्तिरितिभावः।श्लिष्टविशेषणायामयमैंद्रीत्यादौमुखचुंबनादेःस्वरूपतोप्यारोपस्यैवसत्त्वात्साधारणविशेषणायामुपष्टंभकत्वेनप्रवादोपन्यासः । ननुतत्रापितादृशवनितासेव्यत्वस्यतादृशवनिताकृतविपरीतरतपात्रत्वरूपस्याप्रस्तुतवृत्तांतरूपस्यस्वरूपतोप्यारोपस्यैवसंभवान्नतादृशप्रवादानुपपत्तिरतआह।किंचेति।युक्तमिति।तत्सामान्यादितरेषुतथात्वमितिन्यायादितिभावः।लक्षणमितिजातावेकवचनं।तदेवमुक्तरीत्या‘अयमैंद्रीमुखंपश्यरक्तश्चुंबतिचंद्रमाः’इत्यत्रशक्तिव्यंजनाभ्यांप्राचीप्रारंभसंबंधाश्रयश्चंद्रोजारसंबंधिसानुरागपरनायिकामुखचुंबनाश्रयइतिबोधः। अप्रस्तुतवृत्तांताभिन्नत्वेनाध्यवसितस्यप्रस्तुतवृत्तांतस्यतादात्म्येनाप्रस्तुतारोपविषयेप्रस्तुतधर्मिण्यन्वयइतिमतेतुसानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयोजाराभिन्नश्चंद्रइतिबोधः। एवमुदाहरणांतरेप्यनेनैवप्रकारेणबोधप्रकाराऊहनीयाः ॥ ६० ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांसमासोक्तिप्रकरणम्

अलंकारः परिकरः साभिप्रायेविशेषणे ॥ सुधांशुकलितोत्तंसस्तापंहरतुवःशिवः ॥ ६१ ॥

अत्रसुधांशुकलितोत्तंसइतिविशेषणंतापहरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भम्। यथावा॥ तवप्रसादात्कुसुमायुधोपिसहायमेकंमधु

मेवलब्ध्वा॥ कुर्यांहरस्यापिपिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिंकेममधन्वि
नोन्ये॥ अत्रपिनाकपाणेरितिहरविशेषणंकुसुमायुधइत्यर्थल
भ्याहमर्थविशेषणंचसारासारायुधत्वाभिप्रायगर्भं। यथावा॥
सर्वाशुचिनिधानस्यकृतघ्नस्यविनाशिनः॥ शरीरकस्यापिकृ
तेमूढाःपापानिकुर्वते ॥ अत्रशरीरविशेषणानितस्यहेयत्वे
नासंरक्षणीयत्वाभिप्रायगर्भाणि।व्यास्थंनैकतयास्थितंश्रुतिग
णंजन्मीनवल्मीकतोनाभौनाभवमच्युतस्यसुमहद्भाष्यंचना
भाषिषं॥चित्रार्थानबृहत्कथामचकथंसुत्राम्णिनासंगुरुर्देवत्व
द्गुणवृंदवर्णनमहंकर्तुंकथंशक्नुयां॥ अत्रश्रुतिगणंनव्यास्थमि
त्यादीनिविशेषणानिस्वस्मिन्व्यासाद्यसाधारणकार्यकर्तृत्वनि
षेधमुखेननाहंव्यासइत्याद्यभिप्रायगर्भाणि।—

गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदभूतसमासोक्त्यलंकारप्रसंगात्तत्प्रभेदंपरिकरालंकारंलक्षयति। अलंकारइति। अलंकारत्वोत्कीर्तनंचदोषाभावेनैवगतार्थत्वमितिशंकानिरासार्थं। तत्प्रपंचनंचाग्रेकरिष्यते। साभिप्राये प्रकृतार्थोपपादकार्थविषयकाभिप्रायपूर्वकंत थाभूतार्थव्यंजकइतियावत्। इत्थंचप्रकृतार्थोपपादकार्थव्यंजकविशेषणत्वंलक्षणंबो ध्यं। ध्वनावतिव्याप्तिवारणायप्रकृतार्थोपपादकेति। हेत्वलंकारवारणायबोधकत्वंवि हायव्यंजकत्वनिवेशः। वक्ष्यमाणपरिकरांकुरालंकारवारणायविशेषणेति। तत्रतुवि शेष्यंतथेतिनातिप्रसंगः सुधांश्विति। सुधांशुनाकलितःकृतउत्तंसःशेखरोयेनसइतिह रविशेषणं। उत्तंसःकर्णपूरेस्याच्छेखरेचावतंसवदितिविश्वः। सामर्थ्याभिप्रायंसाम र्थ्यव्यंजकं। तवेति। इंद्रंप्रतिकामस्योक्तिः। तवप्रसादात्कुसुमायुधोप्यहंमधुंवसंत मेवैकंमुख्यंसहायंलब्ध्वापिनाकोधनुर्विशेषःपाणौयस्यतादृशस्यापिहरस्यधैर्यच्युतिंधैर्य स्खलनंकुर्यां। अन्येधन्विनोधनुर्धराममपुरःकेअगणनीयाइत्यर्थः। कुसुमायुधइतिवि शेषणंचेत्सन्वयः। अर्थलभ्येति। कुर्यामित्युत्तमपुरुषाक्षिप्तेत्यर्थः। अभिप्रायगर्भम भिप्रायपूर्वकं। अतएवावयवार्थमात्रविश्रांतत्वाद्धरपदेननपौनरुक्त्यमपि। सर्वेति। सर्वे षामशुचीनांरक्तपूयरेतोविण्मूत्रादीनांनिधानस्यस्थानभूतस्यकृतघ्नस्योत्तमान्नपानादि कृतोपकारनाशकस्य। शरीरकस्येतिनिंदायांकप्रत्ययः। कृतेतदर्थं तत्संरक्षणार्थ मितियावत्। विशेषणानिपूर्वार्धोक्तानि। तस्यशरीरस्य। व्यास्थामिति। राजानंप्र तिकवेरुक्तिः हेदेवराजन्त्वद्गुणानांवृंदस्यसमूहस्यवर्णनंकर्तुमहंकथंशक्नुयांशक्तोभवेयमि त्यन्वयः। कुतस्तत्राह। यतोहमेकरूपतयास्थितंवेदसमूहंनव्यास्थमनेकशाखारूपेणन

विस्तारिवान् । तथाचतत्कर्ताव्यासोनभवामीतिव्यज्यते । एवमग्रेपि । वल्मीकतोवल्मीकाज्जन्माऽस्यास्तीतिजन्मी नभवामीतिशेषः तथाचनाहंवाल्मीकिरिति। अच्युतस्यनाभौनाऽभवंनोत्पन्नइत्यनेननाहंचतुर्मुखइति । सुमहद्भाष्यंमहाभाष्यंचनाभाषिषंनभाषितवानित्यनेननाहंसहस्रजिव्हःशेषइति । चित्रो विचित्रोर्थोयस्यास्तांबृहत्कथांनअचकथंकथितवानित्यनेननाहंतद्वक्ताशिवोगुणाढ्योवेति ।सुत्राम्णिइंद्रेगुरुरुपदेशकोनासमित्यनेननाहंवाक्पतिरितिचव्यज्यते ।—

तत्राद्ययोरुदाहरणयोरेकैकंविशेषणंसमनंतरयोःप्रत्येकंबहूनि विशेषणानि । तत्रापिप्रथमोदाहरणेसर्वाणिविशेषणान्येकाभिप्रायगर्भाणिपदार्थरूपाणिच । द्वितीयोदाहरणेभिन्नाभिप्रायगर्भाणिवाक्यार्थरूपाणिचेतिभेदः । एतेषुव्यंग्यार्थसद्भावेपिनध्वनिव्यपदेशः । शिवस्यतापहरणेमन्मथस्यकैमुतिकन्यायेनसर्वधन्विधैर्यभंजकत्वेशरीरसंरक्षणार्थंपापमाचरतांमूढत्वेस्वस्यवर्णनीयराजगुणकथनाशक्तत्वेचवाच्यएवोपस्कारकत्वात् । अतएवव्यंग्यस्यवाच्यपरिकरत्वात्परिकरइतिनामास्यालंकारस्य । केचित्तुनिष्प्रयोजनविशेषणोपादानेऽपुष्टार्थत्वदोषस्योक्तत्वात्सप्रयोजनत्वं विशेषणस्यदोषाभावमात्रंनकश्चिदलंकारः । एकनिष्ठतादृशानेकविशेषणोपन्यासेपरंवैचित्र्यविशेषात्परिकरइत्यलंकारमध्येपरिगणितइत्याहुः । वस्तुतस्त्वनेकविशेषणोपन्यासएवपरिकरइतिननियमः । श्लेषयमकादिष्वदुष्टार्थदोषाभावेनतत्रैकस्यापिविशेषणस्यसाभिप्रायस्यविन्यासेविच्छित्तिविशेषसद्भावात्परिकरोपपत्तेः ।—

उक्तेषूदाहरणेषुवैलक्षण्यंदर्शयति तत्रेत्यादिना । एकैकमेकस्यविशेष्यस्यैकमेव समनन्तरयोरनन्तरोक्तयोःप्रत्येकमेकंविशेष्यंप्रति तत्रापितयोर्मध्येपि एकाभिप्रायगर्भाण्येकार्थाभिप्रायपूर्वकाणि । वाक्यार्थेति । नव्यास्थमित्यादिनिषेधवाक्यार्थषट्कस्योक्तरीत्याहेतुत्वेनांतिमवाक्यार्थेविशेषणत्वादितिभावः । एतेषुउक्तोदाहरणेषु । ध्वनिव्यपदेशोध्वनिव्यवहारः । तत्रहेतुमाह तापहरणेत्यादिना । तापहरणेइत्यादिसप्तम्यंतचतुष्टयस्यवाच्यइत्यनेनसामाधिकरण्येनान्वयः । उपस्कारकत्वादिति । तथाचापरांगरूपगुणीभूतव्यंग्यभेदत्वान्नध्वनिव्यवहारइतिभावः । नन्वेवमपियथाश्रुतलक्षणस्य

निःशेषच्युतेत्यादिध्वनावतिव्याप्तिरित्यतआह अतएवेति । वाच्योपस्कारकत्वादेवे त्यर्थः।परिकरत्वादंगत्वात्। तथाचपरिकरपदमहिम्नाप्रकृतार्थोपपादकत्वस्यव्यंग्यविशे षणस्यलाभान्नातिव्याप्तिरितिभावः । अपुष्टार्थेतिभावप्रधानं । उक्तत्वादिति । अ र्थोऽपुष्टःकष्टोव्याहतपुनरुक्तदुःक्रमग्राम्याइत्यादिनाऽलंकारिकैरुक्तत्वादित्यर्थः । कथं तर्हितैरेवास्यालंकारत्वेनकथनमतआह एकनिष्ठेति । तादृशेतिसाभिप्रायेत्यर्थः । दो षाभावेनेति । अपुष्टार्थत्वस्यदोषत्वाभावेनेत्यर्थः।उद्भटालंकारसंपत्त्यासहृदयैवमुख्यरूप दूषकताबीजाभावादितिभावः विच्छित्तिश्चमत्कृतिः परिकरत्वोपपत्तेःपरिकरस्यालं कारत्वोपपत्तेः । तत्रदोषःस्यात्प्रसत्त्याविच्छित्तिविशेषस्यतदभावयुक्तत्वासंभवात्तत्प्र योजकमलंकारत्वमावश्यकमितिभावः—

यथा॥अतियजेतनिजांयदिदेवतामुभयतश्च्यवतेजुषतेप्यघं॥ क्षितिभृतैवसदैवतकावयंवनवतानवताकिमहिद्रुहा॥अत्रहि पुरुहूतपूजोद्युक्तान्नंदादीन्प्रतिभगवतःकृष्णस्यवाक्येगोवर्ध नगिरिरेवचास्माकंरक्षकत्वेन दैवतमितिसएवपूजनीयोनत्व रक्षकःपुरुहूतइत्येवंपरेवनवतेतिगोवर्द्धनगिरेर्विशेषणंकानन वत्त्वान्निर्झरादिमत्त्वाच्चपुष्पमूलफलतृणादिभिरारण्यकाना मस्माकमस्मद्धनानांगवांचायमेवरक्षकइत्यभिप्रायगर्भं । ए वमत्रसाभिप्रायैकविशेषणविन्यासस्याऽपिविच्छित्तिविशेषव शादस्यसाभिप्रायस्याऽलंकारत्वासिद्धावन्यत्रापिसुधांशुकलि तोत्तंसइत्यादौतस्यात्मलाभोननिवार्यते । अपिच एकपदा र्थहेतुकंकाव्यलिंगमलंकारइतिसर्वसंमतं तद्वदेकस्यापिविशे षणस्यसाभिप्रायस्यालंकारत्वंयुक्तमेव ॥ ६१ ॥

यमकस्थलेउदाहरति। यथेति। निजांदेवतामतिक्रम्ययदियजेत अर्थाद्देवतांतरंपूजयेत् तदोभयतोलोकद्वयाच्च्यवतेभ्रश्यत्यघंपापमपिजुषतेसेवतेप्राप्नोतीतियावत् । कानिजा देवतातत्राह । वयंवनवताप्रशस्तवनयुक्तेनक्षितिभृतागोवर्द्धनगिरिणैवसदैवतकादैवत सहिताः । सएवास्माकंदैवतमित्यर्थः । अनवताऽरक्षकेण । अहिद्रुहाइंद्रेण । किंप्रयो जनमितिशेषः । अहिर्वृत्रासुरः।अहिर्वृत्रासुरेसर्पेइतिविश्वः । नन्वेवंसतितत्रैवालंकार तास्यान्नतुसुधांशुकलितोत्तंसइत्यादावतआह एवमिति । विच्छित्तिविशेषेतिदोषाभा वप्रयुक्तविच्छित्तिव्यावृत्तेत्यर्थः। ननु यमकादावपितादृशविच्छित्तिविशेषेमानाभावः।

विच्छित्तिसामान्यंतुपर्युदस्तदोषाभावेनाप्युपपन्नम्। आपत्कालपर्युदस्तस्यमूर्च्छौचहीनतादोषस्याभावेनैवतदानीमपिमूर्च्छौचकर्त्तुरतिशयाधानमितिनालंकारत्वसिद्धिरिखतआह अपिचेति।'भस्मोद्धूलनभद्रमस्तुभवतेरुद्राक्षमालेशुभंहासोपानपरंपरेगिरिसुताकांतालयालंकृतिः ॥ आद्याराधनतोषितेनविभुनायुष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनिमोक्षनामनिमहामोहेनिलीयामहे' इत्यादौमोक्षस्यमहामोहत्वेसुखालोकोच्छेदित्वं सुखालोकोच्छेदिनीत्येकपदार्थोहेतुरितिकाव्यलिंगमलंकारत्वेनयथास्वीकृतंनतुनिर्हेतुत्वदोषाभावमात्रतयाविच्छित्तिविशेषस्यानुभवसिद्धत्वात्तथेहापीतिभावः ॥ ६१ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांपरिकरप्रकरणम् ॥

साभिप्रायेविशेष्येतुभवेत्परिकरांकुरः ॥ चतु
र्णांपुरुषार्थानांदातादेवश्चतुर्भुजः ॥ ६२ ॥

अत्रचतुर्भुजइतिविशेष्यंपुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भं । यथावा॥ फणींद्रस्तेगुणान्वक्तुंलिखितुंहैहयाधिपः॥ द्रष्टुमाखंडलःशक्तःक्वाहमेषक्वतेगुणाः । फणींद्रइत्यादिविशेष्यपदानिसहस्रवदनाद्यभिप्रायगर्भाणि ॥ ६२ ॥

साभिप्रायइति । अत्रविशेषणपदस्थानेविशेष्येतिप्रक्षिप्यपूर्ववल्लक्षणंबोध्यं । तच्चपरिकरेऽतिव्याप्तिवारणार्थं लक्ष्येलक्षणंसंगमयति अत्रेति । यद्यपिदेवांतरव्यावर्तकतयाचतुर्भुजइतिविशेषणंतथापिनृपादिसाधारणदेवपदशक्तेर्विष्णौनियमनेनविशेष्यप्रतीत्यौपयिकतयाविशेष्यपदत्वमभिमतंबोध्यं । असंदिग्धमुदाहरति । फणींद्रइति । राजानंप्रतिकवेरुक्तिः । तवगुणान्वक्तुंफणींद्रःशेषोऽसमर्थइत्यध्याहार्यं । एवमग्रेपि । हैहयाधिपःकार्तवीर्यः । आखंडलइंद्रः । उभयत्रगुणानित्यनुषज्यते । एषमर्त्यधर्मः । अहंक्वतेगुणाःक्वेतिक्वशब्दौमहदंतरंसूचयतः । सहस्रमुखत्वादीत्यादिनासहस्रबाहुत्वसहस्रनयनत्वयोःसंग्रहः । अत्रानेकेषांविशेष्यपदानांतत्तदभिप्रायगर्भत्वंविशेषः ॥ ६२ ॥ इतिपरिकरांकुरप्रकरणम् ॥

नानार्थसंश्रयः श्लेषोवर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः॥सर्वदोमाधवः
पायात्सयोगंगामदीधरत् ॥६३॥ अब्जेनत्वन्मुखंतुल्यंहरि
णाहितसक्तिना॥उच्चरद्भूरिकीलालः शुशुभेवाहिनीपतिः६४

अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः सचत्रिविधः प्रकृतानेकविषयः अप्रकृतानेकविषयःप्रकृताप्रकृतानेकविषयश्च ।सर्वदेत्यादिक्र

मेणोदाहरणानि। तत्रसर्वदोमाधवइतिस्तोतव्यत्वेनप्रकृतयो हरिहरयोःकीर्तनंप्रकृतश्लेषः । अब्जंकमलमब्जश्चंद्रस्तयोरुप मानमात्रत्वेनाप्रकृतयोः। कीर्तनमित्यप्रकृतश्लेषः। वाहिनीप तिःसेनापतिःसमुद्रश्च ॥ तत्रसमितौशस्त्रप्रहारोत्पतद्रुधिरस्य सेनापतेरेववर्णनंप्रकृतमितिप्रकृताप्रकृतश्लेषः। यथावा ॥ त्रा तःकाकोदरोयेनद्रोग्धापिकरुणात्मना ॥ पूतनामारणख्यातः समेस्तुशरणंप्रभुः ॥ नीतानामाकुलीभावंलुब्धैर्भूरिशिलीमु खैः॥ सदृशेवनवृद्धानांकमलानांत्वदीक्षणे ॥ असावुदयमारू ढः कांतिमान्रक्तमंडलः ॥ राजाहरतिलोकस्यहृदयंमृदुलैः करैः॥तत्राद्येस्तोतव्यत्वेनप्रकृतयोः रामकृष्णयोःश्लेषः द्विती येउपमानत्वेनाप्रकृतयोःपद्महरिणयोःश्लेषः । तृतीये राजा हरतिलोकस्येतिचंद्रवर्णनप्रस्तावेप्रकृतस्यप्रत्यग्रोदितचंद्रस्या प्रकृतस्यनवाभिषिक्तस्यनृपतेःश्लेषः।—

श्लेषंलक्षयति ॥नानार्थेति। नानार्थस्यशब्दस्यसंश्रयोयोजनं श्लेषइतिलक्षणं।वर्ण्येत्या दिविभागः । वर्ण्यंचावर्ण्यंचवर्ण्यावर्ण्योभयंचएतत्त्रयाश्रितस्तद्विषयइत्यर्थः । सर्वेति । सर्वदःसमाधवःपायात् यःअगंगोवर्धनपर्वतंगांपृथ्वींचवराहावतारेधृतवानितिविष्णुप क्षे।हरपक्षेतु सउमाधवःसर्वदापायात्। योगंगांधृतवानित्यर्थः। हरिणेनमृगेणांकरूपतया आहिताकृतासक्तिःसंगोयस्येतिचंद्रपक्षे।हरिणासूर्येणेतिकमलपक्षे उच्चरच्छस्त्रपातैरुद्ग च्छत्कीलालंरुधिरंयस्यसवाहिनीपतिःसेनापतिः । तथावाहिनीनांनदीनांपतिःसमुद्र श्चेतिपक्षेकीलालंजलं। समितौसंग्रामे । त्रातइति । येनकरुणायुक्तांतःकरणेनद्रोहकर्ता पिअदरोभयशून्यःकाकस्त्रातोरक्षितोनतुहतः । सपवित्रनामा । रणेख्यातोविभूरामोमे शरणमस्त्वित्यर्थः। कृष्णपक्षेतुकाकोदरःकालियसर्पः पूतनायाराक्षस्यामारणेनख्यात इतिशेषः । नीतानामिति । दयितांप्रतिनायकोक्तिः । तवईक्षणेनेत्रेकमलानांपद्मानां हरिणानांचसदृशेस्तइत्यन्वयः । कीदृशानांवनेजलेअरण्येचवृद्धिंप्राप्तानाम् । तथालु ब्धैर्लोभशीलैर्भूरिभिःशिलीमुखैर्भ्रमरैराकुलीभावंव्याप्ततांनीतानामितिपद्मपक्षे । हरि णपक्षेतु लुब्धैःव्याधैःकर्तृभिर्भूरिशिलीमुखैर्बाणैःकरणभूतैराकुलीभावंचपलतांनीता नामित्यर्थः। मृगप्रभेदेकमलइतिविश्वः। असाविति । उदयंशैलमभिवृद्धिंच रक्तंरक्तव र्णमनुरक्तंच मंडलंबिंबंदेशश्च राजाचंद्रोनृपश्च मृदुलैरभिनवैरल्पैश्च करैःकिरणैर्ग्राह्यध नैश्च । प्रत्यग्रोदितेतिअभिनवोदितेत्यर्थः—

यदत्रप्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणेशब्दशक्तिमूलध्वनिमिच्छंति प्राञ्चः । तत्प्रकृताप्रकृताभिधानमूलकस्योपमादेरलंकारस्य व्यंग्यत्वाभिप्रायंनत्वप्रकृतार्थस्यैवव्यंग्यत्वाभिप्रायं। अप्रकृतार्थस्यापिशक्त्याप्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यंभावेनव्यक्त्यनपेक्षणात्। यद्यपिप्रकृतार्थेप्रकरणबलाज्झटितिबुद्धिस्थेसत्येव पश्चान्नृपतितद्ग्राह्यधनादिवाचिनांराजकरादिपदानामन्योन्यसन्निधानबलात्तत्तद्विषयशक्त्यंतरोन्मेषपूर्वकमप्रस्तुतार्थःस्फुरेत्। नचैतावतातस्यव्यंग्यत्वं। शक्त्याप्रतिपाद्यमानेसर्वथैव व्यक्त्यनपेक्षणात्पर्यवसितेप्रकृतार्थाभिधानेपश्चात्स्फुरतिचेत् कामंगूढश्लेषोभवतु । अस्तिचान्यत्रापिगूढश्लेषः ॥–

ननु प्रकरणेनाभिधायानियमनादप्रकृतार्थस्यव्यंग्यत्वमेवेतिकथंश्लेषइत्याशंक्याह यदिति । अलंकारस्येति । नचैवंशब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुच्छेदइतिवाच्यम् । 'शनिरशनिश्चतमुच्चैर्निहंतिकुप्यसिनरेंद्रयस्मैत्वं । यत्रप्रसीदसिपुनःसभात्युदारोनुदारश्च'इत्यत्र शनिविरुद्धरूपेप्रस्तुतेऽशनिशब्देनाभिधयाप्रतीयमानेऽपितन्मूलकस्यविरुद्धावपित्वदनुवर्तनार्थमेकंकार्यंकुरुतइतिवस्तुध्वनेरशनिशब्दव्यक्तिमूलस्यसंभवात् । अलंकारस्येत्यस्योपलक्षणत्वात् । अन्योन्यसन्निधानबलात्परस्परार्थसंबंध्यर्थवाचकशब्दसमभिव्याहाररूपशब्दांतरसन्निधिबलात् । तथाचाप्रकृतेप्यभिधानियामकमस्तीतिभावः एतावतापूर्वापरभावमात्रेणतस्याप्रकृतार्थस्यगूढश्लेषइति । गूढत्वंचाप्रकृतत्वेनद्वितीयार्थस्यशीघ्रमप्रसयात् ।—

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलंबिपयोधरोपरुद्धाः॥ सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति ॥ मंदमग्निमधुरर्यमोपलादर्शितश्वयथुचाभवत्तमः ॥ दृष्टयस्तिमिरजंसिषेविरेदोषमोषधिपतेरसन्निधौ॥अत्रहिसमासोक्त्युदाहरणयोःप्राकरणिकेर्थेप्रकरणवशाज्झटितिबुद्धिस्थेविशेषणसाम्यादप्रकृतोपिवृद्धवेश्यावृत्तांतादिः प्रतीयते तत्रसमासोक्तिरभंगश्लेषइतिसर्वेषामभिमतमेव।एवमन्यत्रापिगूढश्लेषेध्वानिबुद्धिर्नकार्या ॥–

अयमिति । माघेरैवतकगिरिवर्णनं । अयंगिरिस्तटीर्बिभर्तीत्यन्वयः । किंभूताः ।

अतिजरठा अत्यंतकठिनाः । प्रकामगुर्वीरतिमहत्यः । अलघुभिर्विलंबमानैर्मेघैर्व्याप्ताः । निरंतरंप्राणिनामगम्यरूपाःपरिणतातिर्यक्दंतप्रहारिणोदिग्गजायाम्रुताः । वृद्धवेश्यापक्षेतुजरठाजीर्णाःपयोधराःकुचाःअगम्याःसंगमायोग्याःपरिणतेप्रकटेदिक्करिकेयासांताइत्यर्थः । दिग्वर्तुलंदशनक्षतं करिकानखक्षतं । दिग्दष्टंवर्तुलाकारंकरिकानखरेखिकेतियादवः । मंदमिति ओषधीनांपत्युश्चंद्रस्यासन्निधौसत्यर्यमोपलाःसूर्यकांतामंदीभूतमग्निधृतवंतः । तमःदर्शितःश्वयथुःपुष्टत्वंयेनतथाऽभवत् । दृष्टयस्तिमिरजंदोषमाध्यंसिषेविरे । पक्षांतरे ओषधिपतिर्वैद्यः । एवंमंदाग्नित्वशोथतिमिराणिरोगविशेषाः । वृत्तांतादिरित्यादिपदाद्रोगिवैद्यवृत्तांतःपरिगृह्यते । अभंगश्लेषइति । तथाचश्लेषस्थलेव्यंजनाविरहादप्रकृतेतत्स्वीकारेश्लेषव्यवहारःसर्वेषामनुपपन्नःस्यादितिभावः ॥–

यथावा ॥ रम्याइतिप्राप्तवतीःपताकारागंविविक्ताइतिवर्द्धयंतीः ॥ यस्यामसेवंतनमद्वलीकाःसमंवधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ अत्रद्वितीयांतविशेषणसमर्पितार्थांतराणांशब्दसामर्थ्येनवधूभिरन्वयः(विभक्तिभेदात् । नचविभक्तिभेदेपितदन्वयाक्षेपकंसाधर्म्यमिहनिबद्धमस्ति । यतः ‘एतस्मिन्नाधिकपयःश्रियंवहंत्यःसंक्षोभंपवनभुवाजवेननीताः॥ वाल्मिकेररहितरामलक्ष्मणानांसाधर्म्यंदधतिगिरांमहासरस्यः ॥’ इत्यत्रेवाक्षिप्तश्लेषोभवेत् ॥–

रम्याइति । माघएवद्वारकावर्णनम् । यस्यांद्वारकायांयुवानोवधूभिःसमंवलभीःप्रासादोपरितनगृहाण्यसेवंतसेवितवंतः । किंभूताः रम्याः इतिहेतोः । पताकावैजयंतीःप्राप्तवतीःविविक्ताविजनाः इतिहेतोः । रागंरतिंवर्द्धयंतीः । नमंतिवलीकानिछादनपटलप्रांतायासांताः । वधूपक्षे पताकासौभाग्यानि । पताकावैजयत्यांस्यात्साभाग्यनाटकांकयोरितिमेदिनी । रागमनुरागं । विविक्ताःसतीत्वेनपवित्राः नमन्त्रिवलीकाश्चेति । नचेति । यतइत्यस्यइत्यत्रेवाक्षिप्तःश्लेषोभवेदित्यग्रेतनेनान्वयः । एतस्मिन्निति । तत्रैवरैवतकगिरिवर्णनं । एतस्मिन्गिरौमहत्यःसरस्यःवाल्मीकेर्मुनेर्गिरांसाधर्म्यंसादृश्यंदधतिधारयंति । किंभूतानांगिरां । अरहितौसंबद्धौरामलक्ष्मणौयासुतथाभूतानां । सरसीपक्षे अरहिताःसंयुक्तारामाःपतयोयासांतथाभूतालक्ष्मणाःसारसवनितायासुताइति । किंभूताःसरस्यः । अधिकांजलशोभांवहंत्यः पवनसंभूतेनवेगेनसंक्षोभंतरंगाकुलत्वंनीताःप्रापिताः वाल्मीकिगिरस्तु । अधिकाःकपयोयासुताः । पवनभुवाहनूमतावेगेननिजेनसंक्षोभमुद्भटत्वंप्रापिताइति ॥—

सममित्येतत्तुक्रियाविशेषणंसहार्थत्वेनाप्युपपन्नं। वधूभुश्लिष्ट विशेषणार्थान्वयात्प्राक्द्रागप्रतीतंसाम्यंनालंबते तस्मादर्थ सौंदर्यबलादेवतदन्वयानुसंधानमितिगूढश्लेषः। तदनुतद्बला देवसमशब्दस्यसाधर्म्यार्थकल्पनमितिवाच्यस्यैवोपमालंका रस्यांगमयमित्यलंप्रपंचेन। तस्मात्सिद्धंश्लेषत्रैविध्यं एवंच श्लेषःप्रकारांतरेणापिद्विविधःसंपन्नः। उदाहरणगतेष्वब्जकी लालवाहिनीपत्यादिशब्देषुपरस्परविलक्षणंपदभंगमनपेक्ष्या नेकार्थक्रोडीकारादभंगः सर्वदोमाधवःयोगंगांहरिणाहितश क्तिनेत्यादिशब्देषुपरस्परविलक्षणंपदभंगमपेक्ष्यनानार्थक्रोडी कारात्सभंगःश्लेषइति। तत्रसभंगश्लेषःशब्दालंकारः अभंग श्लेषस्त्वर्थालंकारइतिकेचित्। उभयमपिशब्दालंकारइत्य न्ये। उभयमप्यर्थालंकारइतिस्वाभिप्रायः। एतद्विवेचनंतुचि त्रमीमांसायांद्रष्टव्यम्॥ ६३॥ ६४॥

नन्वत्रापिसममित्यस्यतुल्यार्थत्वात्साधर्म्यनिबंधोस्तीतिकुतोनश्लेषाक्षेपस्तत्राह। स ममिति। द्राक्शीघ्रं। साम्यार्थंसाम्यार्थकत्वं। तथाचानुपपत्त्यभावात्तन्मूलकआ क्षेपोनसंभवतीतिभावः। कथंतर्हितदवगमस्तत्राह। अर्थसौंदर्येति। विशेषणानांवधू भिरन्वयेचमत्कृतेरनुसंधानात्तदन्वयतात्पर्यग्रहइतिभावः। तदनुश्लेषानुसंधानानंतरं। तद्बलाच्छ्लेषबलात्। साधर्म्यार्थेति। साधर्म्यरूपार्थस्येत्यर्थः। अर्थसाम्याभावेपि सकलक लंपुरमेतज्जातंसंप्रतिसुधांशुबिंबमिवेत्यादिवच्छब्दसाम्यस्यसंभवादितिभावः। एवका रेणव्यंग्यत्वव्यवच्छेदः। तत्रतयोर्मध्ये। शब्देति। जतुकाष्ठन्यायेनशब्दयोरेवश्लिष्टत्वादि तिभावः। अर्थेति शब्दाभेदादेकवृंतगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेवश्लिष्टत्वादितिभावः। केचिदलंकारसर्वस्वकारादयः। उभयमपीति सभंगाभंगश्लेषद्वयमपीत्यर्थः। शब्दस्यपरि वृत्त्यसहत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यांतद्गतत्वावधारणादितिभावः। अन्येमम्मटभट्टाः। नन्व भिप्रायस्यार्थालंकारमध्यकथनादवगतस्यापिविशेषतःकथनमंतरेणकथमुपपत्तिरित्या शंक्याह एतदिति। यद्यप्युत्प्रेक्षाग्रंथानंतरंचित्रमीमांसानकापिदृश्यते तथाप्ययमाशयउ न्नीयते। चमत्कारेऽर्थमुखप्रेक्षित्वादर्थालंकारत्वमिति। अनुप्रासयमकादेस्तुनचमत्का रेऽर्थमुखप्रेक्षित्वमितिनतेषामर्थालंकारत्वमपितुशब्दवैचित्र्यात्। शब्दालंकारत्वमेवेति ॥६३॥ ६४॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांश्लेषप्रकरणम्॥

अप्रस्तुतप्रशंसास्यात्सायत्रप्रस्तुताश्रया ॥ ए
कः कृतीशकुंतेषुयोन्यंशक्रान्नयाचते ॥ ६५ ॥

यत्राप्रस्तुतवृत्तांतवर्णनंप्रस्तुतवृत्तांतावगतिपर्यवसायि तत्रा प्रस्तुतप्रशंसालंकारः । अप्रस्तुतवृत्तांतवर्णनेनप्रस्तुतावगति श्चप्रस्तुताप्रस्तुतयोःसंबंधेसतिभवति । संबंधश्चसारूप्यंसामा न्यविशेषभावः कार्यकारणभावोवासंभवति । तत्रसामान्यवि शेषभावेसामान्याद्विशेषस्यविशेषाद्वासामान्यस्यावगतौद्वैवि ध्यं । कार्यकारणभावेपिकार्यात्कारणस्यकारणाद्वाकार्यस्याव गतौद्वैविध्यं । सारूप्यात्तुएकोभेदइत्यस्याःपंचप्रकाराः । यदा हुः 'कार्येनिमित्तेसामान्येविशेषेप्रस्तुतेसति॥तदन्यस्यवचस्तु ल्येतुल्यस्येतिचपंचधेति ॥' तत्रसारूप्यनिबंधनाऽप्रस्तुतप्रशं सोदाहरणंएकःकृतीति।अत्राप्रस्तुतचातकस्यप्रशंसाप्रशंसनीय त्वेनप्रस्तुतेतत्सरूपेक्षुद्रेभ्योयाचनान्निवृत्तेमानिनिपर्यवस्यति।—

अप्रस्तुतेति । साअप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुताश्रया प्रस्तुतमाश्रयःप्राधान्येनतात्पर्यविष योयस्यास्तथाभूता। प्रस्तुतपरमप्रस्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः । एकइति । कृती कुशलः शकुंतेषुपक्षिषुमध्येयश्चातकःशक्रादिंद्रादन्यंनयाचतइत्यर्थः । कार्येइति । कार्येप्रस्तुतेस तितदन्यस्यकारणस्यवचःप्रतिपादनं निमित्तेकारणेप्रस्तुतेसतितदन्यस्यकार्यस्य।एवंसा मान्येप्रस्तुतेसतितदन्यस्यविशेषस्य विशेषेप्रस्तुतेसतितदन्यस्यसामान्यस्यतुल्येप्रस्तुते तदन्यस्यतत्सदृशस्येत्यर्थः । अन्यशब्दस्यप्रतिसंबंधिपरत्वात् । तत्सरूपेतत्सदृशे ॥—

यथावा ॥ आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितोमृगप तेःपदवींयदिश्वा॥मत्तेभकुंभतटपाटनलंपटस्यनादंकरिष्यति कथंहरिणाधिपस्य॥अत्रशुनकस्यनिंदानिंदनीयत्वेनप्रस्तुतेत त्सरूपे कृत्रिमवेषव्यवहारादिमात्रेणविद्वत्ताभिनयवतिवैधेये पर्यवस्यति । यथावा ॥ अंतश्छिद्राणिभूयांसिकंटकाबहवो बहिः ॥ कथंकमलनालस्यमाभूवन्भंगुरागुणाः ॥ अत्रकमल नालवृत्तान्तकीर्तनन्तत्सरूपेबहिःखलेषुजाग्रत्सुभ्रातृपुत्रादि भिरंतःकलहंकुर्वाणेपुरुषेपर्यवस्यति। एवंच लक्ष्यलक्षणयोःप्र

शंसाशब्दःस्तुतिनिंदास्वरूपाख्यानसाधारणकीर्तनमात्रपरो द्रष्टव्यः॥—

आबद्धेति । आबद्धाःयाःकृत्रिमाः सटाःस्कंधलोमानितैर्जटिलाव्याप्ताअंसभित्तिःस्कंधदेशोयस्यैवंभूतःश्वाशुनकोमृगपतेःसिंहस्यपदवींस्थानंयद्यारोपितः । तादृशसटायुक्तत्वेनासिंहसाम्यंप्रापितइत्यर्थः । तथापिमत्तानामिभानांगजानांकुंभतटस्यपाटनेविदारणेलंपटस्यव्यसनिनोहरिणानामधिपस्यनादंसिंहनादंकथंकरिष्यतीत्यर्थः । अभिनयबत्यनुकुर्वतीतिसप्तम्यंतं। वैधेयेमूर्खे। मूर्खवैधेयबालिशाइत्यमरः। अंतरिति। छिद्राणिरंध्राणिदोषस्थानानिच कंटकाःशूकाःखलाश्च भंगुराभंगशीलाः गुणाःसौभाग्यादयस्तंतवश्च । अत्रस्तुतिनिंदोदासीनस्वरूपाख्यानमात्रमितिश्लिष्टविशेषणत्वमितिचभेदः । एवंचेति । उक्तोदाहरणेषुप्रस्तुतपरस्याप्रस्तुतवर्णनस्यत्रिरूपत्वेसतीत्यर्थः ॥

सामान्यनिबंधनायथा ॥ विधायवैरंसामर्षेनरोऽरौयउदासते ॥ प्रक्षिप्योदर्चिषंकक्षेशेरतेतेऽभिमारुतं ॥ अत्रप्रागेव सामर्षेशिशुपालेरुक्मिणीहरणाद्वैरंदृढीकृतवताकृष्णेनतस्मिन्नुदासितुमयुक्तमितिवक्तव्येर्थेप्रस्तुतेतत्प्रत्यायनार्थंसामान्यमभिहितं । यथावा ॥सौहार्दस्वर्णरेखाणामुच्चावचभिदाजुषां॥ परोक्षमितिकोप्यस्तिपरीक्षानिकषोपलः॥ अत्रयदित्वंप्रत्यक्षमिवपरोक्षेपिममहितमाचरसितदात्वमुत्तमःसुहृदितिविशेषे वक्तव्यत्वेनप्रस्तुतेसामान्यमभिहितं । विशेषनिबंधनायथा॥ अंकाधिरोपितमृगश्चंद्रमामृगलांछनः ॥ केसरीनिष्ठुरक्षिप्तमृगयूथोमृगाधिपः ॥अत्रकृष्णंप्रतिबलभद्रवाक्येमार्दवदूषणपरेपूर्वप्रस्तावानुसारेणक्रूरएवख्यातिभाग्भवतिनतुमृदुरितिसामान्येवक्तव्येतत्प्रत्यायनार्थमप्रस्तुतोविशेषोभिहितः । एवंबृहत्कथादिषुसामान्यतःकंचिदर्थम्प्रस्तुत्यतद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथाविशेषोदाहरणेष्वियमेवाप्रस्तुतप्रशंसाद्रष्टव्या ॥—

विधायेति । येनरामनुष्याः सक्रोधेऽरौशत्रौवैरंविधायोदासीनाभवंतितेकक्षेतृणेउदर्चिषमग्निंनिक्षिप्याभिमारुतंपवनाभिमुखंशेरतेनिद्रांकुर्वंतीत्यर्थः । सौहार्देति । सौहार्दानिमैत्राण्येवस्वर्णरेखाइतिरूपकं तासांपरीक्षणेनिकषोपलः परोक्षमितिसंज्ञितः कोप्यस्तीत्यन्वयः अंकेति ।मृगलांछनइत्युच्यतइतिशेषः । निष्ठुरंक्षिप्तानिनिरस्तानिमृगयूथानियेनतादृशःकेसरीसिंहोमृगाधिपइत्युच्यतइतिचशेषः ॥

कारणनिबंधनायथा ॥ हृतसारमिवेंदुमंडलंदमयंतीवदनाय वेधसा॥ कृतमध्यबिलंविलोक्यतेधृतगंभीरखनीखनीलिम॥ अत्राप्राकरणिकेंदुमंडलगततयोत्प्रेक्ष्यमाणेनदमयन्तीवदन निर्माणार्थसारांशहरणेनतत्कार्यरूपंवर्णनीयतयाप्रस्तुतंदम यंतीवदनगतलोकोत्तरंसौंदर्यंप्रतीयते । यथावा ॥ मदीयवर दराजस्तवे । आश्रित्यनूनममृतद्युतयःपदंतेदेहक्षयोपनतदि व्यपदाभिमुख्याः ॥ लावण्यपुण्यनिचयंसुहृदित्वदास्येविन्य स्ययांतिमिहिरंप्रतिमासभिन्नाः॥ अत्राप्राकरणिकचंद्रकर्तृक तयोत्प्रेक्ष्यमाणेन लावण्यपुण्यनिचयविन्यासेन कारणेन त त्कार्यमनंतकोटिचंद्रलावण्यशालित्वमनन्यमुखसाधारणंभ गवन्मुखेवर्णनीयतयाप्रस्तुतंप्रतीयते ॥—

हृतेति । हृतोगंभीरायांखन्यांगर्तेस्वस्याकाशस्यनीलिमायेनेतिमंडलविशेषणम् । आ श्रित्येति।हेदेवप्रतिमासंभिन्नाअमृतद्युतयश्चंद्रास्तेविष्णोःपदमाकाशमेवपदंचरणमाश्रि त्यदेहस्यक्षयेउपनतंसंपन्नंदिव्यपदस्याभिमुख्यमेषामेवंभूताःसंतस्त्वदास्यरूपेसुहृदिमि त्रेनूनंलावण्यस्वरूपस्यपुण्यस्यनिचयंविन्यस्यमिहिरंसूर्यंप्रतियांतीत्यन्वयः ॥—

तथाहि । चंद्रस्तावन्मंत्रलिंगाद्वृद्धिक्षयाभ्यामभेदेपिभेदाध्यव सायाद्वाप्रतिमासंभिन्नत्वेनवर्णितस्तेनाऽतीताश्चंद्राअनंतको टयइतिलब्धं।कालस्यानादित्वात्सर्वेषांचतेषामाकाशसमाश्र यणंश्लेषमहिम्नाभगवच्चरणसमाश्रयत्वेनाध्यवसितं।भगवच्चर णंप्रपन्नानांचदेहक्षयोपस्थितौपरमपदप्राप्त्याभिमुख्यंतदानी मेवस्वसुहृद्वर्गेस्वकीयसुकृतस्तोमनिवेशनं ततःसूर्यमंडलप्रा प्तिश्चेत्येतत्सर्वंश्रुतिसिद्धमिति । तदनुरोधेनतेषांदेहक्षयका ल स्यामावास्यारूपस्योपस्थितौसूर्यमण्डलप्राप्तेःप्राक्प्रत्यक्षासि द्धंपुण्यत्वेननिरूपितस्यलावण्यस्यप्रहाणंनिमित्तीकृत्यतस्य चन्द्रसादृश्यस्वरूपोपचरिततत्सौहार्दवतिभगवन्मुखेन्यसन मुत्प्रेक्षितं।यद्यपिसुहृद्बहुत्वेतावदल्पपुण्यसंक्रमोभवति तथा प्यत्रसुहृदित्येकवचनेनभगवन्मुखमेवचंद्रस्यसुहृद्भूतंनमुखांत

राणिचंद्रसादृश्यगंधस्यास्पदानीतिभगवन्मुखस्येतरमुखेभ्यो व्यतिरेकोपिव्यंजितः । ततश्चतस्मिन्नेवसर्वेषांस्वस्वयावल्लाव ण्यविन्यसनोत्प्रेक्षणेनप्राग्वर्णितःप्रस्तुतोर्थःस्पष्टमेवप्रतीयते यद्यपि श्रुतौसूर्यमंडलप्राप्त्यनन्तरभाविविरजानदीक्रमणान न्तरमेवसुहृत्सुकृतसंक्रमणंश्रूयते तथापिशारीरकशास्त्रेतस्या र्थवशात्प्राग्भावःस्थापितइतितदनुसारेणविन्यस्यमिहिरम्प्र तियांतीत्युक्तम् ॥—

मंत्रलिंगादिति । नवोनवोभवतिजायमानइत्यादिमंत्रसामर्थ्यादित्यर्थः । मंत्रस्यमानांत रसिद्धार्थानुवादकत्वादाह वृद्धीति । श्रुतीति।तत्सुकृतदुष्कृतेविधुनुते तस्यप्रियाज्ञातयः सुकृतमुपयंतिअप्रियादुष्कृतमितिकौषीतकीश्रुतिः । सयावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यंग च्छतीतिसवायुमागच्छतिसतत्रविजिहितेयथारथचक्रस्यस्वंतेनसऊर्ध्वमाक्रमतेसआ दित्यमागच्छती।तिचश्रुतौ सआदित्यमागच्छतीत्यनंतरंसआगच्छतिविरजांनदींतांम नसैवात्येतितत्सुकृतदुष्कृतेविधुनुतइतिश्रुतौ।शारीरकेति । शरीरेभवःशारीरःसएवशा रीरकआत्मातत्प्रतिपादकेत्यर्थः । अर्थवशात्प्रयोजनवशात् । पूर्वंपापादित्यागाभावेऽ र्चिरादिमार्गप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तेरसंभवेनपाठक्रमस्याऽर्थक्रमेणबाधादितिभावः । स्था पितइति । सांपरायेतर्तव्याभावात्तथाह्यन्यइतितार्तीयाधिकरणेसिद्धांतितइत्यर्थः ॥—

कार्यनिबंधनायथा॥नाथत्वदंघ्रिनखधावनतोयलग्नास्तत्कांति लेशकणिकाजलधिंप्रविष्टाः ॥ ताएवतस्यमथनेनघनीभवंत्यो नूनंसमुद्रनवनीतपदंप्रपन्नाः॥अत्रभगवत्पादांबुजक्षालनरूपा यांदिव्यसरित्यलक्तकरसादिवलग्नानांतयासहसमुद्रंप्रविष्टानां तन्नखकांतिलेशकणिकानां परिणामतयासंभाव्यमानेसमुद्रन वनीतपदवाच्येनचन्द्रेणकार्येणतन्नखकांत्युत्कर्षःप्रतीयते । य थावा ॥ अस्याश्चेद्गतिसौकुमार्यमधुनाहंसस्यगर्वैरलं संलापो यदिधार्यतांपरभृतैर्वाचंयमत्वव्रतं ॥ अंगानामकठोरतायदिदृ षत्प्रायैवसामालती कान्तिश्चेत्कमलाकिमत्रबहुनाकाषायमा लंबतां ॥ अत्रनायिकागतिसौकुमार्यादिषुवर्णनीयत्वेनप्रस्तु तेषुहंसादिगतगर्वशांत्यादिरूपाण्यौचित्येनसंभाव्यमानानि कार्याण्यभिहितानि ॥—

नाथेति । हेनाथविष्णो त्वच्चरणनखप्रक्षालनजलेगंगारूपेलग्नाः तेषांनखानांकांतिलेशकणिकाःसमुद्रंप्राप्ताः ताएवचकणिकास्तस्यजलधेर्मथनेनसांद्रतांप्राप्तानूनंसमुद्रसंबंधिनवनीतस्यचंद्रस्यपदंप्राप्ताः । चंद्ररूपेणपरिणताइत्यर्थः । तयातद्द्वारेण तदिसनंतरंहेतुरितिशेषः । तद्धेतुनखकांत्युत्कर्षइत्यर्थः । अस्याश्चेदिति । अस्याःकामिन्यागतिसौकुमार्यंदृष्टंचेदित्यध्याहारेणान्वयः । एवंसंल्लापोभाषणंयदिश्रुतस्तदापरभृतैःकोकिलैर्वाचंयच्छतीतितथातस्यभावोमौनमेवव्रतंसाध्यतां । अकठोरतामार्दवंयदिदृश्यतेतदासाप्रसिद्धामालतीदृषत्प्रायैवपाषाणतुल्यैवलक्ष्यतइति । कांतिर्दृष्टाचेत्तदाकमलालक्ष्मीःकाषायंवस्त्रमालंबतामाश्रयतु । किमत्रबहुनोक्तेनेत्यन्वयः । गत्यादिषु गतिसौंदर्यादिषु संभाव्यमानान्युत्प्रेक्षमाणानि ॥–

एतानिचपूर्वोदाहरणइवनवस्तुकार्याणि किंतुतन्निरीक्षणकार्याणि।लज्जातिरश्चांयदिचेतसिस्यादसंशयंपर्वतराजपुत्र्याः॥तंकेशपाशंप्रसमीक्ष्यकुर्युर्वालप्रियत्वंशिथिलंचमर्यः'इत्युदाहरणांतरेतथैवस्पष्टं।अंगानामकठोरतेतितृतीयपादेतुवर्णनीयांगसौकुमार्य्यातिशयनिरीक्षणकार्यत्वमपिनार्थाक्षेप्यमालतीकठोरत्वेविवक्षितं। प्रतिप्रयोगिविशेषापेक्षकठोरत्वस्यतदकार्यत्वात्किंतुतद्बुद्धेरेव। इदमपित्वदंगमार्दवेदृष्टइत्याद्युदाहरणांतरेतथैवस्पष्टम् ॥–

पूर्वोदाहरणाद्वैलक्षण्यमाह । एतानीति । कार्याणीत्यर्थः । लज्जेति । तिरश्चांपश्वादीनांचेतसियदिलज्जास्यात्तदाचमर्योगोमृगाःपर्वतराजपुत्र्यास्तंतथारमणीयंकेशपाशंप्रसमीक्ष्य वालाःकेशाःप्रियायासांतास्तथातत्त्वंशिथिलंकुर्युरित्यन्वयः । तथैवनिरीक्षणकार्यत्वमेव । अर्थाक्षेप्येति । दृषत्प्रायत्वरूपार्थाक्षिप्तेत्यर्थः । इदमप्यप्रस्तुतबुद्धेःकार्यत्वमपि । अपिनाप्रस्तुतबुद्धेःकारणत्वंप्रागुक्तंसमुच्चीयते। 'त्वदंगमार्दवेदृष्टेकस्यचित्तेनभासते ॥ मालतीशशभृल्लेखाकदलीनांकठोरता'इतितुल्ययोगितायांप्रागुदाहृतं॥–

अर्थस्यकार्यत्वइवबुद्धेःकार्यत्वेपिकार्यनिबन्धनत्वंनहीयतइति । एतादृशान्यपिकार्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतानिप्राचीनैः । वस्तुतस्तुतदतिरेकेपिनदोषः । नह्यप्रस्तुतप्रशंसायांप्रस्तुताप्रस्तुतयोःपंचविधएवसंबधइतिनियंतुंशक्यते। संबंधांतरेष्वपितद्दर्शनात् । यथा ॥ तापत्रयौषधवरस्यतव

स्मितस्यनिःश्वासमंदमरुतानिबुसीकृतस्य । एतेकडंकरचया इवविप्रकीर्णाजैवातृकस्यकिरणाजगतिभ्रमंति॥ अत्रह्यप्रस्तुतानांचंद्रकिरणानाम्भगवन्मंदस्मितरूपदिव्यौषधधान्यविशेषकडंकरचयत्वोत्प्रेक्षणेनभगवन्मन्दस्मितस्य तत्सारतारूपः कोप्युत्कर्षःप्रतीयते । नचधान्यकडंकरचययोःकार्यकारणभावादिसंबंधोस्ति । अतःसहोत्पत्त्यादिकमपि संबंधांतरमाश्रयणीयमेव ॥—

ननु कार्यरूपेणाप्रस्तुतेनार्थेनयत्रप्रस्तुतंतत्कारणमवगम्यते साकार्यनिबंधनाऽप्रस्तुतप्रशंसोच्यते । नचोदाहृतेषुतत्संभवः । मालतीकठोरत्वादेरप्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यतायास्त्वयैवदर्शितत्वात् । एवंप्रस्तुतस्यकामिनीगतिनिष्ठसौंदर्यातिशयादेर्निरीक्षणस्यैवकारणत्वेनस्वरूपतस्तस्याकारणत्वादित्यतआह अर्थस्येति । अयमाशयः । अर्थस्याप्रस्तुतत्वेसुतरांतद्बुद्धेरप्रस्तुतत्वात्कार्यत्वाच्चनतावदप्रस्तुतकार्यत्वांशासंभवः । अर्थत्वस्यप्रयोजनाभावेनलक्षणेऽनिवेशादव्यावर्तकत्वाच्च । नापिप्रस्तुतस्यकारणत्वांशस्यासंभवः। स्वरूपतस्तस्याहेतुत्वेपिज्ञातस्यहेतुत्वादिति । ननु गतिसौंदर्यादेर्ज्ञानमेवहेतुर्नतुज्ञायमानं गतिसौंदर्यादि । तदभावेपिज्ञानमात्रात्कार्योत्पत्तेरित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति । तदतिरेके तस्याःप्राचीनोदाहृताप्रस्तुतप्रशंसायाअतिरेकेप्रकारपंचकाधिक्ये । तापेति । हेहरेतवनिःश्वासरूपमंदमारुतेननिबुसीकृतस्यबुसरहितीकृतस्यस्मितरूपस्याऽऽध्यात्मिकादितापत्रयौषधश्रेष्ठस्य विप्रकीर्णाःकडंकरचयाबुससमूहाइवैतेजैवातृकस्यचंद्रस्यकिरणाजगतिभ्रमंतीत्यन्वयः । तत्सारतारूपः किरणसारतारूपः ॥—

एवमुपमानोपमेयावाश्रित्यतत्रकविकल्पितकार्यकारणभावनिबंधनेअप्रस्तुतप्रशंसेदर्शितेततोन्यत्रापिदृश्यते।यथा॥ कालिंदिब्रूहिकुंभोद्भवजलधिरहन्नामगृह्णासिकस्माच्छत्रोर्मेनर्मदाहंत्वमपिवदसिमेनामकस्मात्सपन्याः ॥ मालिन्यंतर्हिकस्मादनुभवसिमिलत्कज्जलैर्मालवीनांनेत्रांभोभिःकिमासांसमजनिकुपितःकुंतलक्षोणिपालः ॥ अत्रकिमासांसमजनीति मालवीनान्तथारोदनस्यनिमित्तेपृष्टे तत्प्रियमरणरूपानिमित्तमनाख्यायकुपितःकुन्तलक्षोणिपालइतितत्कारणमभिहितमितिकारणनिबंधना।मालवान्प्रतिप्रस्थितेनकुंतलेश्वरेण।किं

तेनाशिताइतिपृष्टेतद्वधानंतरभाविजलधिनर्मदाप्रश्नोत्तररूपं कार्यमभिहितमित्यत्रैवकार्यनिबंधनापि पूर्वस्यांप्रश्नःशाब्दो स्यामार्थइतिभेदः ॥ ६५ ॥

एवमिति । हृतसारमित्युदाहरणेचंद्रवदने उपमानोपमेयपदार्थावाश्रित्यचंद्रसारां शहरणस्यसतःकविप्रौढोक्तिकल्पितंकारणत्वम् । एवमन्येष्वपिद्रष्टव्यम् । कालिंदीति । नर्मदायाःसमुद्रस्यचसंवादोयम् । तत्रयमुनाभ्रांत्यासमुद्रेणकालिंदीत्युक्तेकोपात्साकूतंनर्मदायाउत्तरं हेकुंभोद्भवागस्त्यमुनेब्रूहीति । ततः पुनःसमुद्रस्यप्रतिवचनम् । अहंजलधिर्भवामि ममशत्रोर्नामकस्माद्धेतोर्गृह्णासीति । सापुनराह नर्मदाहमित्यादि । ततः समुद्रःपुनराह तर्हिकुतोमालिन्यमनुभवसीति । सापुनराह मिलत्कज्जलैर्मालवदेशांगनानांनेत्राश्रुभिरिति । ततःकिमासांजातमितिसमुद्रस्यप्रश्नः । कुंतलदेशाधिपःकुपितइतिनर्मदायाउत्तरम् ॥ ६५ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥

प्रस्तुतेनप्रस्तुतस्यद्योतनेप्रस्तुतांकुरः ॥ किं
भृंगसत्यांमालत्यांकेतक्याकंटकेद्धया ॥ ६६॥

यत्रप्रस्तुतेनवर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्प्रस्तुतंद्योत्यते तत्रप्रस्तुतांकुरालंकारः। उत्तरार्द्धमुदाहरणं। इहप्रियतमेनसाकमुद्याने विहरंतीकाचिद्भृंगंप्रत्येवाहेतिवाच्यार्थस्यप्रस्तुतत्वं।नचानामंत्रणीयामंत्रणेनवाच्यासंभवादप्रस्तुतमेववाच्यमिहस्वरूपप्रस्तुतावगतयेनिर्दिष्टमितिवाच्यं । मौग्ध्यादिनाभृंगादावप्यामंत्रणस्यलोकेदर्शनात् ॥—

प्रस्तुतेनेति । प्रधानभूतप्रस्तुतांतराभिव्यंजकंप्रस्तुतवर्णनंप्रस्तुतांकुरालंकारः । प्रस्तुतस्याभिव्यंजकत्वादंकुरइवांकुरइतिव्युत्पत्तेः । किमिति । हेभ्रमरमालत्यांविद्यमानायांकंटकेद्धयाकण्टकव्याप्तयाकेतक्याकिंप्रयोजनमितिप्रस्तुतेनभ्रमरवृत्तांतेनमयिमनोहारिण्यांसत्यांकिमुद्वेगकारिण्यापरवनितयेतिनायकवृत्तान्तःप्राधान्येनप्रस्तुतोऽभिव्यज्यते । कथमिहभृंगवृत्तांतस्यप्रस्तुतत्वंतत्राह । इहेति। तथाचभृंगसंबोध्यकत्वात्तद्वृत्तांतोपिप्रस्तुतइतिभावः। अनामंत्रणीयामंत्रणेनसंबोध्यत्वायोग्यसंबोधनेन। वाच्यासंभवाद्भृंगसंबोध्यकवाच्यार्थासंभवात् ॥—

यथा॥ कस्त्वंभोःकथयामिदैवहतकंमांविद्धिशाखोटकंवैराग्यादिववक्षिसाधुविदितंकस्मादिदंकथ्यते ॥ वामेनात्रवटस्तम

ध्वगजनःसर्वात्ममासेवतेनच्छायापिपरोपकारकरिणीमार्गे स्थितस्यापिमे ॥ इत्यत्रचेतनाचेतनप्रश्नोत्तरवत्तिर्यगामंत्रण स्यात्यंतमसंभावितत्वाभावात् एवंप्रस्तुतेनवाच्यार्थेनभृंगो पालंभरूपेणवक्त्र्याःकुलवध्वाःसौंदर्याभिमानशालिन्याःक्रूर जनपरिवृत्तिदुष्प्रधर्षायांपरवनितायांविटसर्वस्वापहरणसंक ल्पदुरासदायांवेश्यायांवाकंटकसंकुलकेतकीकल्पायांप्रवर्तमा नंप्रियतमंप्रत्युपालंभोद्योत्यते ॥—

कस्त्वमिति । शाखोटकतरुंप्रतिकस्यचित्पथिकस्यप्रश्नोक्तिः । कथयामीत्याद्युत्त रं । वैराग्यादिववदसीतिपुनःप्रश्नः । साधुविदितमितिशाखोटकस्योत्तरं । कस्मादिदं वैराग्यमितिपुनःप्रश्नः । कथ्यतइतिपुनरुत्तरंप्रतिज्ञायशाखोटकआह । वामभागे नोपलक्षितोत्रवटोस्तितंपांथोजनःसर्वात्मानासमित्पत्रच्छायादिभिःसेवतेआश्रयति । ममपुनर्मार्गेस्थितस्यापिनछायापिपरोपकारसंपादिकेतिभूताधारत्वादितिभावः । वा मेनेतिमार्गेतिचश्लिष्टं । अत्यंतमारोपेणापि । परवनितायामितिवेश्यायामितिचविषय सप्तमी । तद्विषयइत्यर्थः विटानांसर्वस्वस्याहरणेयःसंकल्पस्तेनदुरापेतिवेश्याविशेषणं॥

यथावा ॥ अन्यासुतावदुपमर्दसहासुभृंगलोलंविनोदयमनः सुमनोलतासु॥ बालामजातरजसंकलिकामकालेव्यर्थंकदर्थ यसिकिंनवमल्लिकायाः ॥ अत्राप्युद्यानमध्येचरंतंभृंगंप्रत्युपा लंभइतिवाच्यार्थस्यापिप्रस्तुतत्वं।इदंचप्रौढांगनासुसतीषुबा लिकांरतयेक्लेशयतिकामिनिशृण्वतिकस्याश्चिद्विदग्धायावच नमितितंप्रत्युपालंभोद्योत्यते । यथावा ॥ कोशद्वंद्वमियंदधा तिनलिनीकादम्बचंचूक्षतंधत्तेचूतलतानवंकिसलयंपुंस्कोकि लास्वादितं ॥ इत्याकर्ण्यमिथःसखीजनवचःसादीर्धिकाया स्तटेचैलांतेनतिरोदधेस्तनतटंबिंबाधरंपाणिना ॥अत्रेयमिति नलिनीव्यक्तिविशेषनिर्देशेनदीर्धिकायास्तटइत्यनेनचवाच्या र्थस्यप्रस्तुतत्वंस्पष्टम् । प्रस्तुतांतरद्योतनंचोत्तरार्धेस्वयमेवक विनाविष्कृतम् । अत्राद्योदाहरणयोरन्यापदेशध्वनिमाह लोचनकारः ॥—

अन्येति । हेभृंग अन्यासूपमर्दक्षमासुसुमनसांपुष्पाणांलतासुतावद्यावन्नवमल्लिका
याःकलिकासंजातरजस्काभवतिलोलंचपलंमनोविनोदय । लोलमितिक्रियाविशे
षणंवा । नवमल्लिकायालताविशेषस्यबालामभिनवामसंजातरजस्कांकलिकामकाले
व्यर्थंकिमितिकदर्थयसिपीडयसीत्यन्वयः । रजःपुष्परजः स्त्रीणांरेतश्च । शृण्वतीति ।
एतद्वचनंशृण्वतिसतीत्यर्थः । कोशेति । इयंनलिनीकमलिनीकोशद्वंद्वंमुकुलयुगलंकादंब
स्यहंसस्यचंचवाक्षतंकृतक्षतंदधातिधत्ते तथेयंचूतस्याम्रस्यलतानूतनंपल्लवंपुंरूपैःकोकि
लैरास्वादितंचर्वितंधत्ते इतिदीर्घिकायावाप्यास्तटेमिथःपरस्परंसखीजनस्यवचआक
र्ण्यसाप्रस्तुतानायिकाकमलमुकुलाम्रपल्लवव्याजेनैतामदीयस्तनाऽधरक्षतवृत्तांतंकथयं
तीतिज्ञात्वाचैलस्यवस्त्रस्यांतेनप्रांतेनस्तनतटंतिरोदधे बिंबरूपमधरंचपाणिनातिरोदध
आच्छादितवतीत्यन्वयः । अन्यापदेशेति । अन्यस्यापदेशोमिषंयत्रतादृशमित्यर्थः ॥—

अप्रस्तुतप्रशंसायांवाच्यार्थोऽप्रस्तुतत्वादवर्णनीय इति तत्रा
भिधायामपर्यवसितायांतेनप्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंकारः । इहतु
वाच्यस्यप्रस्तुतत्वेनतत्राभिधायांपर्यवसितायामर्थसौन्दर्यब
लेनाभिमतार्थव्यक्तिर्ध्वनिरेवेति। वस्तुतस्त्वयमप्यलंकारएव
ध्वनिरितिव्यवस्थापितंचित्रमीमांसायां । तृतीयोदाहरणस्य
त्वलंकारत्वेकस्यापिनविवादः । उक्तंहिध्वनिकृता'शब्दार्थश
क्त्याक्षिप्तोपिव्यंग्योर्थःकविनापुनः ॥ यत्राविष्क्रियतेस्वोक्त्या
सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेः'इति। एतान्यपिसारूप्यनिबंधनान्युदा
हरणानिसंबंधांतरनिबंधनान्यपिकथंचिद्वाच्यव्यंग्ययोःप्रस्तु
तत्वनिबंधनेनोदाहरणीयानि । दिङ्मात्रमुदाह्रियते ॥—

तदीयमेवग्रंथंदर्शयति । अप्रस्तुतेत्यादि । व्यवस्थापितमिति । प्रस्तुतत्वेपिमुख्य
तयातात्पर्याभावादत्राप्यभिधापर्यवसानाभावादितिभावः । सान्यैवेति । साअलंकृ
तिर्ध्वनेःसकाशादन्यैवेत्यर्थः । प्रस्तुतत्वलंभनेनप्रस्तुतत्वप्राप्त्या ॥—

रात्रिःशिवाकाचनसन्निधत्तेविलोचनेजाग्रतमप्रमत्ते॥ समान
धर्मायुवयोःसकाशेसखाभविष्यत्यचिरेणकाश्चित् ॥ अत्रशिव
सारूप्यमिवतदेकदेशतयातद्वाच्यंललाटलोचनमपिशिवरा-
त्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेनवर्णनीयमितितन्मुखेनकृत्स्नंशिवसारू
प्यंगम्यं । यथावा ॥ वहंतीसिंदूरंप्रबलकबरीभारतिमिरत्विषां

वृंदैर्बंदीकृतमिवनवीनार्ककिरणं ॥ तनोतुक्षेमंनस्तववदनसौं दर्यलहरीपरीवाहःस्रोतःसरणिरिवसीमंतसरणिः ॥ अत्रवर्ण नीयत्वेनप्रस्तुतायाःसीमंतसरणेर्वदनसौंदर्यपरीवाहत्वोत्प्रेक्ष णेनपरिपूर्णतटाकवत्परीवाहकारणीभूतास्वस्थानेअमान्तीव दनसौंदर्यसमृद्धिःप्रतीयते । सापिवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतैव ॥—

रात्रिरिति । हेविलोचनेशिवाकल्याणरूपाकाचनानिर्वचनीयप्रभावारात्रिः । शिशिवरात्रिरित्यर्थः । संनिधत्तेसंनिहिताभवत्यतोयुवांअप्रमत्तेजाग्रतंजाग्रद्रूपेभवतम् । कुतस्तत्राह । युवयोःसकाशेसमीपेअचिरेणसमानधर्मासदृशःसखाकश्चिद्भविष्यति तृतीयंलोचनंभालेभविष्यतीत्यर्थः । तदेकदेशतयेतिशिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेहेतुः तच्चवर्ण्यत्वे । तद्वाच्यमुदाहृतकाव्यवाक्यम् । एवंचैकदेश्येकदेशभावसंबंधनिबंधनत्व मत्रदर्शितम् । वहंतीति । भगवत्याःसीमंतवर्णनमिदम् । अयिशिवेतवसीमंतसरणिर्नःक्षेमंतनोत्वित्यन्वयः । कीदृशी सिंदूरंवहंती । किमिव प्रबलानांकेशपाशरूपांधकारदीप्तीनांसमूहैर्बंदीकृतंबालार्ककिरणमिवासरणिःकेव त्वद्वदनसौंदर्यलहरीणांपरीवाहरूपा स्रोतःससरणिरिवेति।परीवाहोजलनिर्गममार्गः।जलोच्छासाःपरीवाहाइत्यमरः॥

यथावा॥अंगासंगिमृणालकांडमयतेभृंगावलीनांरुचंनासामौक्तिकमिंद्रनीलसरणिंश्वासानिलाद्वाहते ॥ दत्तेयंहिमवालुकापिकुचयोर्धत्तेक्षणंदीपतांतप्रायःपतितांबुवत्करतलेधाराम्बुसंलीयते अत्रनायिकायाविरहासहत्वातिशयप्रकटनायसंतापवत्कार्याणिमृणालमालिन्यादीन्यपिवर्णनीयत्वेनविवक्षितानीतितन्मुखेनसंतापोवगम्यः । यत्रकार्यमुखेनकारणस्यावगतिरपिश्लोकेनिबद्धानतत्रायमलंकारःकिंत्वनुमानमेव।यथा॥ परिम्लानंपीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्यांतःपरिमिलनमप्राप्यहरितं ॥ इदंव्यस्तन्यासंप्रशिथिलभुजाक्षेपवलनैः कृशांग्याःसंतापंवदतिनलिनीपत्रशयनं ॥—

अंगेति । विरहसंतापवर्णनं । अंगसंबद्धंमृणालकांडंभृंगेभ्योविशेषरहितांतत्समांरुचंकांतिमयतेप्राप्नोति । तापातिशयेनमलिनीभावात् । नासामौक्तिकंश्वासानिलादत्युष्णाद्धेतोरिंद्रनीलमणेःपदवींतत्साम्यंगाहतेप्राप्नोति । तथा कुचयोर्दत्तानिहितेयंहिमवालुकाकर्पूरंक्षणंदीपरूपतांधत्ते । एवंकरतलेधारारूपेणसिक्तंजलंतप्तायःपिंड

प।तितजलवत्संलीयते तापातिशयाच्छोषंप्राप्नोतीत्यर्थः। उदाहरणद्वयेपिकार्यनिबंधनत्वं व्यक्तं नतत्रायमिति। द्वयोरपिवाच्यत्वादितिभावः। अयमित्युपलक्षणम् अप्रस्तुतप्रशंसापिनेतिबोध्यं। किंकृतस्तर्हितत्रचमत्कारोऽतआह किंत्विति। परीति। रत्नावल्यांस्वविरहातुरायाःसागरिकायाःशयनमुपगतस्यराज्ञइयमुक्तिः। इदंबिसिनीपत्ररचितंशयनंकृशांग्याःसंतापंवदत्यनुमापयति। किंभूतं पीनस्तनजघनसंगादुभयतऊर्ध्वाधोभागयोःपरिम्लानं। तनोःकृशस्यमध्यस्यपरिमिलनंसंघर्षमप्राप्यअंतर्मध्यभागेहरितवर्णं। एवंप्रकर्षेणशिथिलयोर्भुजयोराक्षेपैश्चलनैश्चन्यस्तोविषमीकृतोन्यासोरचनायस्यतादृशमिति॥ ६६॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांप्रस्तुतांकुरप्रकरणम्॥

पर्यायोक्तंतुगम्यस्यवचोभंग्यंतराश्रयं॥ नम
स्तस्मैकृतौयेनमुधाराहुवधूकुचौ॥ ६७॥

यदेवगम्यंविवक्षितंतस्यैवभंग्यंतरेणाविवक्षितरूपादपिचारुतरेणकेनचिद्रूपांतरेणाभिधानंपर्यायोक्तं। उत्तरार्द्धमुदाहरणं। अत्रभगवान्वासुदेवःस्वासाधारणरूपेणगम्योराहुवधुकुचवैयर्थ्यकारकत्वेनरूपांतरेणसएवाभिहितः॥ लोकंपश्यतियस्यांघ्रिःसयस्यांघ्रिंनपश्यति॥ ताभ्यामप्यपरिच्छेद्याविद्याविश्वगुरोस्तव॥ अत्रगौतमःपतंजलिश्चस्वासाधारणरूपाभ्यांगम्यौरूपांतराभ्यामभिहितौ। यथावा॥ निवेद्यतांहंतसमापयंतौशिरीषकोशम्रदिमाभिमानम्। पादौकियद्दूरमिमौप्रयासेनिधित्सतेतुच्छदयंमनस्ते॥ अत्रकियद्दूरंजिगमिषेतिगम्यएवार्थोरूपांतरेणाभिहितः॥—

ननु प्रस्तुतकार्याभिधानमुखेनकारणस्यगम्यत्वमपिप्रस्तुतांकुरविषयश्चेत्किंतर्हिपर्यायोक्तमित्याकांक्षायामाह पर्यायोक्तमिति। वचःप्रतिपादनं भंग्यंतराश्रयंभंग्यंतरप्रकारकं। लक्षणंपरिष्कुरुते यदेवेति। तथाचविवक्षितस्वप्रकारातिरिक्तेनचारुतरेणरूपेणव्यंग्यस्याभिधानंपर्यायोक्तमितिलक्षणं। पर्यायेणभंग्यंतरेणोक्तमभिहितंव्यंग्यंयत्रेतिव्युत्पत्तेः। लक्षणेस्वपदंव्यंग्यपरं। नचव्यंग्यस्यैववाच्यत्वंनिष्फलंविरुद्धंचेतिवाच्यं प्रकारभेदात्। तदुक्तं 'यदेवोच्यतेतदेवव्यंग्यंयथातुव्यंग्यं नतथोच्यत'इति। चारुतरेणेतिविशेषणात्। नमोराहुशिरश्छेदकारिणेदुःखहारिणेइत्यत्रनपर्यायोक्तप्रसंगः स्वासाधारणरूपेणवासुदेवत्वेन। यत्तुराहुशिरश्छेदकारित्वरूपव्यंग्यमादायैवपर्यायोक्तं

वक्तुमर्हनतुविशेषणसामर्थ्यलभ्यंवासुदेवत्वमादायेति तदयुक्तं राहुशिरश्छेदकारित्व स्यवाच्यसिद्ध्यंगत्वेनतेनापिविवक्षितंव्यंग्यंप्रधानभूतंवासुदेवत्वंतदादायैवतत्कथनौचित्यात्।राहुस्त्रीकुचनैष्फल्यकारिणेहरयेनमइत्यत्रतुराहुशिरश्छेदकारित्वमेवविवक्षितंव्यंग्यमितियुक्तंतदादायपर्यायोक्तमितिविभावनीयम्।लोकमिति।यस्याक्षपादस्यांघ्रिर्लोकंपश्यति अथचसलोकोयस्यपतंजलेःशेषावतारस्यांघ्रिंनपश्यतिउरगत्वात्। ताभ्याअक्षपादपतंजलिभ्यां। अपरिच्छेद्याअनाकलनीया। निवेद्यतामिति। नलंप्रति दमयंत्याउक्तिः। तवअल्पदयंमनःकर्तृशिरीषकलिकामृदुत्वाभिमानमपनयंतौइमौपादौ कियद्दूरपर्यंतंप्रयासेनिधातुमिच्छति। हंतखेदे। एतन्निवेद्यतांकथ्यतामित्यर्थः॥—

यथावा ॥ देवंवंदेजलधिशरधिंदेवतासार्वभौमंव्यासप्रष्ठाभुवनविदितायस्यवाहाधिवाहाः॥ भूषापेटीभुवनमधरंपुष्करंपुष्पवाटीशाटीपालाःशतमखमुखाश्चंदनद्रुर्मनोभूः ॥ अत्रयस्यवेदावाहाभुजंगमाभूषणानीत्यादितद्वाक्यार्थव्यवस्थितौवेदत्वाद्याकारेणावगम्याएववेदादयोव्यासप्रमुखविनेयत्वाद्याकारेणाभिहिताः परंतुदेवतासार्वभौमत्वस्फुटीकरणायविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनप्रतिपादिताः। अत्रालंकारसर्वस्वकृतापिपर्यायोक्तस्यसंप्रदायागतमिदमेवलक्षणमंगीकृतंगम्यस्यापिभंग्यंतरेणाभिधानंपर्यायोक्तमिति। 'चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैवचकारयोराहुवधूजनस्य ॥ आलिंगनोद्दामविलासवंध्यंरतोत्सवंचुंबनमात्रशेषं' इतिप्राचीनंतदुदाहरणंत्वन्यथायोजितं। राहुवधूगतेनविशिष्टेनरतोत्सवेनराहुशिरश्छेदःकारणरूपोगम्यतइति ॥—

देवमिति। देवतासार्वभौमंसकलदेवताऽधीश्वरंदेवंवंदे। कीदृशं जलधिरेवशरधिस्तूणंयस्यतथाभूतंत्रिपुरसंहारेशरीरकृतस्यविष्णोर्विश्रांतिस्थानत्वात्। तथाभुवनेषुविदिताःख्याताःव्यासःप्रष्ठोऽग्रयोयेषांतेव्यासप्रमुखावसिष्ठाद्यायस्यवाहानांवाहनानांवेदानामधिवाहावाहनाधिकृताभवंति। पुरोऽगाग्रेसरप्रष्ठाऽग्रतःसरपुरःसराइत्यमरः। एवमधरंभुवनंपातालंभूषणपेटिका सर्पभूषणत्वात्। पुष्करमाकाशंपुष्पवाटिका पुष्पस्थानीयचंद्रोद्गमाधारत्वात्। शतमखइंद्रस्तत्प्रमुखाअग्न्यादयोदिक्पालाःशाटीपालनाधिकृताः दिगंबरत्वेनदिशामेवशाटीरूपत्वात्। मनोभूश्चंदनतरुः चं

दनस्थानीयभस्मसंबंधित्वात् । मदनभस्मनाशिवेनांगानामनुलेपनस्यपुराणेषुप्रसिद्धेः । अत्रलक्षणंसंगमयति अत्रेति । व्यवस्थितौविवक्षायांसत्यां । अवगम्याव्यंग्याः । विनेयत्वेति शिक्षणीयत्वेत्यर्थः । आदिनापातालगुप्तत्वादिपरिग्रहः । अभिहिताइति । वाह्याद्यधिकृतत्वादिनाव्यासादिप्रतिपत्तौसमानवित्तिवेद्यत्वेनव्यासादिविनेयत्वादेरपितेष्ववगमादितिभावः । साक्षादेवव्यासादिविनेयत्वाद्याकारेणकिमितिननिर्दिष्टाइत्याशंक्याह परंत्विति । यद्यप्युक्तविशेष्यविशेषणभावेपिदवतासार्वभौमत्वमवगम्यतेतथापिस्फुटप्रतिपत्त्यर्थंतद्वैपरीत्यंकृतमित्यर्थः । चक्रेति । योदेवःसुदर्शनचक्रस्याभिघातेयाप्रसभंआज्ञातयैवराहुवधूजनस्यसुरतोत्सवमालिंगनस्योद्दामाउद्गटायेविलासास्तैर्वैधुर्यरहितंचुंबनमात्रावशेषंचकारेत्यन्वयः । विशिष्टेनोक्तविशेषणविशिष्टेन । एवंच इशोदाहरणयोजनेच । अनुपपत्तिमिति । गम्यस्यराहुशिरश्छेदस्यभंग्यंतरेणानभिधानादव्याप्तिमाशंक्येत्यर्थः । अभिधानायोगादिति । अयमाशयः । अत्रहिराहुशिरश्छेदकारीतिवासुदेवइतिवाव्यंग्यंराहुवधूजनसंबंधिताद्दशरतोत्सवकारित्वेनप्रकारांतरेणाभिधीयतइतिनवक्तुंशक्यं । धर्मिणोवासुदेवस्यप्रक्रांतत्वेनयच्छब्दाभिहितत्वेनचव्यंग्यत्वायोगात् । व्यंग्यस्यचराहुशिरश्छेदकारित्वस्यवासुदेवत्वस्यवाधर्मस्यप्रकारांतरेणानभिधानात् । तस्मात्पर्यायेणकार्यादिद्वारेणोक्तंगम्यमाक्षिप्तंवेतिलक्षणार्थः ॥

एवंचगम्यस्यैवाभिधानमितिलक्षणस्यानुपपत्तिमाशंक्याह ॥ यद्गम्यं तस्यैवाभिधानायोगात्कार्यादिद्वारेणैवाभिधानंलक्षणे विवक्षितमितिलक्षणंक्लिष्टगत्यायोजितम् । लोचनकृतापर्यायोक्तंयदन्येनप्रकारेणाभिधीयतइतीदमेवलक्षणमंगीकृत्यतदुदाहरणेचकार्येणशब्दाभिहितेनकारणंव्यंग्यंप्रदर्श्यतत्रलक्षणंलक्ष्यनामचक्लिष्टगत्यायोजितं । वाच्यादन्येनप्रकारेणव्यंग्येनोपलक्षितंसद्यदभिधीयतेतत्पर्यायेणप्रकारान्तरेणव्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमितिसर्वोयंक्लेशःकिमर्थइतिनविद्मः । प्रदर्शितानिहिगम्यस्यैवरूपांतरेणाभिधानेबहून्युदाहरणानि चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैवेतिप्राचीनोदाहरणमपिस्वरूपेणगम्यस्यभगवतोरूपांतरेणाभिधानसत्त्वात्सुयोजमेव ॥—

आभिधानमाक्षेपोव्यंजनंवा । पर्यायोक्तमिति । क्वचित्पर्यायोक्तइतिपाठस्त्वयुक्तः व्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमितिव्याख्यानग्रंथविरोधात् । नविद्मइति । यच्छब्दाभिहितस्यापिभगवतोवासुदेवत्वादिनारूपांतरेणव्यंग्यतयायथाश्रुतेबाधकाभावादितिभावः ।

नचाभिधाविषयेकथंव्यंजनेतिवाच्यं । वासुदेवत्वादिनाप्रतीयमानेभगवत्त्वस्याभिधाविषयत्वासंभवात् । तस्याःस्वावच्छेदकधर्मेणैवबोधकत्वात् । अतएवोक्तं 'शक्यादन्येनरूपेणज्ञातेभवतिलक्षणा' इति । इहतुलक्षणाहेत्वभावाद्व्यंजनोपगम्यतइति ॥–

यत्तु तत्रराहुशिरश्छेदावगमनंतत्रप्रागुक्तरीत्याप्रस्तुतांकुरएव । प्रस्तुतेनचराहोःशिरोमात्रावशेषेणालिंगनवंध्यत्वाद्यापादानरूपेवाच्येभगवतोरूपांतरेउपपादिते तेनभगवतःस्वरूपेणावगमनंपर्यायोक्तस्यविषयः ॥–

ननुप्रस्तुतेनतादृशरतोत्सवरूपेणकार्येणप्रस्तुतस्यैवराहुशिरश्छेदरूपकारणस्यप्रतीतौचमत्कृतिविशेषस्तस्याअलंकारत्वंगमयति । तच्चालोच्यमानप्रस्तुतप्रशंसायाअसंभवादुक्तरीत्यापर्यायोक्तरूपतयैवस्वीकर्तव्यमित्याशंक्याह । यत्त्विति । अलंकाराणामियत्तानियमाभावेनप्रस्तुतांकुरस्याप्यलंकारांतरत्वादेवंविधशब्दास्वारस्यभंगेनप्राचीनलक्षणव्याख्यानमयुक्तमितिभावः । संक्षेपतोदर्शितमपिपर्यायोक्तविषयंविशदयति प्रस्तुतेनेत्यादिना । यत्तुभगवद्रूपेणावगमनंविशेषणमर्यादालभ्यत्वेनासुंदरंपर्यायोक्तस्यविषयइतितदविचारितरमणीयम् । नहिपर्यायोक्तेव्यंग्यसौंदर्यकृतोविच्छित्तिविशेषः किंतुभंग्यंतराभिधानकृतएव । व्यंग्यंतुभंग्यंतराभिधानतोऽसुंदरमेवप्रायशोदृश्यते । यथाइहागंतव्यमितिविवक्षितेव्यंग्ये अयंदेशोऽलंकरणीयः सफलतामुपनेतव्यइत्यादावतस्तदसुंदरत्वोद्भावनमकिंचित्करमेव । अलंकारसर्वस्वकारग्रंथविरोधोद्भावनंतुतच्छिक्षाकारिणंप्रतिनशोभते । उपजीव्यत्वाद्भावनमपिग्रंथस्याकिंचित्करमेवयुक्तिविरोधइतिपरोत्कर्षासंहिष्णुत्वमात्रमुद्भावयितुरवगमयतीत्यलंविस्तरेण ॥ ६७ ॥

पर्यायोक्तंतदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनम् ॥ यामिचूतलतांद्रष्टुंयुवाभ्यामास्यतामिह ॥ ६८ ॥

अत्रनायिकांनायकेनसंगमय्यचूतलतादर्शनव्याजेननिर्गच्छंत्यासख्यातत्स्वाच्छंद्यसंपादनरूपेष्टसाधनंपर्यायोक्तं।यथावा॥ देहिमत्कंदुकंराधेपरिधाननिगूहितं॥इतिविस्रंसयन्नीवींतस्याःकृष्णोमुदेस्तुनः ॥ पूर्वत्रपरेष्टसाधनमत्रकंदुकशोधनार्थेनीवीविस्रंसनव्याजेनस्वेष्टसाधनमितिभेदः ॥ ६८ ॥

प्रकारांतरेणपर्यायोक्तंलक्षयति । पर्यायोक्तमिति । रमणीयेनव्याजेनमिषेणस्वस्यपरस्यवाइष्टस्ययत्साधनंसंपादनंतदपिपर्यायोक्तम् । पर्यायेणव्याजरूपेणोक्तंयत्रेतिव्युत्पत्तेः । संपादनेति । संपादनरूपंयदिष्टंतत्साधनंतत्करणमित्यर्थः । देहीति ।

परिधानेनाधरवस्त्रेणनिगूहितमाच्छादितमित्यर्थः । एवंचप्रकारद्वयसाधारणंतदन्यत रत्वंसामान्यलक्षणंबोध्यम् ॥ ६८ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांपर्यायोक्तप्रकरणम् ॥ ॥

उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिभ्यांस्तुतिनिंदयोः ॥ कः स्वर्धुनिविवेकस्तेपापिनोनयसेदिवम् ॥ ६९ ॥ साधु दूतिपुनःसाधुकर्तव्यंकिमतःपरम् ॥ यन्मदर्थेविलू नासिदंतैरपिनखैरपि ॥ ७० ॥

निंदयास्तुतेःस्तुत्यानिंदायावाअवगमनंव्याजस्तुतिः । कः स्वर्धुनीत्युदाहरणेविवेकोनास्तीतिनिंदाव्याजेनगंगासुकृतिव देवमहापातकादिकृतवतोपिस्वर्गंनयतीतिव्याजरूपयानिन्द यातत्प्रभावातिशयस्तुतिः साधुदूतीत्युदाहरणेमदर्थेमहांतंक्ले शमनुभूतवत्यसीतिव्याजरूपयास्तुत्या मदर्थंनगतासि कि न्तु रंतुमेवगतासि धिक्त्वांदूतिकाधर्मविरुद्धकारिणीमितिनिं दावगम्यते ॥—

उक्तिरिति । अत्रनिंदास्तुतिभ्यामितिस्तुतिनिंदयोरितिचेतरेतरयोगोनविवक्षितः। तथाचनिंदयास्तुतेःस्तुत्याचनिंदायाःस्तुत्यास्तुतेश्चोक्तिरभिव्यक्तिर्व्याजस्तुतिरित्यर्थः । प्रथमेव्याजेनस्तुतिरितिचरमयोर्व्याजरूपास्तुतिरितिचव्युत्पत्तेः। अतएवव्याजस्तुति पदार्थानुगमाभावान्निंदयानिंदाभिव्यक्तिर्व्याजनिंदाख्यमलंकारांतरमित्यग्रेवक्ष्यते। ए वमाद्येप्रकारद्वयेस्तुतिनिंदयोः समानविषयत्वभिन्नविषयत्वाभ्यांप्रत्येकंद्वैविध्यमिति च त्वारोभेदाः । अंत्यस्तुभिन्नविषयस्तुतिकएकएवेतिपंचभेदाः । लक्षणंतुव्याजनिंदाभि न्नत्वसतिस्तुतिनिंदान्यतरपर्यवसायिस्तुतिनिंदान्यतरत्वंसर्वानुगतंबोध्यम् ॥—

यथावा ॥ कस्तेशौर्यमदोयोद्धुंत्वय्येकंसप्तिमास्थिते ॥ सप्तस प्तिसमारूढाभवंतिपरिपंथिनः ॥ अर्द्धंदानववैरिणागिरिजया प्यर्द्धंशिवस्याहृतंदेवेत्थंजगतीतलेस्मरहराभावेसमुन्मीलति॥ गंगासागरमंबरंशशिकलानागाधिपःक्ष्मातलंसर्वज्ञत्वमधीश्व रत्वमगमत्त्वांमांचभिक्षाटनं ॥ अत्राद्योदाहरणेसप्तसप्तिपद गतश्लेषमूलनिंदाव्याजेनस्तुतिर्व्यज्यते॥द्वितीयोदाहरणेसर्व ज्ञःसर्वेश्वरोऽसीतिराज्ञःस्तुत्याव्याजरूपयामदीयवैदुष्यादिदा

रिद्र्यादिसर्वंजानन्नपिबहुप्रदानेनरक्षितुंशक्तोऽपिमह्यंकिमपि नददासीतिनिंदाव्यज्यते। सर्वमिदंनिंदास्तुत्योरेकविषयत्वे उदाहरणम् ॥—

कस्तइति । नृपंप्रतिकवेरुक्तिः । त्वयियोद्धुमेकंसप्तिमश्वमास्थितेआरूढेसतिपरिपंथिनःशत्रवःसप्ताश्वसमारूढाभवंतीत्यन्वयः । लग्नसप्तयोऽश्वाअस्येतिसूर्यस्सप्तचतेसप्तयोऽश्वास्तत्समारूढाइतिद्वितीयोर्थोनिंदाद्योतकः । त्वयासंमुखाहताःसूर्यमंडलंभित्वा दिवमुपगताइतिस्तुतौपर्यवसानं । अर्द्धमिति । शिवस्यदेहार्धंदानवानांवैरिणाहरिणा आहृतं । हरिहरात्मकस्यैकस्यविग्रहस्यप्रसिद्धेः । एवंगिरिजयाप्यवशिष्टार्धमाहृतं। हे देवराजन्नित्थमुक्तप्रकारेणजगतीतलेस्मरहरस्याभावेसमुन्मीलतिप्रकाशमानेसतिगंगा सागरंप्रसगमदित्याद्यन्वयः । नागाधिपःशेषः क्ष्मातलंपातालं । त्वामितिपूर्वान्वितं । वैदुष्यादीति । विद्वत्तादीत्यर्थः । आदिनातपःशीलादिपरिग्रहः । दारिद्र्यादीत्यादिपदेनकुटुंबबाहुल्यादिपरिग्रहः । नचात्रराजवर्णनप्रस्तावेकथंस्तुतेर्व्याजरूपत्वमिति वाच्यं । स्तुतिपर्यवसानविवक्षायांस्वकीयभिक्षाटनोद्घाटनस्यासंगतत्वेनस्तुतेरुक्तनिंदारूपोपालंभपर्यवसानस्यानुभवसिद्धस्याविरुद्धत्वात् ॥ —

भिन्नविषयत्वेनिंदयास्तुत्याभिव्यक्तिर्यथा ॥ कस्त्वंवानररामराजभवनेलेखार्थसंवाहको यातःकुत्रपुरागतःसहनुमान्निर्दग्धलंकापुरः॥ बद्धोराक्षससूनुनेतिकपिभिःसंताडितस्तर्जितः सव्रीडात्तपराभवोवनमृगःकुत्रेतिनज्ञायते। अत्रहनुमन्निंदया इतरवानरस्तुत्यभिव्यक्तिः । स्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिर्यथा ॥ यद्वक्त्रंमुहुरीक्षसेनधनिनांब्रूषेनचाटून्मृषानैषांगर्ववचःशृणोषि नचतान्प्रत्याशयाधावसि। कालेबालतृणानिखादसिपरंनिद्रासिनिद्रागमेतन्मेब्रूहिकुरंगकुत्रभवताकिन्नामतप्तंतपः॥अत्रहरिणस्तुत्याराजसेवानिर्विण्णस्यात्मनोनिंदाभिव्यज्यते। अयमप्रस्तुतप्रशंसाविषयइत्यलंकारसर्वस्वकारः ॥—

कस्त्वमिति । अंगदंप्रतिकस्यचिद्राक्षसस्यप्रश्नः । रामरूपस्यराज्ञोभवनेलेखार्थस्यसंदेशस्यवाहकोस्मीत्युत्तरं । पुरापूर्वमागतोनिर्दग्धलंकापुरःसहनुमान्कुत्रयातइतिपुनःपूर्वस्यप्रश्नः । बद्धइत्याद्युत्तरार्धमंगदस्योत्तरं । राक्षसस्यरावणस्यसूनुनाबद्धइतिहेतोःकपिभिर्वानरैःसम्यक्ताडितस्तर्जितःसवनमृगोहनुमान्व्रीडयालज्जयाआत्तःप्राप्तःपराभ

वोयेनतादृशःकुत्रयातइतिनज्ञायतइत्यन्वयः । यदिति । हेकुरंग यद्यस्माद्धनिनांमुखं मुहुर्मुहुर्वारंवारंनेक्षसेनपश्यसि । मृषामिथ्या चाटून्प्रियशब्दान्नवदसि । यदितिसर्वं त्रसंबध्यते । एषांधनिनांगर्वयुक्तंवचनंनशृणोषि । तान्धनिकान्प्रतिआशयाधनाशयानधावसि । परंकेवलंकालेक्षुधासमये खादसिभक्षयसि निद्रायाआगमेचनिद्रांप्राप्नोषि । तत्तस्मात्कुत्रतीर्थेकिंनामतपस्तप्तंतद्ब्रूहीत्यन्वयः । निर्विण्णस्यखिन्नस्य ॥–

तेनहिसारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणांतरंवैधर्म्येणापिदृश्यते। यथा ॥ धन्याःखलुवनेवाताःकाल्हाराःसुखशीतलाः ॥ राममिंदीवरश्यामंयेस्पृशंत्यनिवारिताः ॥ अत्रवाताधन्याइत्यप्रस्तुतार्थादहमधन्यइतिवैधर्म्येणप्रस्तुतोर्थःप्रतीयतइतिव्युत्पादितं इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसानकार्यकारणनिबंधनेति दंडीयदाह "अप्रस्तुतप्रशंसास्यादप्रकांडेतुयास्तुतिः ॥ सुखंजीवंतिहरिणावनेष्वपरसेविनः ॥ अर्थैरयत्नसुलभैर्जलदर्भांकुरादिभिः ॥ सेयमप्रस्तुतैवात्रमृगवृत्तिःप्रशस्यते ॥ राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेनमनस्विना" इति । वस्तुतस्त्वत्रव्याजस्तुतिरित्येवयुक्तं स्तुत्यानिन्दाभिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यविशेषसद्भावात् । अन्यथाप्रसिद्धव्याजस्तुत्युदाहरणेष्वप्यप्रस्तुताभ्यांनिंदास्तुतिभ्याम्प्रस्तुतेस्तुतिनिन्देगम्येतेइत्येतावताव्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसास्यात् । एवंचानयाप्रक्रिययायत्रान्यगतस्तुतिविवक्षयान्यस्तुतिःक्रियतेतत्रापिव्याजस्तुतिरेव ।अन्यस्तुतिव्याजेनतदन्यस्तुतिरित्यर्थानुगमसद्भावात् । यथा ॥ शिखरिणिक्वनुनामकियच्चिरंकिमभिधानमसावकरोत्तपः ॥ तरुणियेनतवाधरपाटलंदशतिबिंबफलंशुकशावकः । अत्रशुकशावकस्तुत्यानायिकाधरसौभाग्यातिशयस्तुतिर्व्यज्यते॥७०॥

तेनहीत्यस्यइतिव्युत्पादितमित्यग्रेतनेनान्वयः । कल्हारंजलपुष्पविशेषः तत्संबंधिनःकाल्हाराः सुखयंतीतिसुखाश्चतेशीतलाश्चेत्यर्थः । अप्रकांडेअप्रस्तावे । तथाचाप्रस्तुताचासौप्रशंसाचेतिव्युत्पत्तिरितिभावः । नपरसेविनोऽपरसेविनः प्रशस्यतेस्तूयते । मतद्वयेप्यस्वरसबीजंदर्शयति वस्तुतस्त्विति । अभिव्यक्तिरिति । योऽप्रस्तुतप्रशंसातो

वैचित्र्यस्यविषयआलंबनभूतोविशेषइत्यन्वयः। अन्यथा ततोवैचित्र्येपितदंतर्भावांगी कारे। एवंचेति। अन्यगतस्तुतिनिंदाभ्यामन्यगतनिंदास्तुत्यभिव्यक्त्योर्व्याजस्तुतित्व सिद्धौचेत्यर्थः। प्रक्रिययाप्रकारेण शिखरिणीति। नायकांप्रतिनायकस्योक्तिः। हेतरु णिअसौशुकबालको नामवितर्के कनुकस्मिन्शिखरिणिपर्वतेकियत्कालंचिरंकिमभि धानंकिंनामकंतपअकरोद्येनहेतुनातवाधरवत्पाटलंरक्तवर्णंबिंबफलंदशतीत्यन्वयः॥७० इत्यलंकारचंद्रिकायांव्याजस्तुतिप्रकरणम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निंदायानिंदयाव्यक्तिर्व्याजनिंदेतिगीयते ॥ वि
धेसनिंद्योयस्तेप्रागेकमेवाहरच्छिरः ॥ ७१ ॥

अत्रहरनिंदयाविषमविपाकंसंसारंप्रवर्तयतोविधेरभिव्यंग्या निंदाव्याजनिंदा। यथावा ॥ विधिरेवविशेषगर्हणीयःकरट त्वंरटकस्तवापराधः॥ सहकारतरौचकारयस्तेसहवासंसरलेन कोकिलेन॥अन्यस्तुत्यान्यस्तुत्याभिव्यक्तिरितिपंचमप्रकारव्या जस्तुतिप्रतिबंदीभूतेयंव्याजनिंदा ननुयत्रान्यस्तुत्यान्यस्तु तेरन्यनिंदयान्यनिंदायाश्चप्रतीतिस्तत्रव्याजस्तुतिव्याजनिं दालंकारयोरभ्युपगमेस्तुतिनिंदारूपाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेष्व प्रस्तुतप्रशंसानवक्तव्या तेषामपिव्याजस्तुतिव्याजनिंदाभ्यां क्रोडीकारसंभवादितिचेदुच्यते । यत्राप्रस्तुतवृत्तांतात्स्तुति निंदारूपात्तत्सरूपःप्रस्तुतवृत्तांतःप्रतीयते । अंतश्छिद्रा णिभूयांसीत्यादौतत्रलब्धावकाशासारूप्यानिबंधनाप्रस्तुतप्र शंसा अत्रापिवर्तमानाननिवारयितुंशक्या। अन्यस्तुत्याऽ न्यस्तुतिरन्यनिंदयान्यनिंदेत्येवंव्याजस्तुतिव्याजनिंदेअपि संभवतश्चेत्कामंतेअपिसंभवेताम्। नत्वस्यापरित्यागः। य द्यपिविधिरेवविशेषगर्हणीयइतिश्लोकेविधिनिंदयातन्मूलका कनिंदयाचाविशेषज्ञस्यप्रभोस्तेनचविद्वत्समतयास्थापितस्य मूर्खस्यचनिंदाप्रतीयतइतितत्रसारूप्यनिबंधनाऽप्रस्तुतप्रशं साप्यास्ति तथापसैवव्याजनिंदामूलेतिप्रथमोपस्थितासापि तत्रदुर्वारा। एवंव्याजनिंदामूलकव्याजनिंदारूपेयमप्रस्तुत

प्रशंसेतिचमत्कारातिशयः । एवमेवव्याजस्तुतिमूलकव्या जस्तुतिरूपाप्यप्रस्तुतप्रशंसादृश्यते ॥—

व्याजनिंदांलक्षयति ॥ निंदायाइति। यत्रान्यनिंदयाऽन्यस्यनिंदायाअभिव्यक्तिः पर्यवस्यतिसाव्याजनिंदा । इतरानिंदाव्याजेनानिंदेतिव्युत्पत्तेः । विधेइति । हेविधेब्रह्मन्प्राक्पूर्वंतेतवैकमेवशिरोयोऽहरदच्छिनत्सएवार्थाद्धरोनिंद्यइत्यन्वयः । निंदयेत्यभिव्यंग्येत्यनेनान्वितं । निंदयाभिव्यंग्याविधेर्निंदाव्याजनिंदेत्यन्वयः । विषमविपाकंदारुणपरिणामं । विधिरेवेति । विशेषतोगर्हणीयोनिंदनीयः । हेकरटकाकत्वंरटरटनंकुरु । योसौविधिराम्रवृक्षेसरलेनसौम्येनकोकिलेनसहवासंतवचकारेत्यन्वयः । ननु केनाप्यालंकारिकेणानुक्तायाव्याजनिंदायाः कथमलंकारत्वेनांगीकरणमित्याशंक्याह प्रतिबंदीति । तुल्ययुक्त्याप्रतिबंदीस्थानीयेत्यर्थः । तथाचस्तुतिवन्निंदायामप्यप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यविशेषात्तदनंतर्भावेव्याजस्तुतौचार्थानुगमाभावादनंतर्भावे पृथगलंकारतायाऔचित्यायातत्वात्प्राचीनैरनुक्तापिस्वीकर्त्तुमुचितेत्याशयः । प्रागुक्तयोरेकःकृतीशकुंतेष्वित्याबद्धकृत्रिमेत्यनयोरप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणत्वासंगतिमाशंकते नन्विति । क्रोडीकारःस्वविषयीकरणम् । अन्यत्रलब्धात्मकस्यालंकारद्वयस्यक्वचित्संकरेपिनदोषइत्याशयेनसमाधत्ते यत्रेति । एतच्चइत्यादावित्यनेनान्वितं । अस्याअप्रस्तुतप्रशंसायाः । सैवाप्रस्तुतप्रशंसैव । लावण्येति ॥—

यथावा ॥ लावण्यद्रविणव्ययोनगणितःक्लेशोमहानर्जितः स्वच्छंदंचरतोजनस्यहृदयेचिंताज्वरोनिर्मितः । एषापिस्वगुणानुरूपरमणाभावाद्वराकीहता कोर्थश्चेतसिवेधसाविनिहितस्तन्वीमिमांतन्वता ॥ अत्राप्रस्तुतायास्तरुण्याःसृष्टिनिंदाव्याजेनतन्निंदाव्याजेनचतत्सौन्दर्यप्रशंसाप्रशंसनीयत्वेनकविविवक्षितायाःस्वकवितायाःसृष्टिनिंदाव्याजेनतन्निंदाव्याजेनचशब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायांपर्यवस्यति । अस्य श्लोकस्यवाच्यार्थविषयेयद्यपिनात्यंतसामंजस्यं नहीमेविकल्पावीतरागस्येतिकल्पयितुंशक्यम् । रसाननुगुणत्वाद्वीतरागहृदयस्याप्येवंविधविषयेष्वप्रवृत्तेश्च । नापिरागिणइतियुज्यते।तदीयविकल्पेषुवराकीतिकृपणतालिंगितस्यहतेत्यमंगलोपहितस्यचवचसोऽनुचितत्वात्तुल्यरमणाभावादित्यस्या

त्यन्तमनुचितत्वाच्चस्वात्मनितदनुरूपतासंभावनायामपिरा गित्वेहिपशुप्रायतास्यात् । तथापिविवक्षितप्रस्तुतार्थतायान्न किंचिदसामंजस्यम् । अतएवास्यश्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसापर त्वमुक्तंप्राचीनैः । वाच्यासंभवेप्यप्रस्तुतप्रशंसोपपत्तेरिति॥७१॥

इमांतन्वींतन्वतासृजतावेधसाचेतसिकोऽर्थःकामनाविषयभूतोविनिहितोऽभिसंहितः। किंप्रयोजनमुद्दिश्येयंनिर्मितेत्यर्थः । नन्वनायासेनातिसुंदरतन्वीनिष्पत्तिरेवप्रयोजनं तदभावेपिवालीलामात्रेणतन्निर्माणंस्यादतआह लावण्येत्यादि । यतोलावण्य रूपस्यद्रविणस्यधनस्यव्ययोनगणितः महान्क्लेशोर्ज्जितःकृतः स्वेच्छाचारिणोजन स्यउदासीनस्यापिहृदयेचिंतैवज्वरोनिर्मितः । एषापिवराकीदीनास्वगुणानुरूपस्यव रस्याभावाद्धतेवहतानष्टप्रायात । थाचबव्हायाससाध्यत्वादनिष्टानुबंधित्वाच्चनतन्व्याः प्रयोजनत्वमनापिलीलामात्रेणतन्निर्माणंचसंभवतीतिभावः । तन्निंदाव्याजेनतरुणी निंदाव्याजेन । तत्सौंदर्यप्रशंसाशब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायांपर्यवस्यतीत्यन्व यः । तन्निंदाव्याजेनस्वकविता।निंदाव्याजेन । कवितासौंदर्यरूपा । प्रस्तुतार्थ स्यात्यंतमस्फुटत्वात्कथमस्यपद्यस्यतत्परत्वमित्याशंकामपनेतुंभूमिकामारचयति अस्ये त्यादि । रसाननुगुणत्वादिति । वीतरागेशृंगारस्यासंभवादितिभावः । ननुशृं गारसंभवेपितन्वीनिर्माणनिंदया शांतरसपरिपोषादस्त्येवरसानुगुणत्वमतआह वीत रागेति । नापिरागिणइत्यनंतरंइमेविकल्पाइत्यनुषज्यते । विवक्षितेति ।स्वकवितासौं दर्यरूपेत्यर्थः । अतएववाच्यार्थासामंजस्यादेव । वाच्यासंभवेपिवाच्यसामंजस्या संभवेपि । तथाचवाच्यार्थासामंजस्यमेवास्फुटेप्यप्रस्तुतार्थेतात्पर्यंगमयतीतिभावः ॥ ७१ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांव्याजनिंदाप्रकरणं ॥

आक्षेपः स्वयमुक्तस्यप्रतिषेधोविचारणात् ॥ चं द्रसंदर्शयात्मानमथवास्तिप्रियामुखं ॥ ७२ ॥

अत्रप्रार्थितस्यचंद्रदर्शनस्यप्रियामुखसत्वेनानर्थक्यंविचार्या थवेत्यादिसूचितःप्रतिषेधआक्षेपः । यथावा ॥ साहित्यपाथो निधिमंथनोत्थंकर्णामृतंरक्षतहेकवींद्राः ॥ यत्तस्यदैत्याइवलुं ठनायकाव्यार्थचोराःप्रगुणीभवंति॥ गृह्णंतुसर्वेयदिवायथेच्छं नास्तिक्षतिःक्वापिकवीश्वराणां ॥ रत्नेषुलुप्तेषुबहुष्वमर्त्यैरद्या पिरत्नाकरएवसिंधुः ॥ अत्रप्रथमश्लोकेनप्रार्थितस्यकाव्यार्थ

चोरेभ्योरक्षणस्यस्वोल्लिखितवैचित्र्याणासमुद्रगतरत्नजालव
दक्षयत्वंविचिंत्यप्रतिषेधआक्षेपः ॥ ७२ ॥

आक्षेपइति। स्वयमुक्तस्यार्थस्यकिंचिन्निमित्तमभिसंधायप्रतिषेधआक्षेपः। सूचितेति। पक्षांतरपरिग्रहस्यपूर्वपक्षप्रतिक्षेपनियतत्वादितिभावः। नचात्रैकमर्थ्यरूपपंचमप्रतीपप्रभेदेनगतार्थत्वंशंकनीयं।तस्यात्रप्रतिषेधप्रतिनिमित्तत्वेनाप्राधान्यात्। असंदिग्धमुदाहरति साहित्येति। हेकविश्रेष्ठाःसाहित्यसमुद्ररूपाणांभारतादीनांमंथनादिवपरिशीलनादुत्थितमुत्पन्नंकर्णयोरमृतमिवाल्हादकंकाव्यंरक्षत।यद्यस्मात्तस्यलुंठनार्थंदस्याइवकाव्यरूपस्यार्थस्यवित्तस्यचोराःप्रगुणीभवंतिबहुलीभवंतीत्यन्वयः। गृण्हंत्विति। यदिवेत्यथवेत्यनेनसमानार्थं। लुप्तेष्वपहृतेषु। स्वोल्लिखितेति स्वयमुद्भावितेत्यर्थः। वैचित्र्याणामर्थवैचित्र्याणाम् ॥ ७२ ॥

निषेधाभासमाक्षेपंबुधाःकेचनमन्वते ॥ नाहं
दूतीतनोस्तापस्तस्याःकालानलोपमः॥७३॥

केचिदलंकारसर्वस्वकारादयइत्थमाहुः।ननिषेधमात्रमाक्षेपः किंतुयोनिषेधोबाधितःसन्नर्थान्तरपर्यवसितःकिंचिद्विशेषमाक्षिपतिसआक्षेपः।यथादूत्याउक्तौनाहंदूतीतिनिषेधोबाधितत्वादाभासरूपःसंघटनकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वेपर्यवस्यन्निदानीमेवागत्य नायिकोज्जिवनीयेतिविशेषमाक्षिपति। यथावा ॥नरेंद्रमौलेनवयंराजसंदेशहारिणः॥ जगत्कुटुंबिनस्तेऽद्यनशत्रुःकश्चिदीक्ष्यते॥ अत्रसंदेशहारिणामुक्तौनवयंसंदेशहारिणइतिनिषेधोनुपपन्नः संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेणयथार्थवादित्वेपर्यवस्यन्सर्वजगतीपालकस्यतवनकश्चिदपिशत्रुभावेनावलोकनीयः किंतुसर्वेपिराजानोभृत्यभावेनसंरक्षणीयाइतिविशेषमाक्षिपति ॥ ७३ ॥

अर्थांतरपर्यवसिताऽर्थांतरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः। विशेषंव्यंग्यार्थविशेषं। संघटनेति। संयोजनकालेउचितंयत्कैतववचनंमिथ्यावचनंतस्यपरिहारस्तेनोपलक्षितेयथार्थवादित्वेइत्यर्थः। नाहंदूतीत्यत्रहिदूतीपदेनदूतीगतमिथ्यावादित्वविशिष्टंलक्ष्यतेतदभावस्तुयद्यपिनयथार्थवादित्वंतथापितदुपलक्ष्यत्वात्तत्पर्यवसानोक्तिः।नरेंद्रेति।संधिकरणार्थमागतानांदूतानामुक्तिः। नरेंद्राणांराज्ञांमौलिःश्रेष्ठः। संधीति। संधिकालेउचि

तंयत्कैतववचनंतत्परिहारेणोपलक्षितेइतिपूर्ववदर्थः । अत्राहुः।संदेशहारिषुतन्निषेधस्य बाधात्संदेशहारिपदेनकैतववचनप्रयोक्तृत्वविशिष्टंलक्ष्यते । तन्निषेधेनचसत्यवादित्वरूपोविशेषोव्यज्यतइत्ययमेवनिषेधेनविशेषाक्षेपो नतु सर्वजगतीपालकस्येत्यादिर्विशेषो निषेधेनकेवलेनाक्षेप्तुंशक्यते । तस्यजगत्कुटुंबिनइत्युत्तरार्धगम्यत्वात् । एवंस्थितेकथमुच्यतेतवनकश्चिदपीत्यादीति ।तत्रोच्यते । नवयमितिनिषेधाभावेकेवलादुत्तरार्धान्नोक्तविशेषावगतिःस्यात् । संधिकालोचितकैतववचनत्वेनैवसंभाव्यमानत्वात् । अपितुतत्कालीनसंध्यभिप्रायमात्रावगमः । निषेधेनतुतत्परिहारेयुक्तउक्तविशेषावगमइत्यनुभवसाक्षिकमेतत् । सत्यवादित्वादिकंतूक्तविशेषेव्यंजनीयेद्वारभूतंनतुतदेवविशेषरूपमचमत्कारित्वात् ।अतएवनाहंदूतीत्यत्रवस्तुवादित्वादिर्विशेषोव्यज्यतइत्यलंकारसर्वस्वकारः। वस्तुवादित्वमादिद्वारभूतंयस्यतादृशोविशेषइतितदर्थइति एतेननाहंदूतीतिपूर्वोदाहरणमपिव्याख्यातम् ॥ ७३ ॥

आक्षेपोन्योविधौव्यक्तेनिषेधेचतिरोहिते ॥ ग
च्छगच्छसिचेत्कांततत्रैवस्याज्जानिर्मम ॥ ७४ ॥

अत्रगच्छेतिविधिर्व्यक्तः मागाइतिनिषेधस्तिरोहितः कांतोद्देश्यदेशेनिजजन्मप्रार्थनयात्ममरणसंसूचनेनगर्भीकृतः । यथावा ॥ नचिरंममतापायतवयात्राभविष्यति ॥ यदियास्यसियातव्यमलमाशंकयापिते ॥ अत्रापिनचिरंममतापायेति स्वमरणसंसूचनेनगमननिषेधोगर्भीकृतः ॥ ७४ ॥

अस्यैवप्रभेदांतरमाह आक्षेपोन्यइति । प्रार्थनयामरणसूचनद्वारेणगर्भितोव्यंग्यत्वेनांतर्भावितः । एतच्चतिरोहितइत्यस्यार्थकथनंतदेवमपन्हुतिभिन्नत्वेसतिचमत्कारकारिनिषेधत्वंसामान्यलक्षणंबोध्यं ॥७४॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामाक्षेपालंकारप्रकरणम् ॥

आभासत्वेविरोधस्यविरोधाभासइष्यते ॥ वि
नापितन्विहारेणवक्षोजौतवहारिणौ ॥ ७५ ॥

अत्रहाररहितावपिहारिणौहृद्याविति श्लेषमूलकोविरोधाभासः । यथावा ॥ प्रतीपभूपैरिवकिंततोभियाविरुद्धधर्मैरपिभेत्तृतोज्झिता ॥ अमित्रजिन्मित्रजिदोजसासयद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत ॥ अत्रविरोधसमाधानोत्प्रेक्षाशिरस्कोविरोधाभासइतिपूर्वस्माद्भेदः ॥ ७५ ॥

आभासत्वइति। विरोधस्याभासत्वेआपाततोभासमानत्वेसतिविरोधाभासोनामालंकारः। आभासतइत्याभासः। विरोधश्चासावाभासश्चेतिव्युत्पत्तेः। ईषदर्थकेनचाङ्काभानस्यापातरूपत्वमर्थांतरपरिहार्यत्वरूपंबोध्यते। तथाचैकाधिकरण्येनप्रतीयमानयोःकार्यकारणत्वेनागृह्यमाणयोर्धर्मयोराभासमानाऽपर्यवसन्नविरोधत्वंलक्षणंद्रष्टव्यं। शनिरशनिश्चतमुच्चैरित्यादावतिव्याप्तिवारणायाद्यंविशेषणं। अप्यलाक्षारसासिक्तंरक्तंतच्चरणद्वयमितिविभावनावारणायद्वितीयं। पर्यवसितस्यविरोधस्यदोषत्वादपर्यवसन्नत्वंविरोधविशेषणमितिदिक्। श्लेषेति। हारोऽनयोरस्तीत्यर्थेविरोधः मनोहरिणाविसर्थेनतत्परिहारः। प्रतीपेति। तस्मान्नलाद्भयेनकृत्वाप्रतिकूलनृपैरिवविरुद्धधर्मैरपिभेत्तृताभेदकारितासक्ताकिंमित्युत्प्रेक्षा। यस्मात्सनलःअमित्राणांशत्रूणांजयकृदपिओजसामित्रस्यरवेर्जयकृत् अथचमित्रजिदेवनमित्रजिदितिविरोधः। चारदृष्टिरपिविचारेदृष्टिर्यस्यतादृशः विगतचारदृगितिचविरोधः। विरोधेति विरोधसमाधानरूपोत्प्रेक्षाशिरःप्रधानंयस्यतादृशइत्यर्थः। यत्तुविरोधसमाधानात्मिकयामुखस्थितयोत्प्रेक्षयाविरोधस्योत्थानमेवभग्नमितिकथमत्रविरोधालंकारइतिकेनचित्सुमनसापिविमनसेवाभिहितं तदसारं विरोधभानमंतरेणविरुद्धधर्मैरपीत्याद्युत्प्रेक्षायाएवानुत्थानेनश्लेषमूलमाभासमानंविरोधमुपजीव्यैवविरोधत्यागोत्प्रेक्षायाअर्थांतरानुगृहीतायास्तत्समाधानत्वेनपश्चादवस्थितत्वादिति ॥ ७९ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांविरोधाभासप्रकरणम् ॥

विभावनाविनापिस्यात्कारणंकार्यजन्मचेत् ॥
अप्यलाक्षारसासिक्तंरक्तंत्वच्चरणद्वयम् ॥७६ ॥

अत्रलाक्षारसासेकरूपकारणाभावेपिरक्तिमाकथितः। स्वाभाविकत्वेनविरोधपरिहारः। यथावा॥अपीतक्षीबकादंबमसंमृष्टामलांबरं ॥ अप्रसादितसूक्ष्मांबुजगदासीन्मनोरमं॥ अत्रपानादिप्रसिद्धहेत्वभावेपिक्षीबत्वादिनिबद्धं। विभाव्यमानशरत्समयहेतुकत्वेनविरोधपरिहारः। यथावा॥वरतनुकबरीविधायिनासुरभिनखेननरेंद्रपाणिना। अवचितकुसुमापिवल्लरीसमजनिवृंतनिलीनषट्पदा। अत्रवल्लर्यांपुष्पाभावेपिभृंगालिंगनंनिबद्धं तत्रवरतनुकबरीसंक्रांतसौरभनरपतिनखसंसर्गरूपंहेत्वंतरंविशेषणमुखेनदर्शितमितिविरोधपरिहारः

विभावनेति। प्रसिद्धेकारणाभावेपिकार्योत्पत्तिर्विभावनालंकारः। विभाव्यतेकार

णांतरंयस्यामितिव्युत्पत्तेः । कारणाभावश्चशाब्द आर्थोवेतिसर्वत्रलक्षणसमन्वयो बोध्यः । एतदेवतंत्रेणसकलविभावनाप्रकारसाधारणंसामन्यलक्षणमाद्यप्रकारविशेषलक्षणंचबोध्यं । तत्राद्यंदर्शितमेव । द्वितीयंतुकारणान्विताभावकथनपूर्वकंकार्योत्पत्तिकथनमित्युदाहरणविशेषबलादेवगम्यतइतिविविच्यनदर्शितं । प्रतिबंधकेसतिकार्योत्पत्तिरूपेतृतीयप्रकारेऽतिव्याप्तेर्वारणायान्वितेति । तत्रप्रतिबंधकस्यवस्तुतःकारणाभावरूपस्यकथनेपिकारणान्वितत्वेनकथनमितितन्निरासः । प्रकारपंचकेपिकारणान्विताभावस्यार्थतोगम्यत्वात्कथनेति । अप्यलाक्षेति । लाक्षारसेनआसमंतात्सिक्तं लाक्षारसासिक्तं पश्चान्नञ्समासः । तस्याःकामिन्याः । अपीतेति । अपीताःपानशून्याः । क्षीबामत्ताःकादंबाःकलहंसायत्र । तथा असंमृष्टंसंमार्जनशून्यममलमंबरमाकाशंयत्र । एवमप्रसादितंवस्त्रगालनकतकक्षोदप्रक्षेपादिनायत्प्रसादनंतच्छून्यंसूक्ष्मंलघ्वंबुयत्र । एवंभूतंजगन्मनोहरमासीदित्यन्वयः । परमार्थतस्तुशुद्धांब्विसेवकाव्यादर्शेदृष्टःपाठः । विभाव्यमानेति । वर्ण्यमानेत्यर्थः । वरेति । वरतनोःकेशपाशरचनासंपादकेनातएव सुरभिनखेनराज्ञोहस्तेनावचितकुसुमालूनपुष्पापिलताहृंतासक्तभ्रमरासंजातेत्यर्थः ।७६

हेतूनामसमग्रत्वेकार्योत्पत्तिश्चसामता ॥ अस्त्रै
रतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयतिमन्मथः ॥ ७७ ॥

अत्रजगज्जयेसाध्येहेतूनामस्त्राणामसमग्रत्वतीक्ष्णत्वादिगुणवैकल्यं । यथावा ॥ उद्यानमारुतोद्धूताश्चूतचंपकरेणवः ॥ उदस्त्रयंतिपांथानामस्पृशंतोविलोचने ॥ अत्रबाष्पोद्गमनहेतूनामसमग्रत्वंस्पर्शनक्रियावैकल्यं ॥ इमांविशेषोक्तिरितिदंडीव्याजहार । यतस्तत्रप्रथमोदाहरणेमन्मथस्यमहिमातिशयरूपोद्वितीयोदाहरणेचंपकरेणूनामुद्दीपकतातिशयरूपश्चविशेषःख्याप्यतइति । अस्माभिस्तु तीक्ष्णत्वादिवैकल्यमपिकारणविशेषाभावरूपमितिविभावनाप्रदर्शिता ॥

हेतूनामिति । असमग्रत्वेहेतुतावच्छेदकस्यधर्मस्यतत्संबंधस्यवावैकल्येसति । अस्त्रैरितिधर्मवैकल्योदाहरणं । संबंधवैकल्येउदाहरति उद्यानेति । विलोचनेकर्मभूतेउदस्त्रयंति उद्गताश्रूणिकुर्वंतीत्यर्थः । क्रियेतिधात्वर्थत्वाभिप्रायं स्पर्शनस्यसंयोगरूपत्वात् । इमांद्वितीयप्रकाररूपांविभावनां व्याजहारेति गुणजातिक्रियादीनांयत्रवैकल्यदर्शनं ॥ विशेषदर्शनायैवसाविशेषोक्तिरिष्यते इतिग्रंथेनव्यवहृतवानित्यर्थएतेनप्रथमप्रकार

द्वितीयप्रकारस्यवैलक्षण्यंदुरुपपादमितिवदन्नपास्तः । वैलक्षण्याभावेहिप्राचामलं कारांतरत्वेनकथनमसंतानुपपन्नमेवस्यात् । अस्तिचस्वरूपतःकारणाभावकथनात्का रणगतधर्मवैकल्यद्वारेणतद्विशिष्टकारणाभावकथनेसहृदयसिद्धोविच्छित्तिविशेषः । प्र कारांतरास्वीकारेलाघवमितितुस्वीयलाघवोद्भावनमितिकृतमधिकेन ॥ ७७ ॥

कार्योत्पत्तिस्तृतीयास्यात्सत्यपिप्रतिबंधके ॥
नरेंद्रानेवतेराजन्दशत्यसिभुजंगमः ॥ ७८ ॥

अत्रनरेंद्राविषवैद्याः सर्पदंशप्रतिबंधकमंत्रौषधिशालिनः श्लेषेणगृहीताइतिसत्येवप्रतिबंधकेकार्योत्पत्तिः । यथावा ॥ चित्रंतपतिराजेंद्रप्रतापतपनस्तव ॥ अनातपत्रमुत्सृज्यसातपत्रंद्विषद्गणम् ॥ ७८ ॥

अकारणात्कार्यजन्मचतुर्थीस्याद्विभावना ॥ शंखाद्वीणानिनादोयमुदेतिमहदद्भुतं ॥ ७९ ॥

अत्रशंखत्वेनकमनीयःकामिनीकंठस्तंत्रीनिनादत्वेनतद्गीतंचाध्यवसीयतइत्यकारणात्कार्यजन्म । यथावा ॥ तिलपुष्पात्समयातिवायुश्चंदनसौरभः । इंदीवरयुगाच्चित्रंनिःसरंतिशिलीमुखाः ॥ ७९ ॥

कार्योत्पत्तिरिति । प्रतिबंधकेसत्यपिकार्योत्पत्तिकथनंतृतीयाविभावना । नरेंद्रानिति । 'नरेंद्रोवार्त्तिकेराज्ञिविषवैद्येपिकथ्यतइतिविश्वः' असिःखड्गएवभुजंगमः । चित्रमिति । प्रतापएवतपनः सूर्यः । आतपत्रंछत्रंतद्रहितमनातपत्रंआतपत्रेणसहितंसातपत्रं ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टाकाचिद्विभावना ॥ शीतांशुकिरणास्तन्वींहंतसंतापयंतितां ॥ ८० ॥

अत्रतापनिवर्त्तकतयातापविरुद्धैरिंदुकिरणैस्तापजानिरुक्ता । यथावा ॥ उदितेकुमारसूर्येकुवलयमुल्लसतिभातिनक्षत्रं ॥ मुकुलीभवंतिचित्रंपरराजकुमारपाणिपद्मानि । यथावा ॥ अविवेकिकुचद्वंद्वंहंतुनामजगत्त्रयं श्रुतिप्रणयिनोरक्ष्णोरयुक्तंजन

मारणं। पूर्वोदाहरणयोःकारणस्यकार्यविरोधित्वंस्वाभाविकं इहतुश्रुतिप्रणयित्वरूपागंतुकगुणप्रयुक्तमितिभेदः ॥

उदितइति । कस्यचिद्राजकुमारस्यप्रतापवर्णनं । कुमाररूपेसूर्येउदितेसतिकोः पृथिव्यावलयंमंडलमेवकुवलयंकुमुदमुल्लासंप्राप्नोति । क्षत्रंक्षत्रियकुलंनभाति । अथ चनक्षत्रंभातीतिचित्रं । तथापरेषांराजकुमाराणांपाणिकमलानिमुकुलीभवंतिसंकुचंति अंजलिबंधात्तदाकृतीनिभवंतीत्यर्थः । अविवेकीति । विवेकोविशेषदर्शनंविश्लेषश्च तच्छून्यं । परस्परंसंश्लिष्टत्वात् । कुचयुगंकर्तृजगत्त्रयंहंतुनाम । श्रुतिर्वेदःकर्णश्च । प्र णयःपरिचयः ॥ ८० ॥

कार्यात्कारणजन्मापिदृष्टाकाचिद्विभावना ॥ य
शःपयोराशिरभूत्करकल्पतरोस्तव ॥ ८१ ॥

यथावा ॥ जातालताहिशैलेजातुलतायांनजायतेशैलः । सं
प्रतितद्विपरीतंकनकलतायांगिरिद्वयंजातम् ॥ ८१ ॥

यशइति । करएवदातृत्वात्कल्पतरुः । अत्रपयोधिजन्यात्कल्पतरोःकारणस्यपयो धेरुत्पत्तिःषष्ठीविभावना । जातेति । जातुकदाचित् । कनकलतेव कनकलताकामि नी । गिरिद्वयमिवस्तनद्वयं ॥ ८१ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांविभावनाप्रकरणम् ॥

कार्याजनिर्विशेषोक्तिःसतिपुष्कलकारणे ॥ हृ
दिस्नेहक्षयोनाभूत्स्मरदीपेज्वलत्यपि ॥ ८२ ॥

यथावा ॥ अनुरागवतीसंध्यादिवसस्तत्पुरःसरः ॥ अहोदैव
गतिश्चित्रातथापिनसमागमः ॥ ८२ ॥

विशेषोक्तिलक्षयति । कार्याजनिरिति। पुष्कलेसहकारिसंपन्नेकारणेसति प्रसिद्ध कारणसमूहेसतीतियावत् कार्यस्याजनिरनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः । विशेषस्यानुत्पत्ति निमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्रेतिव्युत्पत्तेः । अनुरागेति । अनुरागोरक्तिमारतिश्च । पुरःसरोऽग्रवर्तीआज्ञाकरश्च । पूर्वोदाहरणेऽनुक्तनिमित्ताइहदैवगतिवैचित्र्यस्यनिमित्त स्योपादानादुक्तनिमित्तेतिभेदः ॥ ८२ ॥ इतिविशेषोक्तिप्रकरणम् ॥

असंभवोर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनं ॥ को
वेदगोपशिशुकःशैलमुत्पाटयेदिति ॥ ८३ ॥

यथावा॥अयंवारामेकोनिलयइतिरत्नाकरइतिश्रितोस्माभि

स्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः॥कएवंजानीतेनिजकरपुटी
कोटरगतंक्षणादेनंताम्यत्तिमिमकरमापास्यतिमुनिः ॥ ८३ ॥

असंभवइति । कस्यचित्पदार्थस्यनिष्पत्तेरसंभावनीयत्ववर्णनमसंभवोनामालंकारः । गोपशिशुकोगोपालबालकः । निंदायांस्वार्थेवाकप्रत्ययः । उत्पाटयेदुद्धरेत् । अयमिति । वारांजलानां निलयःस्थानं तृष्णापिपासाअर्थाभिलाषश्च तरलितंचंचलीकृतं श्रितआश्रितः मुनिरगस्त्यः एनंसमुद्रंक्षणात्आसमंतात्पास्यतिइदंकोजानीतइत्यन्वयः । कीदृशं । निजकरपुटीकरसंपुटमेवकोटरंबिलंतद्गतं । तथाताम्यंतोग्लायंतस्तिमयोमत्स्यामकराश्चयस्यैवंभूतमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ इत्यसंभवालंकारप्रकरणम् ॥

विरुद्धंभिन्नदेशत्वंकार्यहेत्वोरसंगतिः ॥ विषं
जलधरैःपीतंमूर्च्छिताःपथिकांगनाः ॥ ८४ ॥

ययोःकार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वंविरुद्धं तयोस्तन्निबध्यमानमसंगत्यलंकारः। यथात्रविषपानमूर्च्छयोर्भिन्नदेशत्वं। यथावा॥अहोखलभुजंगस्यविचित्रोयंवधक्रमः॥अन्यस्यदशतिश्रोत्रमन्यःप्राणैर्वियुज्यते॥क्वचिदसंगतिसमाधाननिबंधनेनचारुतातिशयः । यथावा ॥ अजस्रमारोहसिदूरदीर्घांसंकल्पसोपानततिंतदीयां॥श्वासान्सवर्षत्यधिकंपुनर्यद्ध्यानात्तवत्वन्मयतामवाप्य॥विरुद्धमितिविशेषणाद्यत्रकार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वंनविरुद्धंतत्रनासंगतिः। यथा॥ भ्रूचापवल्लींसुमुखीयावन्नयतिवक्रतां॥
तावत्कटाक्षविशिखैर्भिद्यतेहृदयंमम ॥ ८४ ॥

विरुद्धमिति । अदृष्टमित्यर्थः । भिन्नदेशत्वंभिन्नाधिकरणत्वं । विषंजलंहालाहलंच । संगतस्यभावःसांगत्यंतदभावोऽसांगत्यं । अजस्रमिति । दमयंतींप्रतिहंसोक्तिः हेदमयंतित्वंतदीयांनलसंबंधिनींदूरमत्यंतंदीर्घांसंकल्पोमनोरथस्तद्रूपसोपानपरंपरामजस्रंनिरंतरमारोहसि । सपुनर्नलोऽधिकंश्वासान्वर्षतिमुंचतीतियत्तत्तवध्यानात्त्वन्मयतांत्वत्स्वरूपतामवाप्येत्यन्वयः । अत्रचतुर्थपादेनासंगतिसमाधानं । भ्रूचापेति । भ्रूचापवल्लींभ्रूस्वरूपधनुर्लतां । यावदितिपरिमाणार्थं। वक्रतांनयति आकर्षतीतियावत् । तावत्परिमाणंहृदयंभिद्यतइत्यर्थः । अत्रहृदयभेदधनुराकर्षणयोःकार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमेवदृष्टमितिनासंगतिरलंकारः ॥ ८४ ॥

अन्यत्रकरणीयस्यततोन्यत्रकृतिश्चसा ॥ अन्यत्कर्तुंप्रवृत्त
स्यतद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥ ८५ ॥ अपारिजातांवसुधांचिकीर्ष
न्द्यांतथाकृथाः ॥ गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपिगोत्रोद्भेदंपुराकरोः ८६

अत्रकृष्णंप्रतिशक्रस्यसोपालंभवचनेभुविचिकीर्षिततयातत्र करणीयमपारिजातत्वंदिविकृतमित्येकासंगतिः।पुरागोत्राया उद्धारेप्रवृत्तेनवराहरूपिणातद्विरुद्धंगोत्राणांदलनंखुरकुट्टनैः कृतमितिद्विविधापिश्लेषोत्थापिता। यथावा ॥ त्वत्खड्गखंडि तसपत्नविलासिनीनांभूषाभवंत्यभिनवाभुवनैकवीर॥नेत्रेषु कंकणमथोरुषुपत्रवल्लीचोलेंद्रसिंहतिलकंकरपल्लवेषु ॥ मोहं जगत्रयभुवामपनेतुमेतदादायरूपमखिलेश्वरदेहभाजां॥निः सीमकांतिरसनीरधिनामुनैवमोहंप्रवर्धयसिमुग्धविलासिनी नां॥ अत्राद्योदाहरणेकंकणादीनामन्यत्रकर्तव्यत्वंप्रसिद्धमि तिनोपन्यस्तं। भवतिनाभावनारूपाअन्यत्रकृतिराक्षिप्यतइ तिलक्षणानुगतिः ॥

अन्यत्रेति । अन्यत्रकर्तव्यस्यवस्तुनस्ततोन्यस्मिन्नधिकरणेयाकृतिःकरणंतदप्य संगतिरित्यनुषज्यते। तथाअन्यत्कार्यंकर्तुंप्रवृत्तस्यतद्विरुद्धकार्यकरणंतृतीयाअसंगतिः। अपगतमरिजातंयस्यास्तां द्यांस्वर्गं । तथापारिजाततरुरहितां अकृथाः कृतवान्। एवंगोत्रायाःपृथिव्याउद्धारायपुरावराहावतारेप्रवृत्तोपित्वंगोत्राणांपर्वतानामुद्भेदंदल नमकरोःकृतवानित्यर्थः । श्लेषोत्थापिताश्लेषमूलकाभेदाध्यवसायोत्थापिता । य थावेति। हेभुवनैकवीर चोलदेशाधिपसिंहसदृश तवखड्गेनखंडितायेसपत्नाःशत्र वस्तद्विलासिनीनामभिनवाअदृष्टपूर्वाभूषाभूषणानिभवंति। यथानेत्रेषुकंकणं जलकण मेवकंकणंवलयंभवतीत्यनुषंगः।अथेतिसमुच्चये।ऊरुषुचपत्रयुक्तावल्लीसैवपत्रिकारचना। करपल्लवेषुतिलयुक्तंकंजलमेवललाटभूषणमिति । मोहमिति । हेअखिलेश्वरजगत्त्रय वर्तिनांदेहधारिणांमोहमपनेतुमेतद्रूपंकृष्णशरीरमादायमर्यादातिक्रांतकांतिरूपरसस मुद्रेणामुनैवरूपेणसुंदरस्त्रीणांमोहंप्रवर्द्धयसीत्यन्वयः । अत्रेति । अनयोर्मध्यइत्यर्थः। आद्योदाहरणेइतिलक्षणानुगतिरित्यन्वयः । भवतिनाभवत्यर्थेनभवनेनेतियावत् । भावनारूपाभवनप्रयोजकव्यापाररूपा । यत्तु अन्यत्रकरणीयस्येत्याद्यसंगतिप्रकार द्वयांतरकथनमयुक्तं । अपारिजातामित्युदाहरणेपारिजातराहित्यचिकीर्षारूपकारण

स्यकार्येण पारिजातराहित्यनेवयैधिकरण्यापेनिबधंननेप्राथमिकासंगतितावैलक्षण्यानुपपत्तेः । आलंबनाख्यविषयतासंबंधनचिकीर्षायाः सामानाधिकरण्येनकार्यमात्रंप्रतिहेतुत्वात् । एवंनेत्रेषुकंकणमित्यादौकंकणत्वनेत्रालंकारत्वयोर्विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितं । एवंगोत्रोद्धारप्रवृत्तोपीत्युदाहरणे । विरुद्धाद्कार्यसंपत्तिर्दृष्टाकाचिद्विभावनेत्युक्तविभावनाप्रकारेणैवगतार्थत्वादसंगतिभेदांतरकल्पनानुचिता । मोहमित्यादावपिमोहनिर्वर्तकत्वमोहजनकत्वयोर्विरुद्धयोरेकत्रवर्णनाद्विरोधाभासएवेतिकैश्चिदुक्तं तदसंगतं उक्तसंबंधेनचिकीर्षायाहेतुत्वासिद्धेः।नहियदधिकरणेकार्यचिकीर्षा तदधिकरणमंतर्भाव्योक्तसंबंधेनचिकीर्षायाःकार्यहेतुत्वंतांत्रिकसंमतंयुक्तंवा । अन्यत्रचिकीर्षितस्यापिप्रमादादिनान्यत्रकरणेनव्यभिचारात् । अतएवैवंविधवैयधिकरण्यस्यविरुद्धत्वादपिनप्राथमिकासंगसंतर्भावसंभवः । वस्तुतस्तु विषंजलधरैःपीतंमूर्छिताःपथिकांगनाइत्यत्रेवनात्रकार्यकारणवैयधिकरण्यप्रयुक्तोविच्छित्तिविशेषोपित्वन्यत्रकर्तव्यस्यान्यत्रकरणप्रयुक्तएवेतिसहृदयमेवप्रष्टव्यं । एवंनेत्रेषुकंकणमित्यत्रसत्यपिविरोधाभासेऽन्यत्रचमत्कारित्वेनक्लृप्तालंकारभावाऽन्यत्रकरणरूपाऽसंगतिरपिप्रतीयमानानशक्यानिराकर्तुं । एवंगोत्रोद्धारप्रवृत्तोपीत्युदाहरणे गोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तेर्गोत्रोद्भेदरूपकार्यविरुद्धत्वाद्विरुद्धाकार्यसंपत्तिरपिविभावनेत्यपिनयुक्तं । गोत्रोद्धारप्रवृत्तेर्गोत्रोद्भेदनिवर्तकत्वाभावेनतद्विरुद्धत्वाभावात् । कथंचित्तदभ्युपगमेप्यन्यत्कार्यंकर्तुंप्रवृत्तेनतद्विरुद्धकार्यांतरकरणरूपाऽसंगतिरपिमोहजगत्त्रयभुवामित्यादौचमत्कारित्वेनलब्धात्मिकाननिवारयितुंशक्यते । नचात्रापिमोहनिवर्त्तकान्मोहोत्पत्तेःसैवविभावनेतिवाच्यं । मोहनिवर्तकस्यासिद्धवदप्रतीतेः । अतएवनविरोधाभासोपिविशेषोक्तिकथनं तत्रासंगतमेव । नहिगोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तिरूपकारणसत्वेपिगोत्रोद्धाररूपस्यकार्यस्यानुत्पत्तिरिहप्रतिपाद्यते किंतु विरुद्धकार्योत्पत्तिरेवेतिविभावनीयं ॥ ८५ ॥ इत्यसंगतिप्रकरणम् ॥

विषमंवर्ण्यतेयत्रघटनाननुरूपयोः ॥ क्वेयंशिरीषमृद्वंगीक्वतावन्मदनज्वरः॥८६॥

अत्रापिमृदुत्वेनातिदुःसहत्वेनचाननुरूपयोरंगनामदनज्वरयोर्घटना। यथावा ॥ अभिलषसियदींदोवक्त्रलक्ष्मींमृगाक्ष्याः पुनरपिसकृदब्धौमज्जसंक्षालयांकं ॥ सुविमलमथबिंबंपारिजातप्रसूनैःसुरभयवदनोचेत्त्वंक्वतस्यामुखंक्व ॥ पूर्वत्रवस्तुसतीघटना अत्रचचंद्रवदनलक्ष्म्योस्तार्किताघटनेतिभेदः॥

विषममिति । परस्परमानुरूप्यरहितयोःपदार्थयोर्यत्रघटनासंबंधोवर्ण्यतेतत्रविषमं नामालंकारः । संबंधश्चसंयोगादिः । उत्पाद्योत्पादकभावश्चेतिसर्वप्रकारसाधारणमेत ल्लक्षणंबोध्यं । अभिलषसीति । अंकंकलंकं संक्षालय प्रक्षालय अथप्रक्षालनानंतरं । नोचेत्तस्यामुखंक लंक इतिवदेत्यन्वयः । वस्तुसतीवस्तुगत्या विद्यमाना । चंद्रेति । चंद्रश्च वदनलक्ष्मीश्चतयोरित्यर्थः । विरूपकार्यस्येति । कारणविलक्षणस्वरूपस्येत्यर्थः ॥८७॥

विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरंविषमंमतं ॥ की
र्तिप्रसूतेधवलांश्यामातवकृपाणिका॥ ८८॥

अत्रकारणगुणप्रक्रमेणविरुद्धाच्छ्यामाद्धवलोत्पत्तिः । कार्य कारणयोर्निवर्त्यनिवर्तकत्वेपंचमीविभावना । विलक्षणगुण शालित्वेत्वयंविषमइतिभेदः ॥

कृपाणिका खड्गः । प्रक्रमेणेति । प्रक्रमः परिपाटी स्वसजातीयकार्यगुणोपाद कत्वरूपाविरुद्धाकार्यसंपत्तिरितिपंचमविभावनाप्रकारेणाभेदमाशंक्याह कार्येति । अयंविषमउक्तविषमालंकारप्रभेदः ॥ ८८ ॥

अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चतदिष्टार्थसमुद्यमात् ॥ भ
क्ष्याशयाहिमंजूषांदृष्ट्वाखुस्तेनभक्षितः ॥ ८९॥

इष्टार्थमुद्दिश्यकिंचित्कर्मारभ्यवतोनकेवलमिष्टस्याऽनवाप्तिः किंतुततोनिष्टस्यापिप्रतिलंभश्चेत्तदपिविषमं ।यथाभक्ष्यप्रेप्स यासर्पपेटिकांदृष्ट्वाप्रविष्टस्यमूषकस्यनकेवलंभक्ष्यालाभः किं तुस्वरूपहानिरपीति । यथावा ॥ गोपालइतिकृष्णत्वंप्रचुर क्षीरवाञ्छया॥श्रितोमातृस्तनक्षीरमप्यलभ्यंत्वयाकृतं ॥इद मर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तावनिष्टप्रतिलंभेचोदा हरणं । अनर्थपरिहारार्थरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयंयथा॥दिवि श्रितवतश्चंद्रंसैंहिकेयभयाद्भुवि॥शशस्यपश्यतन्वंगिसाश्रयस्य ततोभयं॥अत्रनकेवलंशशस्यस्वानर्थपरिहारानवाप्तिः किंतुसा श्रयस्याप्यनर्थावाप्तिरितिदर्शितं।परानिष्टप्रापणरूपेष्टार्थसमु द्यमात्तदुभयंयथा॥दिधक्षन्मारुतेर्वालंतमादीप्यदशाननः ॥

आत्मीयस्यपुरस्यैवसद्योदहनमन्वभूत्॥पुरस्यैवेत्येवकारेणप
रानिष्टप्रापणाभावोदर्शितः। अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेतिश्लोकेऽ
निष्टावाप्तेरपिशब्दसंगृहीतायाइष्टानवाप्तेश्चप्रत्येकमपिविषम
पदेनान्वयः। ततश्चकेवलानिष्टप्रतिलंभः केवलेष्टानवाप्तिश्चे
त्यन्यदपिविषमद्वयंलक्षितंभवति ॥–

तृतीयप्रकारमाह अनिष्टस्यापीति । अपिर्भिन्नक्रमः इष्टार्थसमुद्यमादनिष्टस्यावा
प्तिरपिच तद्विषमित्यर्थः । अपिनाइष्टानवाप्तिःसंगृह्यते चकारःपूर्वोक्तविषमसमुच्च
यार्थः। भक्ष्येति ।। अहिमंजूषांसर्पपेटिकांदृष्ट्वाभक्ष्यस्याशयाप्रविष्टआखुर्मूषकस्तेना
हिनाभक्षितइत्यन्वयः। यत्तुप्रविष्टइत्यस्यागम्यमानत्वान्न्यूनपदत्वमितिकेनचिदुक्तंतदभि
निवेशदुष्टस्वहृदयानुभवविकत्थनमित्युपेक्षणीयं। अनिष्टस्यापिप्रतिलंभइत्यत्राप्यपिर्भि
न्नक्रमोबोध्यः। गोपालइति । हेकृष्णत्वंगोपालइतिहेतोर्बहुदुग्धवांछयाश्रितआश्रितः
त्वयातुमातृस्तनदुग्धमप्यलभ्यंकृतं मुक्तिदानेनेतिभावः। पूर्वत्रेष्टानवाप्तिरर्थगम्या इहत्व
पिशब्दगम्येतिविशेषः। इदमितिउदाहरणमितिच जातावेकवचनं। दिवीति। भुविसैंहि
केवलस्यासिंहि पुत्रस्यासिंहस्यभयात्दिविआकाशेचंद्रमाश्रितवतःशशस्यसाश्रयस्याश्र
यसहितस्य ततःसैंहिकेयाद्राहोर्भयमेतत् हेतन्वंगिपश्येत्यन्वयः। परेति परस्यानिष्टावाप्ति
रूपोयइष्टार्थइत्यर्थः। तदुभयंइष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिद्वयं। दिधक्षन्निति। दशाननोरावणो
मारुतेर्हनुमतोवालंपुच्छंदग्धुमिच्छन्तंवालमादीप्यदीपयतिस्मेत्यर्थः । प्रत्येकमपीति ।
अपिनाइष्टानवाप्तिसमुच्चितायाअनिष्टावाप्तेर्विषमपदेनान्वयःसमुच्चीयते । विषमपदे
नविषमपरामर्शकेनतत्पदेन । तथाचतात्पर्यबलाद्वाक्यमावर्तनीयमितिभावः । य
त्त्वनिष्टस्यैवतदुत्तरापिशब्दसमुच्चितायाइष्टानवाप्तेरप्याप्नोतिनैवान्वयोनतुतत्पदपरामृ
ष्टेनविषमेणाव्युत्पत्तेरिति । तत्प्रागेवापिशब्दान्वयव्याख्यानेननिरस्तंवेदितव्यं ॥–

तत्रकेवलानिष्टप्रतिलंभोयथा॥ पद्मातपत्ररसिकेसरसीरुहस्य
किंबीजमर्पयितुमिच्छसिवापिकायां॥कालःकलिर्जगदिदंनकृ
तज्ञमज्ञेस्थित्वाहरिष्यतिमुखस्यतवैवलक्ष्मीं ॥अत्रपद्मातपत्र
लिप्सयापद्मबीजावापंकृतवत्यास्तल्लाभोऽस्त्येवकिंतुमुखशो
भाहरणरूपोत्कटानिष्टप्रतिलंभः। केवलेष्टानवाप्तिर्यथा॥ खि
न्नोसिमुंचशैलंबिभृमोवयमितिवदत्सुशिथिलभुजः ॥ भरभु
ग्नविततबाहुषुगोपेषुहसन्हरिर्जयति ॥ अत्रयद्यपिशलस्योप

रिपतनरूपानिष्टावाप्तिरपिप्रसक्तातथापिभगवत्करांबुजसं
सर्गमाहिम्नासानजातेतिशैलधारणरूपेष्टानवाप्तिमात्रम् ॥—

पद्मेति । दयितांप्रतिनायकोक्तिः । पद्मस्यातपत्रंछत्रंतत्ररसिकेहेतन्विवापिकायां
सरसीरुहस्यपद्मस्यकंदमर्पयितुंकिमितीच्छसि । यतः हेअङ्गेकलियुगरूपःकालःइदं
जगत्कृतघ्नंचनभवति। ततःकिं तत्राह। इदंसरसीरुहंस्थितत्वात्तवैवमुखस्यलक्ष्मींहरिष्य
ति नत्वन्यस्याइत्यर्थः । खिन्नोसीति। विभृमोधारयामः । वदत्सुगोपेषुशिथिलौभुजौ
यस्यसः भरेणशैलभारेणभुग्नावक्राःवितताविस्तीर्णाबाहवोयेषांतथाभूतेषुसत्सुहसन् ।
अत्रेति। नच भरभुग्नेत्यनेनबाहुगतास्थिसंधिभंगरूपानिष्टप्राप्तेः साक्षादुपात्तत्वात्स
र्वांगचूर्णीभावगर्वापहाररूपायाश्चस्फुटंगम्यमानत्वात्कथमिष्टाप्राप्तिमात्रमित्युच्यतइ
तिवाच्यं । अस्थिसंधिभंगस्याशब्दार्थत्वाद्भगवद्भुजशैथिल्यप्रयुक्तभाराधिक्येनवक्र
तापात्रस्यशब्दोपात्तस्यचक्लेशविशेषानाधायकत्वेनानिष्टव्यपदेशानर्हत्वात् सुहृद्भूतानां
गोपानामनिष्टप्राप्तौहास्यानुपपत्तेश्च । अतएवनसर्वांगचूर्णीभावोपिगम्यः । गर्वप्रस
क्त्यभावाच्चनतदपहारोपि । यतश्चिरकालशैलधारणजन्यश्रमपरिजिहीर्षयागोपानांप्र
वृत्तिरिहावगम्यतइतिनिरवद्यं ॥—

यथावा ॥ लोकेकलंकमपहातुमयंमृगांकोजातोमुखंतवपुन
स्तिलकच्छलेन॥तत्रापिकल्पयसितन्विकलंकरेखांनार्यःसमा
श्रितजनंहिकलंकयंति॥अत्रानिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः। य
थावा ॥ शापोप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभेसानुग्रहोभगवताम
यिपातितोयं॥कृष्यांदहन्नपिखलुक्षितिमिंधनेद्धोबीजप्ररोहज
ननींदहनःकरोति ॥ अत्रपरानिष्टप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः। स्व
तोऽनिष्टस्यापिमुनिशापस्यमहापुरुषार्थपुत्रलाभावश्यंभावग
र्भतयादशरथेनेष्टत्वेनसमर्थितत्वात्। यत्रकेनचित्स्वेष्टसिद्ध्य
र्थंनियुक्तेनान्येननियोक्तुरिष्टमुपेक्ष्यस्वस्यैवेष्टंसाध्यते तत्रापी
ष्टानवाप्तिरूपमेवविषमं ॥—

लोकइति । हेतन्वि लोकेप्रसिद्धंकलंकमपहर्तुंनिवारयितुंमृगांकस्तवमुखंजातस्त
त्रापिपुनस्तिलकव्याजेनकलंकरेखांसंकल्पयसिकरोषि । हियस्मान्नार्यःसमाश्रि
तजनंस्त्रीश्रितजनंकलंकिनंकुर्वंतीत्यन्वयः । शापोपीति । मृगयायांप्रमादतोहतपुत्रेण
तापसेनत्वमपिपुत्रशोकान्मरिष्यसीतिशापेदत्तेतंप्रतिदशरथस्येयमुक्तिः । अदृष्टपुत्रमु

स्वपंकजशोभेमयिभगवतात्वयापातितोऽयंशापोऽपिसानुग्रहोभवतिखलुनिश्चितं इंधनै रिद्धोदीप्तोदहनःकृषियोग्यांक्षितिंदहन्नपिबीजांकुरजननींकरोतीतिदृष्टांतः । परेति । परस्यदशरथस्यानिष्टप्रापणरूपंयदिष्टंतस्यानवाप्तिरर्थात्तापसस्येत्यर्थः । कुतस्तत्राह स्वतइति । नियोक्तुःप्रेषयितुः ॥–

यथा॥यंप्रतिप्रेषितादूतीतास्मिन्नेवलयंगता॥ सख्यःपश्यतमौ ढ्यंमेविपाकंवाविधेरमुं ॥ तस्मिन्नेवलयंगतेतिनायकेदूत्याः स्वाच्छंद्यंदर्शितं । यथावा ॥ नपुंसकमितिज्ञात्वाप्रियायैप्रेषि तंमनः ॥ तत्तुतत्रैवरमतेहताःपाणिनिनावयं॥एतानिसर्वथैवे ष्टानवाप्तेरुदाहरणानि ॥कदाचिदिष्टावाप्तिपूर्वकंतदनवाप्तिर्य थामदीयेवरदराजस्तवे। भानुर्निशासुभवदंघ्रिमयूखशोभालो भात्प्रताप्यकिरणोत्करमाप्रभातं॥तत्रोद्धृतेहुतवहात्क्षणलुप्त रागेतापंभजत्यनुदिनंसहिमंदतापः॥ यथावा ॥ त्वदङ्कसाम्य मयमंबुजकोशमुद्राभंगात्ततत्सुषुममित्रकरोपकृत्या ॥ ल ब्ध्वापिपर्वणिविधुःक्रमहीयमानःशंसत्यनीत्युपचितांश्रिय माशुनाशाम् ॥–

यंप्रतीति । मौढ्यंमूढत्वम् । एवंविधायामाप्तत्वबुद्धेर्विधेर्दैवस्यविपाकंपरिपाकम् फ लमितियावत् । भानुरिति । हेहरेभानुःसूर्योभवच्चरणकिरणशोभायालोभात्स्वीय किरणसमूहंनिशासुप्रभातपर्यंतम्प्रताप्यरात्रौसूर्यकिरणानामग्नौप्रवेशात्तापयित्वातत्रत स्मिन्किरणोत्करेहुतवहादग्नेःसकाशादुद्धृतेसति रक्ततादर्शनान्मंदसंतापःसन्क्षणमा त्रेणलुप्तरागेनष्टलौहित्येसत्यनुदिनंतापंभजतीत्यन्वयः । तदङ्केति । हेहरेअयंविधुःप र्वणिपूर्णिमायामंबुजस्यकोशःकुड्मलःसएवांबुजरूपभांडागारगृहंतस्यमुद्रामुकुलीभावोमु द्रणंच तस्यभंगेनात्तागृहीतातत्सुषमातच्छोभायैस्तादृशायेमित्रकराः सूर्यकिरणाःसुहृ त्पाणयश्चतेषामुपकृत्यालाभेनत्वदङ्कस्यकांतिंलब्ध्वाऽपिक्रमेणहीयमानः क्षीयमाणःस न्नीत्योपचितांप्रवृद्धांश्रियंआशुनाशोयस्यास्तांशंसतिकथयतीत्यन्वयः ॥ –

अत्राद्यश्लोकेसूर्यकिरणानांरात्रिष्वाग्निप्रवेशनमागमासिद्धं । सू र्यस्यानिजाकिरणेषुभगवच्चरणारुणिमप्रप्सयातत्कृतंतेषामग्नौप्र तापनंपरिकल्प्यतेषामुदयकालदृश्यमरुणिमानंचतस्तोद्धृतना राचाना।मिवाग्निसन्तापनप्रयुक्तारुणिमानुवृत्तिम्परिकल्प्यसूर्य

स्यमहतापिप्रयत्नेनतात्कालिकेष्टावाप्तिरेवजायते नसार्वका-
लिकेष्टावाप्तिरितिदर्शितं । द्वितीयश्लोकेचंद्रस्यभगवन्मुखल
क्ष्मींलिप्समानस्यसुहृत्त्वेनमित्रशब्दश्लेषवशात्सूर्यंपरिकल्प्य
तत्किरणस्यकमलमुकुलविकासनंचंद्रानुप्रवेशनंच सुहृत्पाणे
र्भगवन्मुखलक्ष्मीनिधानकोशगृहमुद्रामोचनपूर्वकम्ततोगृही
तभगवन्मुखलक्ष्मीकस्यतयाभगवन्मुखलक्ष्म्या चंद्रप्रसाधना
र्थंचंद्रस्पर्शरूपंचपरिकल्प्यैतावतापिप्रयत्नेन पौर्णमास्यामेव
भगवन्मुखसाम्यरूपेष्टप्राप्तिर्जायते नसार्वकालिकेतिदर्शितं ।
क्वचिदिष्टानवाप्तावपितदवाप्तिभ्रमनिबंधनविच्छित्तिविशेषः ।
यथावा ॥ बल्लालक्षोणिपालत्वदहितनगरेसंचरंतीकिरातीर-
त्नान्यादायकीर्णान्युरुतरखदिरांगारशंकाकुलांगी ॥क्षिप्त्वाश्री
खंडखंडंतदुपरिमुकुलीभूतनेत्राधमन्तीश्वासामोदप्रसक्तैर्मधुक
रपटलैर्धूमशंकांकरोति ॥ अत्रप्रभूताग्निसंपादनोद्योगात्तत्संपा
दनालाभेऽपितल्लाभोभ्रमोपन्यासमुखेननिबद्धः ॥ ८९ ॥

अत्रेति । आगमसिद्धंतस्माद्दिवाग्निरादित्यंप्रविशतिरात्रावादित्यस्तमितिश्रुति
सिद्धंप्रवेशनंतत्कृतंसूर्यकृतंतेषांकिरणानामग्नौप्रतापनरूपंपरिकल्प्यउत्प्रेक्ष्य एवंतेषां
किरणानामरुणिमानमारक्तत्वंचारुणिमानुवृत्तिरूपंपरिकल्प्य इतिदर्शितमित्यन्वयः ।
एवमग्रेपिसुहृत्त्वेनसूर्यंपरिकल्प्यतत्किरणस्यचंद्रानुप्रवेशंचशास्त्रसिद्धंसुहृत्पाणेर्यथोक्त
विशेषणविशिष्टस्यचंद्रस्पर्शरूपंचपरिकल्प्य इतिदर्शितमित्यन्वयः । बल्लाले
ति । हे एतन्नामकभूपाल त्वच्छत्रुनगरेसंचरंतीभिल्लीप्रकीर्णानिरत्नान्यादाय
उरुतरामहतीयाखदिरांगारस्यशंकाभ्रांतिस्तयाव्याकुलांगीतदुपरिश्रीखंडकाष्ठशकलं
क्षिप्त्वामुकुलीभूतनेत्राफूत्कारंकुर्वतीसती श्वासपरिमलेनप्रसक्तैरागतैर्भ्रमरसमूहैर्धूमशं
कांकरोतीत्यन्वयः । प्रभूतेतिबहुलेत्यर्थः । एतेषुचसर्वेषूत्पाद्योत्पादकभावरूपसंबं
धगर्भेषुप्रभेदेषुकार्यकारणयोःक्वचिद्विलक्षणगुणशालित्वेनानुरूप्याभावात्क्वचिच्चेष्टोपा
दकत्वेनाभिमतस्यकारणस्येष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिरूपकार्येणानुरूप्याभावत्सामान्यल
क्षणसमन्वयोबोध्यः ॥ ८९ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांविषमालंकारः ॥

समंस्याद्वर्णनंयत्रद्वयोरप्यनुरूपयोः ॥ स्वा
नुरूपंकृतंसद्महारेणकुचमंडलम् ॥ ९० ॥

प्रथमविषमप्रतिद्वंद्वीदंसमं । यथावा ॥ कौमुदीवतुहिनांशु मंडलंजान्हवीवशशिखंडमंडनं ॥ पश्यकीर्तिरनुरूपमाश्रिता त्वांविभातिनरसिंहभूपते॥चित्रंचित्रंबतबतमहाच्चित्रमेतद्विचित्रंजातोदैवादुचितघटनासंविधाताविधाता॥यन्निंबानांपरिणतफलस्फीतिरास्वादनीया यच्चैतस्याःकवलनकलाकोविदःकाकलोकः ॥ पूर्वंस्तुतिपर्यवसायीदंनिंदापर्यवसायीतिभेदः ॥९०॥

सममिति । अनुरूपयोरित्यनंतरंसंबंधस्येतिशेषः । परस्परमनुरूपयोः । संबंधस्यवर्णनंसमंनामालंकारः । सद्मस्थानम् । शशिखंडमंडनंचंद्रकलाभूषणंहरं । चित्रमिति । अत्रचित्रबतशब्दयोर्वीप्साविस्मयातिशयद्योतनाय । परिणतंपक्वम् । स्फीतिः समृद्धिः । एतस्याःफलसमृद्धेःकवलनकलाभक्षणचातुर्यंतत्रकोविदःपंडितः ॥ ९० ॥

सारूप्यमपिकार्यस्यकारणेनसमंविदुः ॥ नीचप्रवणतालक्ष्मीर्जलजायास्तवोचिता॥९१॥

इदंद्वितीयविषमप्रतिद्वंद्विसमं । यथावा ॥ दवदहनादुत्पन्नो धूमोघनतामवाप्यवर्षैस्तं ॥ यच्छमयतितद्युक्तंसोपिचदवमेव निर्दहति ॥ यथावा ॥ आदौहालाहलहुतभुजादत्तहस्तावलंबोबाल्येशंभोर्निटिलमहसाबद्धमैत्रीनिरूढः ॥ प्रौढोराहोरपिमुखविषेणांतरंगीकृतोयःसोयंचंद्रस्तपतिकिरणैर्मामितिप्राप्तमेतत् ॥ पूर्वत्रकारणस्वभावानुरूप्यंकार्यस्यात्रागंतुकतदीयदुष्टसंसर्गानुरूप्यमितिभेदः ॥ ९१ ॥

सारूप्यमपीति । कार्यस्यकारणेनसारूप्यमपिसमालंकारः । नीचेति । नीचप्रवणतानीचासक्तता । जलजायाःसमुद्ररूपजलाज्जातायाः । उचितेति जलस्यतादृशत्वादितिभावः । दवेति । घनतांमेघरूपतांवर्षैर्जलवर्षणैःशमयतिनाशयति । हियस्मात्सोपिदवदहनोपिदवमेवस्वोत्पादकंविनिर्दहति । तथाचकारणस्यस्वोत्पादकनाशकत्वात्कार्यस्यापिधूमस्यतथात्वमुचितमित्यर्थः । आदाविति । विरहिण्याइयमुक्तिः । सोयंचंद्रोमांकिरणैस्तपतीत्येतत्प्राप्तं न्यायप्राप्तमित्यर्थः । सकः यआदौहालाहलरूपेणहुतभुजाऽग्निनादत्तोहस्तावलंबोयस्यसः । निटिलंललाटंतत्संबंधिमहसानेत्राग्निनाबद्धयासंबद्धयामैत्र्यानिरूढःप्रसिद्धः । प्रौढोयुवा । राहोर्मुखसंबंधिभिर्विषैरंतरंगीकृतः

ग्रहणकालेसंपर्कातिशयादंतरंगतांप्रापितइत्यर्थः । अत्रकार्यस्यतापस्यकारणीभूतचंद्रगतदुष्टसंसर्गानुरूपत्वम् ॥ ९१ ॥

विनानिष्टंचतत्सिद्धिर्यमर्थंकर्तुमुद्यमः॥ युक्तो
वारणलाभोयंस्यान्नतेवारणार्थिनः ॥ ९२ ॥

इदंसममनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेत्यर्थिसंगृहीतस्यात्रिविधस्यापिविषमस्यप्रतिद्वंद्वि । इष्टावाप्तिरनिष्टस्याप्रसंगाच्च । अत्रगजार्थितयाराजानमुपसर्पंतं तद्दौवारिकैर्वार्यमाणं प्रतिनर्मवचनमुदाहरणं । नचात्रनिवारणमनिष्टमापन्नमित्युनुदाहरणत्वंशंकनीयं । राजद्वारिक्षणनिवारणंसंभावितमितितदंगीकृत्यप्रवृत्तस्यविषमालंकारोदाहरणेष्विवातर्कितोत्कटाऽनिष्टापत्त्यभावात् । किंच यत्रातर्कितोत्कटानिष्टसत्त्वेश्लेषमहिम्नाइष्टार्थप्रतिपत्तिस्तत्रापिसमालंकारोऽप्रतिहतएव । उच्चैर्गजैरटनमर्थयमानएवत्वामाश्रयन्निहचिरादुषितोस्मिराजन् ॥ उच्चाटनंत्वमपिलंभयसेतदेवमामद्यनैवविफलामहतांहिसेवा॥अत्रयद्यपिव्याजस्तुतौस्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिविवक्षायांविषमालंकारस्तथापिप्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यविवक्षायांसमालंकारोननिवार्यते॥—

भेदांतरमाह । विनेती । अनिष्टंविनायमर्थंकर्तुमुद्यतस्तत्सिद्धिरपिसममित्यनुवृत्त्यायोज्यं। यदर्थमितिपाठेयश्चासावर्थश्चेत्यर्थः । युक्तइति । वारणंनिवारणं वारणोगजश्च युक्तोनस्यादपितुस्यादेवेत्यर्थः । शोभतइतिक्वचित्पाठःसाधुरेव । अपि, संगृहीतस्यापिशब्दसंगृहीतस्य । नर्मवचनंपरिहासवचनम् । अत्रेष्टावाप्तिःश्लेषकल्पिताबोध्या । इष्टार्थप्रतीतिरितिइष्टार्थत्वेनप्रतीतिरित्यर्थः । अप्रतिहतइति । अनिष्टस्येष्टाभिन्नत्वेनज्ञानकालेऽनिष्टत्वेनाप्रतिभासादितिभावः । उच्चैरिति । गजैरटनंतदारोहणपूर्वकंगमनम् । इहत्वन्नगरे उषितोस्मिवासंकृतवानस्मि । तदेवमत्प्रार्थ्यमानमेवउच्चाटनंदूरनिरसनमेव । उच्चैर्गजैरटनंप्रतिमालंभयसेप्रापयसि । हियस्मात् महतांसेवाविफलानभवतीतिमुखेस्तुतिः । ततोदूरनिरसनरूपार्थांतरपरिग्रहेणविषमालंकारस्फूर्त्यानिंदायांपर्यवसानम् । एतेनवैषम्यस्यनिंदारूपस्यव्याजस्तुतिविषयत्वेनतयाऽपवादइतिनिरस्तम् । विषमस्यानिंदामूलत्वेनतद्रूपत्वाभावादिति॥—

एवंयत्रेष्टार्थावाप्तिसत्त्वेपिश्लेषवशादसतोनिष्टार्थस्यप्रतीतिस्त त्रापिसमालंकारस्यनक्षतिः। यथा॥शस्त्रंनखलुकर्तव्यमितिपि त्रानियोजितः ॥ तदेवशस्त्रंकृतवान्पितुराज्ञानलंघिता ॥ अत्र पितुराज्ञानलंघितेत्यनेनविरोधालंकाराभिव्यक्त्यर्थंनखल्वित्य त्रपदद्वयविभागात्मकरूपांतरस्यापिविवक्षायाःसत्त्वेपिनखलुना तीतिनखल्वित्येकपदेन वस्तुसदर्थांतरपररूपांतरमादाय समा लंकारोप्यस्त्येव। श्लेषलब्धासदिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेणापिगत मुदाहरणं। यथा ॥सत्यंतपःसुगत्यैयत्तत्त्वांबुपुरविप्रतीक्षंसत् ॥ अनुभवतिसुगतिमब्जंत्वत्पदजन्मनिसमस्तकमनीयं ॥ ९२ ॥

इष्टार्थावाप्तिसत्त्वेपिवास्तविकेष्टार्थप्राप्तिसत्त्वेपिनक्षतिरिति । अनिष्टप्रतीतेराभासरूप त्वेनापर्यवसानादितिभावः । शस्त्रमिति । तदेवनखल्वेव । एकपदत्वेनेत्युपलक्षणेतृती या । एकपदत्वोपलक्षितंयद्वस्तुसदर्थांतरपरंरूपांतरमित्यर्थः । अर्थांतरंचवास्तविकं पदव्युत्पत्तिकथनेनदर्शितमेव श्लेषलब्धेति । श्लेषेणलब्धाअसतीवस्तुतोऽविद्यमाना याइष्टावाप्तिस्तत्प्रतीतिमात्रेणसमालंकारोदाहरणमपिगतमधिगतम् । मात्रपदेनानिष्टा वाप्तिप्रतीतिव्यवच्छेदः । युक्तोवारणलाभोयमित्यत्रकिंचिदनिष्टस्योच्चैरित्यत्रचोत्कटा निष्टस्यप्रतीतिसत्त्वादुदाहरणांतरमाह यथेति। नायिकांप्रतिनायकस्योक्तिः। हेतन्वि तपःशोभनगत्यैवभवतीतिसत्यंयद्यस्मादब्जंकमलमंबुषुजलेषुरविंप्रतीक्षतेतादृशंसत्तप्त्वा तपःकृत्वात्वत्पदरूपेजन्मनिसमस्तेभ्यःकमलेभ्यःकमनीयंसुंदरंसत्सुगतिंशोभनांगतिमनु भवतीत्यन्वयः । अत्रकमलस्योत्तमलोकरूपगतिप्राप्त्यर्थेतपस्यतस्तदलाभेपिशोभनगम नस्यगतिशब्दश्लेषबलादिष्टत्वेनप्रतीतेरिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रंनत्वनिष्टप्रतिभासोपीति॥ ॥ ९२ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांसमालंकारः ॥

विचित्रंतत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छया ॥ नमं तिसंतस्त्रैलोक्यादपिलब्धुंसमुन्नतिम् ॥ ९३ ॥

यथावा ॥ मलिनयितुंखलवदनंविमलयतिजगंतिदेवकीर्ति स्ते ॥ मित्राल्हादंकर्तुंमित्रायद्रुह्यतिप्रतापोपि ॥ ९३ ॥

विचित्रमिति । फलेच्छयाविपरीतःप्रयत्नश्चेद्विचित्रंनामालंकारः । इष्टविपरी ताचरणमितियावत् । नमंतीति नम्रीभवंतीत्यर्थः । समुन्नतिमुच्चताम् । मलिनयितु

मिति मलिनीकर्तुमित्यर्थः । विमलयति निर्मलीकरोति । जगंतित्रिभुवनानि । मित्रं सुहृन्मित्रःसूर्यश्च ॥ ९३ ॥ इतिविचित्रालंकारः

अधिकंपृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं ॥ ब्र
ह्मांडानिजलेयत्रतत्रमांतिनतेगुणाः ॥ ९४ ॥

अत्रयत्रमहाजलौघेऽनंतानिब्रह्मांडानिबुद्बुदकल्पानीत्याधारस्यातिविशालत्वंप्रदर्श्यतत्रनमांतीत्याधेयानांगुणानामाधिक्यंवर्णितं । यथावा ॥ युगांतकालप्रतिसंहृतात्मनोजगंतियस्यांसविकाशमासत॥तनौममुस्तत्रनकैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवामुदः ॥ ९४ ॥

अधिकमिति । पृथुलादाधेयापेक्षयाविशालादाधारादाधेयस्याधिक्यवर्णनमेकोधिकालंकारः । युगांतेति । युगांतकालेप्रलयेप्रतिसंहृतःस्वस्मिंल्लयंप्रापितआत्मास्वविलासरूपःप्रपंचोयेनताद्दशस्यकैटभद्विषःश्रीकृष्णस्य यस्यांतनौजगंतिभुवनानिविकाशसहितंयथास्यात्तथाआसतस्थितानि तत्रतस्यांतनौतपोधनस्यनारदस्याभ्यागमात्संभवोयासांतामुदःप्रीतयोनममुरित्यन्वयः ॥ ९४ ॥

पृथ्वाधेयाद्यदाधाराधिक्यंतदपितन्मतं ॥ किय
द्वाक्ब्रह्मयत्रैतेविश्राम्यंतिगुणास्तव ॥ ९५ ॥

अत्रैतइतिप्रत्यक्षदृष्टमहावैभवत्वेनोक्तानां गुणानां विश्राम्यतीत्यसंबाधावस्थानोक्त्याधारस्यवाग्ब्रह्मणआधिक्यंवर्णितं । यथावा ॥ अहोविशालंभूपालभुवनत्रितयोदरं ॥ मातिमातुमशक्योपियशोराशिर्यदत्रते ॥ अत्रयद्यप्युदाहरणद्वयेपिकियद्वाग्ब्रह्मेति अहोविशालमितिचाऽधारयोःप्रशंसाक्रियते तथापितनुत्वेनासिद्धवत्कृतयोःशब्दब्रह्मभुवनोदरयोर्गुणयशोराश्यधिकरणत्वेनाधिकत्वंप्रकल्प्यैवप्रशंसाक्रियतइतितत्प्रशंसाप्रस्तुतगुणयशोराशिप्रशंसायामेवपर्यवस्यति ॥ ९५ ॥

पृथ्वीति । विशालादाधेयाद्यदाधारस्याधिक्यंतदप्यधिकं । कियदिति अपरिमितमित्यर्थः । वाक्शब्दएवब्रह्म इयंचपरमेश्वरंप्रतिभक्तस्योक्तिः । असंबाधेति । असंकटेत्यर्थः । अहोइति । मातिसंमाति । मातुमशक्योऽपरिमितः । अत्रभुवनत्रयोदरे । नन्वाधारयोःशब्दब्रह्मभुवनोदरयोरप्रस्तुतत्वेनाप्रशंसनीयत्वात्तदाधिक्यवर्णनमयुक्त मि

माशंक्याह । अत्रेति । नचात्राप्रस्तुतप्रशंसाशंकनीया । प्रस्तुतस्याप्यभिधानादिति। इत्थंचाधाराधेयान्यतरस्यतनोरप्याधिक्यवर्णनमितिसामान्यलक्षणंबोध्यं ॥९५॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामधिकालंकारः ॥

अल्पंतुसूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्यसूक्ष्मता ॥ मणिमालोर्मिकातेऽद्यकरेजपवदीयते ॥ ९६ ॥

अत्रमणिमालामयोर्मिकातावदंगुलिमात्रपरिमितत्वात्सूक्ष्मा साऽपिविरहिण्याःकरेकंकणवत्प्रवेशितातस्मिन्जपमालावल्लंबतइत्युक्त्याततोऽपिकरस्यविरहकार्श्यादतिसूक्ष्मतादर्शिता। यथावा ॥ यन्मध्यदेशादपितेसूक्ष्मंलोलाक्षिदृश्यते ॥ मृणालसूत्रमपितेनसंमातिस्तनांतरे ॥ ९६ ॥

अल्पमिति । यदितिसामान्येनपुंसकं। स्वापेक्षयासूक्ष्मादाधेयादाधारस्यसूक्ष्मता यत्तदल्पंनामालंकारः । मणीति। मणिपंक्तिरूपाऊर्मिकाअंगुलीयकंतेकरेअद्यविरहावस्थायांजपमालायतइत्यर्थः । वटशब्दस्यगुटिकापर्यायत्वात् । अतिसूक्ष्मता आधेयभूतमालापेक्षयापिसूक्ष्मता । यदिति । हेचंचलाक्षितवमध्यभागादपियत्सूक्ष्मंदृश्यतेतत्मृणालसूत्रमपितवस्तनयोरंतरेमध्येनमातीत्यन्वयः ॥ ९६ ॥ इत्यल्पालंकारः ॥

अन्योन्यंनामयत्रस्यादुपकारःपरस्परं ॥ त्रियामाशशिनाभातिशशीभातित्रियामया ॥ ९७ ॥

यथावा। यथोर्ध्वाक्षःपिबत्यंबुपथिकोविरलांगुलिः॥ तथाप्रपापालिकापिधारांवितनुतेतनुं ॥ अत्रप्रपापालिकायाःपथिकेन स्वासक्त्यापानीयदानव्याजेन बहुकालंस्वमुखावलोकनमभिलषंत्याविरलांगुलिकरणतश्चिरंपानीयदानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारःकृतः। तथाप्रपापालिकयापिपानीयपानव्याजेनचिरंस्वमुखावलोकनमभिलषतःपथिकस्यधारातनूकरणतश्चिरंपानीयपानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारःकृतः। अत्रोभयोर्व्यापाराभ्यांस्वस्वोपकारसद्भावेपिपरस्परोपकारोपिननिवार्यते ॥ ९७ ॥

अन्योन्यमिति । यत्रपरस्परमुपकारःस्यात्तत्रान्योन्यंनामालंकारः । त्रियामारात्रिः। यथेति । ऊर्ध्वाक्षऊर्ध्वनयनः । प्रपापालिकाप्रपादानाधिकृताकाचिद्वनिता । धारांजलधारां । तनुंसूक्ष्मां । अत्रेति । प्रपापालिकायापथिकेनो

पकारः कृतइत्यन्वयः । स्वासक्तस्येत्यादिप्रपापालिकायाविशेषणं । संपादनेनकरभूतेन । एवंप्रपापालिकयापिपथिकस्योपकारः कृतइत्यन्वयः । यत्तुस्वमुखावलोकनमभिलषंत्याइत्यत्रस्वशब्दस्यप्रपापालिकाबोधकत्वमेवन्याय्यंनपांथबोधकत्वं । यद्विशेषणघटकत्वेनस्वनिजादिशब्दाउपात्तास्तद्बोधकाइतिव्युत्पत्तिरितिकैश्चिदुक्तंतदयुक्तं । मुख्यविशेष्यविशेषणघटकस्यैवस्वनिजादिशब्दस्यमुख्यविशेष्यमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः यथादेवदत्तस्यपुत्रः स्वमातृकभक्तइत्यादौ । स्वशब्दस्यतादृश्यपुत्रगामित्वंनतुगुणभूतदेवदत्तगामित्वं । अतएवेदृशस्थलएव निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूतांभोजशोभां विदधमभिनवोदंडपादोभवान्याइत्यत्राभवन्मरुयोगत्वंदूषणमुदाहृतंमम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकायां । अन्यत्रतुनस्वविशेष्यगामित्वनियमः । स्वाश्रितानांविप्राणामयंपालकः स्वाज्ञाकारिणांभृत्यानामयंकल्पवृक्षइत्यादौव्यभिचारात् । नचैवंस्वदाररतानांविप्राणामहंभक्तइत्यत्रमदीयदाररतानामितिप्रतीतिः स्यादितिवाच्यं । तात्पर्यस्यनियामकत्वेनापत्त्यभावादिति ॥ ९७ ॥ इत्यन्योन्यालंकारः ॥

विशेषः ख्यातमाधारंविनाप्याधेयवर्णनं ॥ ग
तेपिसूर्येदीपस्थास्तमश्छिंदंतितत्कराः ॥९८॥

यथावा ॥ कमलमनंभसिकमलेकुवलयएतानिकनकलतिकायां ॥ साचसुकुमारसुभगेत्युत्पातपरंपराकेयं ॥ अत्राद्येसूर्यस्यप्रसिद्धाधारस्याभावेपितत्कराणामन्यत्रावस्थितिरुक्ता । द्वितीयेत्वंभसः प्रसिद्धाधारस्याभावेपिकमलकुवलययोरन्यत्रावस्थितिरुक्ता । क्वचित्प्रसिद्धाधाररहितानामाधारांतरनिर्देशंविनैवाप्रलयमवस्थितेर्वर्णनंदृश्यते । यथा ॥ दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणायेषां ॥ रमयंतिजगंतिगिरः कथमिवकवयोनतेवंद्याः ॥ अत्रकवीनामभावेपितद्गिरामाधारांतरनिर्देशंविनैवाप्रलयमवस्थितिर्वर्णिता ॥ ९८ ॥

विशेषइति । ख्यातंप्रसिद्धं । तदुक्तं । 'विनाप्रसिद्धमाधारमाधेयस्यव्यवस्थितिरिति' । छिंदंतिनाशयंति । तत्कराः सूर्यकिरणाः । रात्रावादित्यस्याग्नौप्रवेशश्रवणादीपस्थत्वं । कमलमिति । अत्रकमलत्वादिनामुखादेरध्यवसानंबोध्यं । कुवलयेनेत्रे । एतानिकमलकुवलयानि कनकलतारूपायांकामिन्यां । साचकनकलतिका च । निर्देशः कथनं । आप्रलयंप्रलयपर्यंतंदिवमिति । दिवमुपयातानामपियेषामनल्पगुणगणयुक्तागिरः । आकल्पंकल्पपर्यंतंजगंतिभुवनानिरमयंतीत्यन्वयः ॥ ९८ ॥

विशेषःसोपियद्येकंवस्त्वनेकत्रवर्ण्यते ॥ अं
तर्बहिःपुरःपश्चात्सर्वदिक्ष्वपिसैवमे ॥ ९९ ॥

यथावा ॥ हृदयान्नापयातोसिदिक्षुसर्वासुदृश्यसे ॥ वत्सराम गतोसीतिसंतापेनानुमीयसे ॥ ९९ ॥

प्रभेदांतरमाह । यदीति ॥ ९९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंचिदारंभतोशक्यवस्त्वंतरकृतिश्चसः ॥ त्वां
पश्यतामयालब्धंकल्पवृक्षनिरीक्षणं ॥ १००॥

यथावा ॥ स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनंत्वांसृजतानवद्यविद्यं॥विधिनाससृजेनवोमनोभूर्भुविसत्यंसवितावृहस्पतिश्च ॥ अत्राद्येराजदर्शनारंभेणकल्पवृक्षदर्शनरूपाशक्यवस्त्वंतरकृतिः । द्वितीयेराजसृष्ट्यारंभेणमनोभवादिसृष्टिरूपाशक्यवस्त्वंतरकृतिः ॥ १०० ॥

तृतीयंप्रकारमाह । किंचिदिति । किंचित्पदार्थारंभेणाशक्यस्यवस्त्वंतरस्यकृतिः करणंचसविशेषः । त्वामितिप्रभुंप्रतियाचकोक्तिः । स्फुरदिति । उत्कटःप्रतापरूपोज्वलनोग्निर्यस्येत्यर्थः । उक्तविशेषणंत्वांसृजताविधिनाभुविनवोमनोभवादिःससृजेसृष्टइतिसत्यमित्यन्वयः । अत्रचोक्तभेदत्रयान्यतमत्वंसामान्यलक्षणंबोध्यं ॥ १०० ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांविशेषालंकारः ॥

स्याद्व्याघातोन्यथाकारितथाकारिक्रियेतचेत् ॥
यैर्जगत्प्रीयतेहंतितैरेवकुसुमायुधः ॥ १०१ ॥

यद्यत्साधनत्वेनलोकेऽवगतंतत्केनचित्तद्विरुद्धसाधनंक्रियेतचेत्सव्याघातः । यद्वा । यत्साधनतयाकेनचिदुपात्तंतदन्येनतत्प्रतिद्वंद्विनातद्विरुद्धसाधनंक्रियेतचेत्सोपिव्याघातः । तत्राद्यउदाहृतः। द्वितीयोयथा ॥दृशादग्धंमनसिजंजीवयंतिदृशैवयाः॥ विरूपाक्षस्यजयिनीस्ताःस्तुवेवामलोचनाः ॥ १०१ ॥

स्यादिति । तथाकारितत्कार्यसाधनवस्तु अन्यथाकारितत्कार्यविरुद्धकार्यसाधनं चेत्क्रियेत तदाव्याघातोऽलंकारःस्यादित्यर्थः। यैरिति। यैःकटाक्षविभ्रमादिभिर्जगत्प्रीयतेसंतुष्यतितैरेवकुसुमायुधोहंतीत्यन्वयः । विरूपाक्षस्यहरस्य । जयिनीर्विजयकारिणीः । स्तुवेस्तौमि ॥ १०१ ॥

सौकर्येणनिबद्धापिक्रियाकार्यविरोधिनी ॥ दया
चेद्बालइतिमय्यपरित्याज्यएवते ॥ १०२ ॥

कार्यविशेषनिष्पादकतयाकेनचित्संभाव्यमानादर्थादन्येनकार्यविरोधिक्रियासौकर्येणसमर्थ्यतेचेत्सोपिव्याघातः। कार्यविरुद्धक्रियायांसौकर्यंकारणस्यसुतरांतदानुगुण्यं । यथा जैत्रयात्रोन्मुखेनराज्ञायुवराजस्यराज्यएवस्थापनेयत्काणत्वेनसंभावितंबाल्यंतत्प्रत्युततद्विरुद्धस्यसहनयनस्यैवकारणतयायुवराजेनपरित्यागस्यायुक्तत्वंदर्शयतासमर्थ्यते । यथावा ॥ लुब्धो नविसृजत्यर्थंनरोदारिद्र्यशंकया ॥दातापिविसृजत्यर्थंतयैवन नुशंकया ॥ अत्रपूर्वोत्तरार्द्धेपक्षप्रतिपक्षरूपेकयोश्चिद्वचनेइति लक्षणानुगतिः ॥ १०२ ॥

भेदांतरमाह । सौकर्येणेति । कारणस्यानुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः । निबद्धाकविवर्णिता । कार्यविरोधिनीपराभिमतकार्यविरुद्धा । दयेति । दिग्विजयायप्रस्थितंराजानंप्रतियुवराजस्योक्तिः । बालइत्यतोमयिदयायौवराज्येस्थापनरूपाचेत्तदातस्मादेवहेतोरहंतवापरित्याज्यएव किंतुस्वेनसहनेतव्यइत्यर्थः । अर्थादितिहेतौपंचमी । अन्वयश्चास्यसमर्थ्यते इत्यनेन अन्येनवक्त्रा । जैत्रेति। जयसाधनेत्यर्थः।लुब्धइति ।तयैवशंकया दारिद्र्यशंकयैव । ननुनिश्चितं । अत्रपूर्वार्धेलुब्धस्यदानाभावसाधकत्वाभिमतदारिद्र्यशंकारूपपूर्वपक्षनिरूपणं। दातुस्तुसैवविरुद्धदानसाधकत्वेनसंमतेतिपूर्वविरुद्धपक्षनिरूपणमुत्तरार्द्धे । यद्यपिदारिद्र्यस्यतात्कालिकत्वेनजन्मांतरीयत्वेनचशंकाभिन्ना तथाप्यभेदाध्यवसायान्नलक्षणासमन्वयइतिबोध्यं । सामान्यलक्षणंपूर्ववदन्यतमघटितमनुसंधेयमितिदिक् ॥ १०२ ॥ इतिव्याघातालंकारः ॥

गुंफःकारणमालास्याद्यथाप्राक्प्रांतकारणैः ॥ नये
नश्रीः श्रियात्यागस्त्यागेनविपुलंयशः ॥ १०३ ॥

उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्वावस्तुभिःकृतोगुंफःकारणमालाआद्योदाहृता॥ द्वितीयायथा ॥भवंतिनरकाःपापात्पापंदारिद्र्यसंभवं ॥ दारिद्र्यमप्रदानेनतस्माद्दानपरोभवेत् ॥ १०३ ॥

गुंफइति । रचनेत्यर्थः । कैस्तत्राह यथेति । प्राक्चप्रांतंचप्राक्प्रांते तेअनतिक्र

म्येतियथाप्राक्प्रांतं यानिकारणानितैः। पूर्वपूर्वंप्रतिकारणैरुत्तरोत्तरंप्रतिकारणैश्चेत्यर्थः। एवंचोत्तरोत्तरेत्यादिव्युत्क्रमेणाभिधानमुदाहरणक्रमानुरोधेनेतिज्ञेयं ॥ १०३ ॥ इति अलंकारचंद्रिकायां कारणमालालंकारः ॥ १०३ ॥

गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणिरेकावलिर्मता ॥ नेत्रेकर्णांत विश्रांतेकर्णौदोस्तंभदोलिनौ ॥ १०४ ॥ दोस्तंभौजा नुपर्यंतप्रलंबनमनोहरौ ॥ जानुनीरत्नमुकुराकारेत तस्यहिभूभुजः ॥ १०५ ॥

उत्तरोत्तरस्यपूर्वपूर्वविशेषणभावः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरविशेषण भावोवा गृहीतमुक्तरीतिः। तत्राद्यःप्रकारउदाहृतः। द्वितीयो यथा। दिक्कालात्मसमैवयस्याविभुतायस्तत्रविद्योततेयत्रामु ष्यसुधीभवंतिकिरणाराशेःसयासामभूत् ॥ यस्तात्पित्तमुषः सुयोऽस्यहविषेयस्तस्यजीवातवे वोढायद्गुणमेषमन्मथरिपो स्ताःपांतुनोमूर्त्तयः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

गृहीतेति। वक्ष्यमाणयागृहीतमुक्तरीत्यानिबद्धार्थपंक्तिरेकावलिरलंकारः। नेत्रइति। तस्यभूभुजइतिसर्वत्रसंबध्यते। दोस्तंभयोर्भुजस्तंभयोर्दोलितमांदोलनंययोस्तौ। दोलनावितिपाठेदोलादोलनंययोरस्तीतिविग्रहः। रत्नमुकुरोरत्नदर्पणः। दिक्कालेति। दिक्कालात्मभिस्तुल्यायस्याकाशस्यविभुता। यश्चतत्राकाशेविशेषेणद्योततेसूर्यः। यत्रचचंद्रेअमुष्यसूर्यस्यकिरणाअमृतरूपाभवंति। सचचंद्रोयासामपांराशेःसमुद्रादभूत्। यश्चाग्निस्तासामपांपित्तंभवति। 'शुचिरप्पित्तमितिकोशात्'। यश्चयजमानउपस्सुप्रातः कालेप्यस्यवन्हेर्हविषेहविर्दानायभवति। यश्चवायुःप्राणरूपस्तस्ययजमानस्यजीवातवेजीवनौषधायभवति। यस्याश्चपृथिव्यागुणंगंधंप्रेषवायुर्वोढातामन्मथरिपोर्हरस्याष्टौमूर्त्तयोवोयुष्मान्पांत्वित्यन्वयः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ इत्येकावल्यलंकारः ॥—

दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते ॥ स्मरे णहृदयेतस्यास्तेनत्वयिकृतास्थितिः ॥ १०६ ॥

अत्रास्थितिरितिपदमेकं स्मरेणतस्याहृदयेस्थितिःकृता हृदयेन त्वयिस्थितिःकृतेत्येवंवाक्यद्वयान्वयि अतोदीपकं। गृहीतमुक्त रीतिसद्भावादेकावलीचेतिदीपकैकावलीयोगः। यथावा ॥

संग्रामांगणमागतेनभवताचापेसमारोपिते देवाकर्णययेनयेन सहसायद्यत्समासादितं॥कोदंडेनशराःशरैररिशिरस्तेनापिभूमंडलं तेनत्वंभवताचकीर्तिरतुलाकीर्त्याचलोकत्रयं ॥ अत्रयेनयेनसहसायद्यत्समासादितमितिसंक्षेपवाक्यस्थितमेकं समासादितपदं कोदंडेनशराइत्यादिषुषट्स्वपिविवरणवाक्येषु तत्तदुचितालिंगवचनविपरिणामेनान्वेतीतिदीपकं । शरादीनामुत्तरोत्तरविशेषणभावादेकावलीचेतिदीपकैकावलीयोगः ॥ १०६॥

मालादीपकमिति ।मालादीपकंनामालंकारः। एकमितिवाक्यद्वयान्वयीत्यनेनान्वितं । अतइति । एतावन्मात्रेणदीपसादृश्याद्दीपकंनतुप्रागुक्तदीपकालंकारः । प्रकृताप्रकृतानांसादृश्यस्यगम्यत्वेतदंगीकारादितिभावः । संग्रामेति । कोदंडेनधनुषाशराः समासादिताः शरैःशत्रुमस्तकंसमासादितं तेनशत्रुमस्तकेनापिभूमंडलं तेनभूमंडलेन नत्वंपालकःसमासादितो भवताकीर्तिरासादिता कीर्त्याचलोकत्रयंसमासादितमित्यनुषंगेणन्वायः ॥ १०६ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामालादीपकं ॥

उत्तरोत्तरमुत्कर्षःसारइत्यभिधीयते ॥ मधु
रंमधुतस्माच्चसुधातस्याःकवेर्वचः ॥१०७॥

यथावा ॥ अंतर्विष्णोस्त्रिलोकीनिवसतिफणिनामीश्वरेसोपिशेतेसिंधोःसोप्येकदेशेतमपिचुलकयांकुंभयोनिश्चकार ॥ धत्ते खद्योतलीलामयमपिनभसिश्रीनृसिंहक्षितींद्रत्वत्कीर्त्तेःकर्णनीलोत्पलमिदमपिचप्रेक्षणीयंविभाति॥ अयंश्लाघ्यगुणोत्कर्षः । अश्लाघ्यगुणोत्कर्षोयथा । तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपिचयाचकः॥ वायुनाकिन्ननीतोसौमामयंप्रार्थयेदिति॥उभयरूपोयथा॥ गिरिर्महान्गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभोमहत् ॥ नभसोपिमहद्ब्रह्मतोप्याशागरीयसी ॥ अत्रब्रह्मपर्यंतेषुमहत्त्वंश्लाघ्यगुणः । प्रकृतार्थाशायामश्लाघ्यगुणः ॥ १०७ ॥

सारइति । सारोनामालंकारः । तस्याःसुधातः । अंतरिति । विष्णोरंतरुदरे । त्रयाणांलोकानांसमाहारस्त्रिलोकी सोपिविष्णुरपिफणिनांनागानामीश्वरेशेषेशेतेनिद्राति। सोपिशेषोपिसिंधोरेकदेशेतिष्ठतीतिविशेषः। तमपिसिंधुमपिकुंभयोनिरगस्त्यश्चुलकयांचकारपीतवान् । अयमगस्त्योपिनभसिगगनेखद्योतशोभांधत्ते । इदंगगनमपि

प्रेक्षणीयंसुंदरंत्वत्कीर्तेःकर्णभूषणंनीलोत्पलंविभातीत्यन्वयः । तूलः कार्पासः प्रकृतार्थाशायां प्रकृतार्थरूपायामाशायाम् ॥ १०७ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांसारालंकारः॥

यथासंख्यंक्रमेणैवक्रमिकाणांसमन्वयः ॥ श
त्रुंमित्रंविपत्तिंचजयरंजयभंजय ॥ १०८ ॥

यथावा ॥ शरणंकिंप्रपन्नानिविषवन्मारयंतिवा॥नत्यज्यतेन भुज्यंतेकृपणेनधनानियत्। अमुंक्रमालंकारइतिकेचिद्व्याजह्रुः ॥ १०८ ॥

यथासंख्यमिति । क्रमिकाणांक्रमेणोक्तानां पदार्थानां । तेनैवक्रमेणान्वयोयथासंख्यंनामालंकारः । शरणमिति । कृपणेनधनानियत्नत्यज्यंतेतत्किंतानिशरणंप्रपन्नानियच्चनभुज्यंतेतत्किंविषवन्मारयंतीतिक्रमेणान्वयः । केचिद्वामनादयः ॥ १०८ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांयथासंख्यालंकारः ॥

पर्यायोयदिपर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ॥ प
द्मंमुक्त्वागताचंद्रंकामिनीवदनोपमा॥१०९॥

अत्रैकस्यकामिनीवदनसादृश्यस्यक्रमेणपद्मचंद्ररूपानेकाधारसंश्रयणंपर्यायः। यद्यपिपद्मसंश्रयणंकंठतोनोक्तंतथापिपद्मंमुक्त्वेतितत्परित्यागोक्त्याप्राक्तत्संश्रयाक्षेपेणपर्यायनिर्वाहः अतएव"श्रोणीबंधस्त्यजतितनुतांसेवतेमध्यभागःपद्भ्यांमुक्तास्तरलगतयःसंश्रितालोचनाभ्यां ॥ धत्तेवक्षःकुचसचिवतामद्वितीयंतुवक्त्रंत्वद्गात्राणांगुणविनिमयःकल्पितोयौवनेन"इत्यत्रपर्यायंकाव्यप्रकाशकृदुदाजहार।सर्वत्रशाब्दःपर्यायोयथा॥ नन्वाश्रयस्थितिरियंतवकालकूटकेनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ॥ प्रागर्णवस्यहृदयेवृषलक्ष्मणोथकंठेधुनावससिवाचिपुनःखलानां ॥ सर्वोप्ययंशुद्धपर्यायः। संकोचपर्यायोयथा॥प्रायश्चरित्वावसुधामशेषांछायासुविश्रम्यततस्तरूणां ॥ प्रौढिंगते संप्रतितिग्मभानौशैत्यंशनैरंतरपामयासीत्॥अत्रशैत्यस्योत्तरोत्तरमाधारसंकोचात्संकोचपर्यायः। विकासपर्यायोयथा॥बिंबोष्ठएवरागस्तेतन्विपूर्वमदृश्यत॥अधुनाहृदयेप्येषमृगशावा

क्षिद्दश्यते ॥अत्ररागस्यपूर्वाधारापरित्यागेनाधारांतरसंक्रमण मितिविकासपर्यायः ॥ १०९ ॥

पर्यायइति । पर्यायेणक्रमेण । अनेकसंश्रयोऽनेकाश्रितत्वं । तदुक्तं । एवंक्रमेणानेकस्मिन्पर्यायइति। पद्ममिति । रात्रौपद्मसंकोचात्त्यागः । अतएवत्यागेनपूर्वसंश्रयणाक्षेपादेव । श्रोणीति । जघनबंधस्तनुतांकृशतांत्यजतिमध्यभागस्तांसेवतेआश्रयति। वक्षःस्थलंकुचसचिवतांकुचसहितत्वंधत्ते। वक्रंत्वद्वितीयं अत्रपूर्वंवक्षसोऽद्वितीयत्वावगमात्पर्यायसंभवोज्ञेयः । अद्वितीयत्वंद्वितीयरहितत्वमनुपमत्वंचैकत्वेनाध्यवसितं । एवंचोदाहरणद्वयेपिपूर्वाधारसमाश्रयणंगम्यं उत्तराधारसमाश्रयणंशाब्दमितिसर्वत्रसर्वाधारसमाश्रयणांशे । नन्विति । हेकालकूटउत्तरोत्तरविशिष्टमुत्कृष्टंपदंस्थानंयस्यांतादृशीइयमाश्रयस्थितिस्तवकेनोपदिष्टेत्यन्वयः । हृदयेअभ्यंतरे । अवसइतिशेषः । अथानंतरंवृषलक्ष्मणोहरस्यकंठे। अधुनापुनरितिसंबधः। शुद्धः संकोचविकासामिश्रितः। प्रायइति शैत्यंप्रायोशेषांवसुधांहेमंतेचरित्वाततोवसंतेतरूणांछायासुविश्रम्यसंप्रतिग्रीष्मेतिग्मभानौसूर्येप्रौढिंप्रागल्भ्यंप्राप्तेसतिशनैरपांजलानामंतरभ्यंतरेअयासीत्गच्छतिस्मेत्यर्थः। बिंबोष्ठएवेति । बिंबफलसदृशेओष्ठे । रागोरक्तिमाअनुरागश्च । एषरागः ।अत्ररागस्यभेदेप्यभेदाध्यवसायादेकत्वं। यत्तुएकसंबंधनाशोत्तरमपरसंबंधेसत्येवलोकेपर्यायपदप्रयोगात् श्रोणीबंधइतिप्रकाशोदाहृतेतथैवदृष्टत्वाच्चबिंबोष्ठएवेत्यत्रपर्यायकथनमयुक्तमितिकेनचिदुक्तंतत्प्रकाशएवबिंबोष्ठइत्युदाहरणपर्यायसमर्थनात्भ्रांतपलपनमिवोपेक्षणीयं । आलंकारिकपरिभाषितानांशब्दानांलोकव्यवहारविसंवादस्याकिंचित्करत्वाच्चेतिदिक् ॥ १०९ ॥

एकस्मिन्यद्यनेकंवापर्यायःसोपिसंमतः ॥ अ
धुनापुलिनंतत्रयत्रस्रोतःपुराजनि ॥ ११० ॥

यथावा ॥ पुराभूदस्माकंप्रथममविभिन्नातनुरियंततोनुत्वंप्रेयान्वयमपिहताशाःप्रियतमाः। इदानींनाथस्त्वंवयमपिकलत्रंकिमपरंहतानांप्राणानांकुलिशकठिनानांफलमिदं॥ अत्रदंपत्योःप्रथममभेदस्ततःप्रेयसीप्रियतमभावस्ततोभार्यापतिभावइत्याधेयपर्यायः ॥ ११० ॥

भेदांतरमाह एकस्मिन्निति।पर्यायेणेत्यनुवर्तते। एकस्मिन्नाधारेक्रमेणयद्यनेकंभवति सोपिपर्यायालंकारःसंमतइत्यर्थः। पुरेति । अस्माकमित्यस्मदोद्वयोश्चेतिद्वयोरपिबहुवचनं। पुरेत्यनेनस्थूलोतीतकालउच्यते। तत्रापिप्रथमंतनुरविभिन्नाऽभूत् ततोनुवितर्के त्वं प्रियतमः वयंप्रियतमाः। इदानींतुत्वंनाथःपतिः वयंभार्याः। इतोपरंकिमनिष्टमितिशेषः।

कुलिशंवज्रं। अत्रत्वंमेयानिसेकवचनेनएकरूपप्रेमपात्रत्वंव्यज्यते प्रियतमाइत्यादिबहुव चनेनैकरूपतव्यतिरेकइतिबोध्यं ॥ ११० ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांपर्यायालंकारः ॥

परिवृत्तिर्विनिमयोन्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः ॥ ज
ग्राहैकंशरंमुक्त्वाकटाक्षात्सरिपुश्रियं ॥ १११ ॥

यथावा ॥ तस्यचप्रवयसोजटायुषःस्वर्गिणःकिमिवशोच्यतेधु
ना॥येनजर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिंदुकिरणोज्ज्वलंयशः॥१११

परिवृत्तिरिति । न्यूनाधिकयोर्मिथःपरस्परंविनिमयः परिवृत्तिरलंकारः । जग्राहेति । कटाक्षपूर्वकमेकंशरंमुक्त्वारिपोःश्रियंजग्राहेत्यर्थः । तस्यचेति । प्रवयसोऽतिवृद्धस्यजटायुषोगृध्रविशेषस्यस्वर्गंगतवतःकिमिवशोचनीयं नकिंचित् । जर्जरंजीर्णतरं कलेवरंशरीरंतस्यव्ययोरावणेनसहयुद्धेत्यागस्तस्माद्यशःक्रीतं । शरीरंदत्वायशोगृहीतमित्यर्थः ॥ १११ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांपरिवृत्त्यलंकारः ॥

परिसंख्यानिषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयंत्रणं ॥ स्ने
हक्षयःप्रदीपेषुनस्वांतेषुनतभ्रुवां ॥ ११२ ॥

यथावा ॥ विलंघयंतिश्रुतिवर्त्मयस्यांलीलावतीनांनयनोत्प
लानि ॥ बिभर्तियस्यामपिवक्रिमाणमेकोमहाकालजटार्धचं
द्रः ॥ आद्योदाहरणेनिषेधःशाब्दो द्वितीयेत्वार्थः॥ ११२ ॥

परिसंख्येति । एकंवस्तुप्रतिषिध्यापरस्मिन्वस्तुनोनियंत्रणंनियमनं परिसंख्यालंकारः । स्नेहेति । स्नेहस्तैलादिस्निग्धद्रव्यमनुरागश्च । स्वांतेषुचित्तेषु । विलंघयंतीति । यस्यामुज्जयिनीपुर्यां । श्रुतिःकर्णौवेदश्च । वर्त्ममार्गं । वक्रिमाणंकौटिल्यं वक्राकारतां च । महाकालइतितत्रैवख्यातंशिवलिंगं ॥ ११२ ॥ इतिपरिसंख्यालंकारः ॥

विरोधेतुल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता ॥ स
द्यःशिरांसिचापान्वानमयंतुमहीभुजः॥११३॥

अत्रसंधिविग्रहप्रमाणप्राप्तयोःशिरश्चापनमनयोर्युगपदुपस्थि
तयोर्युगपत्कर्तुमशक्ययोर्विकल्पः । यथावा ॥ पतत्यविरतं
वारिनृत्यंतिचकलापिनः ॥ अद्यकांतःकृतांतोवादुःखस्यांतं
करिष्यति ॥ प्रियसमागमश्चेन्नमरणमाशंसनीयंमरणेतुनप्रिय
समागमसंभवइतितयोराशंसायांविकल्पः ॥ ११३ ॥

संधिविग्रहप्रमाणेति । संधिविग्रहयोः कर्तव्यताबोधकप्रमाणेत्यर्थः ॥ ११३ ॥
इत्यलंकारचंद्रिकायां कल्पालंकारः ॥

बहूनांयुगपद्भावभाजांगुंफःसमुच्चयः ॥ नश्यं
तिपश्चात्पश्यंतित्रस्यंतिचभवद्विषः ॥११४॥

अविरोधेनसंभावितयौगपद्यानांनाशादीनांगुंफनंसमुच्चयः । यथावा ॥ बिभ्राणाहृदयेत्वयाविनिहितंप्रेमाभिधानंनवंश ल्यंयद्विदधातिसाविधुरितासाधोतदाकर्ण्यतां॥शेतेशुष्यतिता म्यतिप्रलपतिप्रम्लायतिप्रेंखतिभ्राम्यत्युल्लुठतिप्रणश्यतिगल त्युन्मूर्च्छतित्रुटयति॥अत्रकासांचित्क्रियाणांकिंचित्कालभेद संभवेपिशतपत्रपत्रशतभेदन्यायेनयौगपद्यंविरहातिशयद्योत नायविवक्षितमितिलक्षणानुगतिः ॥ ११४ ॥

बहूनामिति । युगपद्भावोभवनंतद्भाजांबहूनांगुंफोनिबंधोवर्णनमितियावत् ससमु च्चयालंकारः । बिभ्राणेति । नायकंप्रतिदूत्याइयमुक्तिः । हेसाधोत्वयाहृदयेविनिहितं प्रेमाभिधानंनवंशल्यंधारयंतीविधुरिताविरहविव्हलासानायिकार्यद्विदधातितदाकर्ण्य तामित्यन्वयः । किंतदित्यपेक्षायामाह । शेतेनिद्राति । ताम्यतिग्लानिंप्राप्नोति । प्र कर्षेणम्लायति । प्रेंखतिचलति । प्रणश्यति नैर्बल्यातिशयेनमृतप्रायाभवति । गल ति खेदातिशयात् ।त्रुट्यति क्षीणाभवतीति । कासांचित् शयनभ्रमणादीनां । शतपत्र स्यकमलस्य पत्रशतंदलशतं ॥ ११४ ॥

अहंप्राथमिकाभाजामेककार्यान्वयेपिसः ॥ कु
लंरूपंवयोविद्याधनंचमदयंत्यमुम् ॥ ११५ ॥

येत्रैकःकार्यसिद्धिहेतुत्वेनप्रक्रांतस्तत्रान्येपियद्यहमहमिकया खलेकपोतन्यायेनतत्सिद्धिंकुर्वंतिसोपिसमुच्चयः।यथामदेआ भिजात्यमेकंसमग्रंकारणन्तादृगेवरूपादिकमपितत्साधनत्वे नावतरतीति । यथावा ॥ प्रदानंप्रच्छन्नंगृहमुपगतेसंभ्रमविधि र्निरुत्सेकोलक्ष्म्यामनभिभवगंधाःपरकथाः ॥ प्रियंकृत्वामौनं सदसिकथनंचाप्युपकृतेःश्रुतेत्यन्तासक्तिःपुरुषमभिजातंकथ यति ॥ ११५ ॥

अहंप्राथमिकेति। अहंपूर्विकेत्यर्थः। 'अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विकास्त्रियामित्यमरः'। एक कार्यान्वयेएककार्यसाधकत्वे। स समुच्चयालंकारः। अहमहमिकयापरस्पराहंकारेण। आभिजात्यंकुलीनत्वं। समग्रंपुष्कलं। प्रदानमिति। प्रच्छन्नंगुप्तं। गृहंप्रत्युपगतेऽर्थादतिथौ। लक्ष्म्यांसत्यांनिरुत्सेकोगर्वाभावः। अभिभवोनिंदातद्गंधशून्याः। मौनमनुद्घाटनं। सदसिसभायांपरेणकृतायाउपकृतेःकथनं। श्रुतेशास्त्रश्रवणे। सर्वप्रथमांतानां पुरुषमभिजातंप्रथयतीत्यनेनान्वयः। अभिजातंकुलीनं। प्रथयतिकथयति ॥ ११५॥
॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांसमुच्चयालंकारः ॥

क्रमिकैकगतानांतुगुंफःकारकदीपकं ॥ गच्छ
त्यागच्छतिपुनःपांथःपश्यतिपृच्छति॥११६॥

यथावा ॥ निद्रातिस्नातिभुंक्तेचलतिकचभरंशोषयत्यंतरास्ते दीव्यत्यक्षैर्नचायंगदितुमवसरोभूयआयाहियाहि॥ इत्युद्दन्डैःप्रभूणामसकृदधिकृतैर्वारितान्द्वारिदीनानस्मान्पश्याऽब्धिकन्ये सरसिरुहरुचामंतरंगैरपांगैः ॥ आद्योदाहरणेश्रुतस्यपांथस्यकर्तृकारकस्यैकस्यगमनादिष्वन्वयः द्वितीयेत्वध्याहृतस्यप्रभुकर्तृकारकस्यनिद्रादिष्वन्वयइत्येकस्यानेकवाक्यार्थान्वयेनदीपकच्छायापत्त्याकारकदीपकं प्रथमसमुच्चयप्रतिद्वंद्वीदं ॥११६॥

क्रमिकेति। क्रमिकाणामर्थात्क्रियाणामेककारकगतानांगुंफोनिबंधः कारकदीपकं नामालंकारः। तदुक्तं 'सैवक्रियासुबव्हीषुकारकस्येतिदीपकमिति'। सैवसकृद्वृत्तिः। पश्यतिसार्थं। पृच्छतिमार्गं। निद्रातीति। हेअब्धिकन्येप्रभूणामुद्यतदंडैर्द्वारिअधिकृतैर्द्वारपालैरित्यसकृद्वारितानतएवदीनानस्मान्सरसिरुहद्युतीनांपरमपरिचितैरपांगैःकटाक्षैःपश्येत्यन्वयः। इतिकिं। प्रभुर्निद्रातीत्यादि। अंतःअंतःपुरे। अक्षैःपाशैर्दीव्यतिक्रीडति। भूयःपुनः। छायासादृश्यंमुख्यदीपकस्यपूर्वोक्तप्रकारेणसंभवादितिभावः। प्रतिद्वंद्विविपरीतं ॥ ११६ ॥ इतिकारकदीपकालंकारः ॥

समाधिःकार्यसौकर्यंकारणांतरसंनिधेः ॥ उत्कं
ठिताचतरुणीजगामास्तंचभानुमान् ॥ ११७॥

यथावा ॥ मानमस्यानिराकर्तुंपादयोर्मेपतिष्यतः ॥ उपकारायदिष्ट्यैतदुदीर्णंघनगर्जितं॥केनचिदारिप्सितस्यकार्यस्यकारणांतरसन्निधानाद्यत्सौकर्यंतत्सम्यगाधानात्समाधिः। द्वि

तीयसमुच्चयप्रतिद्वंद्वीअयंसमाधिः । तत्रबहूनाप्रत्येकंसमर्था नांखलेकपोतिकान्यायेनयुगपत्कार्यसाधनत्वेनावतारः । अ त्रत्वेकेनकार्येसमारिप्सितेऽन्यस्यकाकतालीयन्यायेनापतितस्य तत्सौकर्याधायकत्वमात्रं । अत्रोदाहरणमुत्कंठितेति । उत्कं ठेवप्रियाभिसरणेपुष्कलंकारणंनांधकारागममपेक्षते'अत्यारूढो हिनारीणामकालज्ञोमनोभव'इतिन्यायात् । दैवादापततात्वंध कारेणतत्सौकर्यमात्रंकृतामिति । एवंद्वितीयोदाहरणेपियोज्यं११७

समाधिरिति। कारणांतरसंनिधेर्वशात्कार्यस्यसुकरत्वंसमाधिरलंकारः। उत्कंठिता नायकसमीपंगंतुं । मानमिति । मानंनिराकर्त्तुमस्याःपादयोःपतिष्यतोममोपकारायदि ष्ट्याभाग्येनेदंघनगर्जितमुदीर्णमुद्गतमित्यन्वयः । समुच्चयेकारणानांतुल्यकक्षत्वमिहतुत द्विपरीतमतुल्यकक्षत्वमितिप्रतिद्वंद्वित्वंतत्रैसादिनादर्शितं॥११७॥ इतिसमाध्यलंकारः॥

प्रत्यनीकंबलवतःशत्रोःपक्षेपराक्रमः ॥ जैत्र
नेत्रानुगौकर्णावुत्पलाभ्यामधःकृतौ ॥ ११८॥

यथावा ॥ ममरूपकीर्तिमहरद्भुवियस्तदनुप्रविष्टहृदयेयमि ति ॥ त्वयिमत्सरादिवनिरस्तदयःसुतरांक्षिणोतिखलुतांम दनः ॥ एवंबलवतिप्रतिपक्षेप्रतिकर्त्तुमशक्तस्यतदीयबाधनंप्र त्यनीकमितिस्थितेसाक्षात्प्रतिपक्षेपराक्रमःप्रत्यनीकमितिके मुतिकन्यायेनफलति । यथा॥ मधुव्रतौघःकुपितःस्वकीयमधुप्र पापद्मनिमीलनेन ॥ बिंबंसमाक्रम्यबलात्सुधांशोःकलंकमंके ध्रुवमातनोति ॥ ११८ ॥

प्रत्यनीकमिति । बलवतःशत्रोःपक्षेपक्षांतःपातिनितदीयेयःपराक्रमस्तत्प्रत्यनीकं नामालंकारः । अनीकप्रतिनिधिरूपत्वात् । जैत्रेति उत्पलाभ्यांस्वजयकारिनेत्रानुसा रिणौकर्णावधःकृतौतिरस्कृतौ । अवतंसतयातदुपरिस्थितत्वादधस्तात्कृतौचेतिश्लेषः। ममेति। भुविभूलोकेममरूपख्यातिंयोहृतवान्तस्मिन्ननुप्रविष्टमनुरक्तंहृदयंयस्यास्तस्या नुप्रविष्टंहृदयंयस्यांवाताहृगियमितित्वयिमत्सरादिवखलुनिश्चितंनिरस्तदयामदनस्तां क्षिणोतिक्षीणांकरोतीत्यन्वयः । अत्रमत्सरादिवेतिहेत्वंशेउत्प्रेक्षासत्वेपितद्धेतुकप्रतिप क्षसंबंधिबाधनंप्रत्यनीकालंकारस्यविविक्तोविषयइतिबोध्यं । अतएवमम्मटभट्टैरपि 'त्वंविनिर्जितमनोभवरूपःसाचसुंदरभवत्यनुरक्ता॥ पंचभिर्युगपदेवशरैस्तांतापयत्यनुश

यादिवकाम' इत्युदाहृतं । एवंचहेतूत्प्रेक्षयैवगतार्थत्वान्नेदमलंकारांतरंभवितुमर्हतीतिक स्यचिद्वचनमनादेयं। कैमुतिकेति । तत्संबंधिबाधनापेक्षयासाक्षात्तद्बाधनेविशेषादिति भावः।मध्विति । भ्रमरौघः । स्वकीयमधुप्रपारूपस्यपद्मस्यनिमीलनेनकुपितःसन्सुधांशो र्बिंबंबलात्समाकृष्यतस्यांकेमध्यभागेकलंकंध्रुवमातनोतीत्यन्वयः ॥ ११८ ॥ इत्यलं कारचंद्रिकायांप्रत्यनीकालंकारः ॥

कैमुत्येनार्थसंसिद्धिःकाव्यार्थापत्तिरिष्यते ॥ स्वजि तस्त्वन्मुखेनेंदुःकावार्तासरसीरुहाम् ॥ ११९ ॥ अत्रसइत्यनेनपद्मानियेनजितानीतिविवक्षितं तथाचसोपियेनजितस्तेनपद्मानिजितानीतिकिमुवक्तव्यमितिदंडापूपिकान्यायेनपद्मरूपस्यार्थस्यसंसिद्धिःकाव्यार्थापत्तिः । तांत्रिकाभिमतार्थापत्तिव्यावर्तनायकाव्येतिविशेषणं । यथावा ॥ अधरोयमधीराक्ष्याबंधुजीवप्रभाहरः ॥ अन्यजीवप्रभांहंतहरतीतिकिमद्भुतं ॥ स्वकीयंहृदयंभित्वानिर्गतौयौपयोधरौ । हृदयस्यान्यदीयस्यभेदनेकाकृपातयोः ॥ ११९ ॥

कैमुत्येनेति । कैमुत्यन्यायेनेत्यर्थः । काव्येलंकाररूपार्थापत्तिःकाव्यार्थापत्तिः।दंडापूपिकेति।दंडाकर्षणेतदवलंबिनामपूपानामाकर्षणंयथार्थसिद्धंतद्वदित्यर्थः । व्यावर्तनायेति। लक्ष्यतावारणायेत्यर्थः । अधरोयमिति । बंधुजीवंबंधूकपुष्पंतत्प्रभाहरोबंधुभूतानांजीवानांप्रभाहरश्चयस्त्वेतल्लक्षणमयुक्तं। कैमुतिकन्यायस्यन्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः। यथा 'तवाग्रेयदिदारिद्र्यंस्थितंभूपद्विजन्मनां ॥ शनैःसवितुरप्यग्रेतमःस्थास्यत्यसंशयम् '॥ अत्रशनैःशब्दमहिम्नाराजाग्रेदारिद्र्यस्थित्यपेक्षयासूर्याग्रेतमोवस्थानंदुःशंकमेवेत्यवगतमपिन्यायसाम्यादापद्यते।ननुकैमुतिकन्यायेनेतिकेनचिदुक्तं तत्रेदंवक्तव्यं।केनचिदर्थेनतुल्यन्यायत्वादर्थांतरस्यापत्तिरर्थापत्तिरितितदुक्तलक्षणमयुक्तं। कावार्तासरसीरुहामित्यादिकैमुत्यन्यायविषयार्थापत्तावव्याप्तेः। कैमुतिकन्यायस्यन्यूनार्थविषयत्वेनतुल्यन्यायत्वाभावादापादनाप्रतीतेश्चेति । नचात्रकैमुत्यन्यायतामात्रंनत्वलंकारत्वमितियुक्तं । अलंकारतत्वाभियुक्तानांप्राचीनानांशून्यहृदयतयाअपामरेणसंभावयितुमशक्यत्वात् । लोकव्यवहारेपिकैमुत्यन्यायस्यचमत्कारित्वानुभवेनतेनैवन्यायेनतस्यालंकारतासिद्धेश्च । इत्थंचत्वदुक्तार्थापत्त्युदाहरणेवक्ष्यमाणःसंभावनालंकारोयोऽन्यैर्यद्यर्थोक्तौचकल्पनमितियद्यर्थातिशयोक्तित्वेनोक्तः । यद्यर्थातिशयोक्तावापाद्यापादकयोर्वैपरीत्यार्थविश्रांतत्वम् इहत्वापादकस्यसिद्धत्वमापाद्यस्यसंभा

व्यमानत्वमिति वैचित्र्यंतुतदवांतरभेदतायाःसाधकं नतुतद्बहिर्भूततताया इतिनतत्राव्याप्तिशंकापीत्यलंविस्तरेण ॥ ११९ ॥ इत्यर्थापत्तिरलंकारः ॥

समर्थनीयस्यार्थस्यकाव्यलिंगंसमर्थनं ॥ जितोसिमंदकंदर्पमच्चित्तेऽस्तित्रिलोचनः॥१२०॥

अत्रकंदर्पजयोपन्यासोदुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षः। तस्यमच्चित्तेस्तित्रिलोचनइतिस्वान्तःकरणेशिवसन्निधानप्रदर्शनेनसमर्थनंकाव्यलिंगं । व्याप्तिधर्मतासापेक्षनैयायिकलिंगव्यावर्तनायकाव्यविशेषणं । इदंवाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगंपदार्थहेतुकं ॥—

समर्थनीयस्येति । समर्थनापेक्षस्यार्थस्यसमर्थनंकाव्यलिंगमलंकारः । अर्थांतरन्यासवारणायसमर्थनापेक्षस्येति । यदात्वर्थांतरन्यासप्रकरणेवक्ष्यमाणरीत्यासामान्यविशेषभावातिरिक्तत्वंनिवेश्यतेतदानोपादेयमेवैतदितिबोध्यं । दुष्करविषयत्वात्दुष्करविषयरूपत्वात् । समर्थनापेक्षस्येत्यनंतरमर्थस्येतिशेषः । नैयायिकेति । नैयायिकाभिमतलिंगस्यलक्ष्यतावारणायेत्यर्थः ॥—

यथा ॥ भस्मोद्धूलनभद्रमस्तुभवतेरुद्राक्षमालेशुभंहासोपानपरंपरेगिरिसुताकांतालयालंकृते ॥ आद्याराधनतोषितेनाविभुनायुष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनिमोक्षनामनिमहामोहेनिलीयामहे ॥ अत्रमोक्षस्यमहामोहत्वमप्रसिद्धमितितत्समर्थनेसुखालोकोच्छेदिनीतिपदार्थोहेतुः । क्वचित्पदार्थवाक्यार्थौपरस्परसापेक्षौहेतुभावंभजतः । यथावा ॥ चिकुरप्रकराजयंतितेविदुषीमूर्द्धनितान्बिभर्त्तिसा ॥ पशुनाप्यपुरस्कृतेनतत्तुलनामिच्छतुचामरेणकः ॥ अत्रचामरस्यदमयंतीकुंतलभारसाम्याभावेविदुषीमूर्द्धनितान्बिभर्तिसेतिवाक्यार्थः। पशुनाप्यपुरस्कृतेनेतिपदार्थश्चेत्युभयंमिलितंहेतुः क्वचित्समर्थनीयार्थसमर्थनार्थैवाक्यार्थैपदार्थौहेतुः ॥—

भस्मोद्धूलनेतिसंबोधनं । शुभमस्त्वितिशेषः । गिरिसुताकांतस्यशिवस्यालयःप्रासादस्तदलंकारभूतेसोपानपंक्तेइत्यपिसंबोधनं । हेतिदैन्ये । विभुनाप्रभुणाशिवेन। युष्मा

कंयासपर्यापूजातत्सुखस्यालोकःप्रकाशस्तदुच्छेदके। निलीयामहेवयमित्यर्थात्। चिकुरेति। चिकुरमकराः केशपाशाः। विदुषीपंडितासादमयंती। अपुरस्कृतेनानादृतेन पुरोभागेऽनिहितेनच। पदार्थश्चानेकपदार्थश्च ॥—

यथावा ॥ वपुःप्रादुर्भावादनुमितामिदंजन्मानिपुरापुरारेनक्वापिक्वचिदपिभवंतंप्रणतवान् ॥ नमन्मुक्तःसंप्रत्यहमतनुरग्रेप्यनतिमानितीशक्षंतव्यंतदिदमपराधद्वयमपि॥ अत्रतावदपराधद्वयंसमर्थनीयं। अस्पष्टार्थत्वात्। तत्समर्थनंचपूर्वापरजन्मनोरनमनाभ्यांवाक्यार्थभूताभ्यांक्रियते। अत्रद्वितीयवाक्यार्थेऽतनुत्वमेकपदार्थोहेतुः। अत्रापिसंप्रातिनमन्मुक्तइतिवाक्यार्थोनेकपदार्थोवाहेतुः। क्वचित्परस्परविरुद्धयोःसमर्थनीययोरुभयोःक्रमादुभौहेतुभावंभजतः ॥—

वपुरिति। पुरापूर्वस्मिन्क्वापिजन्मनिक्वचिदपिक्षणेभवंतंनप्रणतवान्। इतीदंवपुषःशरीरस्यप्रादुर्भावादनुमितं। संप्रतिनमन्नतिंकुर्वन्मुक्तः। अतनुरशरीरः। अहमग्रेप्यनतिमान्नतिरहितः। समर्थनीयंहेतुकथनेनोपपादनीयं। अस्पष्टार्थत्वादस्पष्टहेतुकत्वात्। अत्रानयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये। द्वितीयवाक्यार्थेअग्रेप्यनतिमानितिवाक्यार्थे। अत्राप्यतनुत्वेपि। नमन्मुक्तइत्यस्यावाक्यत्वादाह अनेकपदार्थोवेति ॥—

यथा ॥ असोढातत्कालोल्लसदसहभावस्यतपसःकथानांविस्रंभेष्वथचरसिकःशैलदुहितुः॥ प्रमोदंवोदिश्यात्कपटबटुवेषापनयनेत्वराशैथिल्याभ्यांयुगपदभियुक्तःस्मरहरः॥ अत्रशिवस्ययुगपत्कृत्रिमब्रह्मचर्य्यवेषापनयनत्वरातदनुवर्तनेच्छयोर्विरुद्धयोःक्रमाद्गिरिजातीव्रतपसोसहिष्णुत्वंतत्संल्लापकौतुकंचेत्युभावर्थौहेतुत्वेननिबद्धौ। क्वचित्परस्परविरुद्धयोरुभयोःसमर्थनीययोरेकएवहेतुः। यथा ॥ जीयादंबुधितनयाधररसमास्वादयन्मुरारिरयं ॥ अंबुधिमथनक्लेशंकलयन्विफलंच सफलंच ॥ अत्रविफलत्वसफलत्वकलनयोरुभयोर्विरुद्धयोरेकएवांबुधितनयाधररसास्वादोहेतुः। इदंकाव्यलिंगंहेत्वलंकारइतिकेचिद्व्याजन्हुः ॥—

असोढेति । तपस्यंतीमुमांप्रतिबटुवेषेणागतस्यहरस्यवर्णनं । कपटेनयोबटोर्ब्रह्मचारिणोवेषस्तस्यापनयनेत्यागेत्वराशैथिल्याभ्यांयुगपदभियुक्तआक्रांतः । त्वराशैथिल्यहेतुगर्भंक्रमेणविशेषणद्वयमाह । तत्कालेउल्लसन्प्रादुर्भवन्नसहभावोदुःसहत्वमथौर्द्धार्याय स्यतादृशस्यतपसः असोढासहनासमर्थः शैलकन्यायाःकथानांविस्रंभेषुविश्वासेषुरसिकश्चेति।ब्रह्मचर्यंब्रह्मचारिवेषः। जीयादिति।अंबुधेस्तनयायालक्ष्म्याअधररसमास्वादयन्नयंमुरारिर्जीयात्सर्वोत्कर्षेणवर्ततां ।कीदृशः। समुद्रमंथनक्लेशमेवंविधांगनालाभात्सफलंकलयन्जानन् । एतदधरमाधुर्येसत्यमृतस्यवैयर्थ्याद्विफलंचकलयन्नित्यर्थः॥–

'हेगोदावरिदेवितावकतटोद्देशेकलिंगःकविर्वाग्देवींबहुदेशदर्शनसखींत्यक्त्वाविरक्तिंगतः॥ एनामर्णवमध्यसुप्तमुराभिन्नाभीसरोजासनम्ब्रह्माणंगमयक्षितौकथमसावेकाकिनीस्थास्यती'त्यत्रब्रह्मणःप्रापणंकथंगोदावर्याकर्तव्यमित्यसंभावनीयार्थोपपादकस्यार्णवमध्येत्यादितद्विशेषणस्यन्यसनं श्लेषाख्योगुणइतिश्लेषोविघटमानार्थघटकार्थस्यवर्णनमितिश्लेषलक्षणमितिचजयदेवेनोक्तं।वस्तुतस्त्वत्रापिपदार्थहेतुकंकाव्यलिंगमेव तद्भेदकाभावात् । ननु साभिप्रायपदार्थवाक्यार्थविन्यसनरूपात्परिकरात्काव्यलिंगस्यकिंभेदकं । उच्यते । परिकरेपदार्थवाक्यार्थबलात्प्रतीयमानार्थौवाच्योपस्कारकतांभजतः। काव्यलिंगेतुपदार्थवाक्यार्थावेवहेतुभावंभजतः। ननु यद्यपि सुखावलोकोच्छेदिनीत्यादिपदार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणेऽप्यनतिमानित्यादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणेचपदार्थवाक्यार्थावेवहेतुभावंभजतस्तथापिपशुनाप्यपुरस्कृतेनेतिपदार्थहेतुकोदाहरणे मच्चित्तेऽस्तित्रिलोचनइतिवाक्यार्थहेतुकोदाररणेच प्रतीयमानार्थस्यापिहेतुकोट्यनुप्रवेशोदृश्यते । पशुनेतिह्यविवेकित्वाभिप्रायगर्भं विदुषीत्यस्य ॥–

हेगोदावरीत्यत्रार्णवमध्येत्यादिब्रह्मविशेषणस्यन्यसनंश्लेषाख्योगुणइतिजयदेवेनोक्तमित्यन्वयः । तावकतटोद्देशेत्वदीयतीरभूमौकलिंगाख्यःकविर्बहूनांदेशानांदर्शनेसहचारिणींविरक्तिंमुक्त्वाएनांसरस्वतींब्रह्माणंप्रतिगमयनयेतिसंबंधः । कीदृशं । अर्णवमध्येसुप्तोयोमुरभिन्मुरारिस्तन्नाभिकमलस्थं । श्लेषोऽविघटमानेत्यत्राकारप्रश्लेषः।

अविघटमानस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्यघटकउपपादकोयोऽर्थस्तस्यवर्णनंश्लेषाख्योगुणइत्यर्थः।पदार्थहेतुकंसमस्तपदार्थहेतुकं।पदार्थवाक्यार्थेतिद्वंद्वः।प्रतीयमानोर्थोव्यंग्योर्थः॥–

प्रतिनिर्देश्यत्वात्रिलोचनइतिचकंदर्पदाहकतृतीयलोचनत्वाभिप्रायगर्भेकंदर्पजयोपयोगित्वात्तस्य सत्यं तथापिनतयोः परिकरएव किंतु तदुत्थापितंकाव्यलिंगमपि।प्रतीयमानाविवेकविशिष्टेनपशुनाऽप्ययपुरस्कृतत्वस्यानेकपदार्थस्यप्रतीयमानकन्दर्पदाहकतृतीयलोचनविशिष्टस्यशिवस्यचित्तेसान्निधानस्यचवाक्यार्थस्यवाच्यस्यैवहेतुभावात्।नहितयोर्वाच्ययोर्हेतुभावेताभ्यांप्रतीयमानंमध्येकिंचिद्द्वारमस्ति।यथासर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणे सर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिनानेकपदार्थेनप्रतीयमानंशरीरस्यासंरक्षणीयत्वं। तथाच वाक्यार्थपरिकरोदाहरणे पर्यायोक्तविधयातत्तद्वाक्यार्थेनप्रतीयमानन्नाहंव्यासइत्यादितस्मात्पशुनेत्यत्रत्रिलोचनइत्यत्र च प्रतीयमानंवाच्यस्यैवपदार्थस्यवाक्यार्थस्यचहेतुभावोपपादकतयाकाव्यलिंगस्यांगमेव।यथा यत्त्वन्नेत्रसमानकांतिसलिलेमग्नंतदिंदीवरमित्यनेकवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे त्वन्नेत्रसमानकांतीत्यादिकानि इंदीवरशशिहंसविशेषणानि तेषांवाक्यार्थानांहेतुभावोपपादकानीति तत्रवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगेपदार्थहेतुककाव्यलिंगे पदार्थहेतुककाव्यलिंगमंगमितिनतयोःकाव्यलिंगोदाहरणत्वेकाचिदनुपपत्तिः॥१२०॥

प्रतिनिर्देश्यत्वादिति। निर्देश्यतेउच्चार्यतइतिनिर्देशःशब्दः तेनविपरीतार्थकशब्दत्वादित्यर्थः। तस्यतादृशतृतीयलोचनत्वस्य। तथाचोभयत्रपरिकरालंकारसत्वात्काव्यलिंगोदाहरणत्वमनुपपन्नमितिभावः। तयोःपशुनेत्याद्युक्तोदाहरणयोः। तदुत्थापितंपरिकरोपपादितं। व्यंग्यस्यहेतुकोटावेवानुप्रवेशादितिभावः। एतदेवविवृणोति प्रतीयमानेति। वाच्यस्यैवेत्येवकारसूचितंव्यंग्याद्द्वारकत्वंनहीत्यादिनाविवृतंतदयमर्थः यदिपश्वादिपदव्यंग्यंकेशपाशसाम्याभावादेरर्थस्यसाक्षादुपपादकंस्यात्तदात्रपरिकरएवस्यान्नकाव्यलिंगं। नत्वेवमस्तिपशुपदप्रतीताविवेकित्वमात्रेणसाम्याभावस्योपपादनासंभवात्।किं

तु तद्विशिष्टपशुपुरस्कृतत्वाभावएवसाक्षादुपपदाकइति तत्कोटिनिविष्टंव्यंग्यंकाव्यलिंगरूपस्यतस्यांगमेव। व्यंग्यांतरंतुनोक्तकाव्यलिंगगम्यमर्थोपपादकमस्तीतिनिराबाधमेवकाव्यलिंगमिति। ननुस्वयमन्योपपादकस्यकाव्यलिंगस्याप्युपपादकंक्वदृष्टमित्याशंक्योदाहरति यत्त्वन्नेत्रेति। एतत्प्रतीपालंकारेप्रागुदाहृतं। अनेकवाक्यार्थहेतुकेति पूर्वपादत्रयवाक्यार्थत्रयस्यचतुर्थपादार्थेहेतुत्वमितिज्ञेयं हेतुभावोपपादकानीति। इंदीवरस्यनेत्रसमानकांतित्वंविनापटादेरिवतददर्शनस्यदैवगतकांतासादृश्यविनोदासहिष्णुत्वेहेतुत्वासंभवादितिभावः। समाहितमर्थमुपसंहरति। इतीति। तयोःपशुनापीतिमच्चित्तेस्तीत्येतयोः॥ १२०॥ इतिकाव्यलिंगालंकारः॥

उक्तिरर्थांतरन्यासःस्यात्सामान्यविशेषयोः॥ हनु
मानब्धिमतरद्दुष्करंकिंमहात्मनाम्॥ १२१॥
गुणवद्वस्तुसंसर्गाद्यातिस्वल्पोऽपिगौरवम्॥ पुष्पमा
लानुसंगेनसूत्रंशिरसिधार्यते॥ १२२॥

सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्युक्तिरर्थांतरन्यासस्तयोश्चैकम्प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतंभवति ततश्चविशेषेप्रस्तुते तेनसहाप्रस्तुतसामान्यरूपस्य सामान्येप्रस्तुतेतेनसहाप्रस्तुतविशेषरूपस्यार्थांतरस्यन्यसनमर्थांतरन्यासइत्युक्तंभवति। तत्राद्यस्यद्वितीयार्द्धमुदाहरणं द्वितीयस्यद्वितीयश्लोकः। नन्वयंकाव्यलिंगान्नातिरिच्यते। तथाहि। उदाहरणद्वयेप्यप्रस्तुतयोःसामान्यविशेषयोरुक्तिःप्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोःकथमुपकरोतीतिविवेक्तव्यं। नहिसर्वथैवप्रस्तुतानन्वय्यप्रस्तुताभिधानंयुज्यते। नतावदप्रस्तुतप्रशंसायामिवप्रस्तुतव्यञ्जकतयाप्रस्तुतयोरपि विशेषसामान्ययोःस्वशब्दोपात्तत्वान्नाऽप्यनुमानालंकारइव प्रस्तुतप्रतीतिजनकतयातद्वदिहव्याप्तिपक्षधर्मताद्यभावात्। नापिदृष्टांतालंकारइवउपमानतया ‘विस्रब्धघातदोषःस्ववधायखलस्यवीरकोपकरः। नवतरुभंगध्वनिरिवहरिनिद्रातस्करःकरिण’ इत्यादिषुसामान्येविशेषस्योपमानत्वदर्शनेपिविशेषेसामान्यस्यक्वचिदपितददर्शनात्॥ उपमानतयातदन्वयेसामंजस्याप्रतीतेश्च तस्मात्प्रस्तुतसमर्थकतयैवाप्रस्तुतस्योपयोगइहाऽपिवक्तव्यः॥—

प्रस्तुतव्यंजकतयेति ।अप्रस्तुताभिधानंयुज्यतइत्यनुषज्यते ।एवमग्रेपि । विस्रब्धेति ।
खलस्यविश्वस्तघातरूपोदोषःस्वस्यैववधायभवति यतोवीराणांकोपकारकः।सिंहनिद्रा
पहारीनवतरुभंगजन्यध्वनिःकरिणोवधाययथेत्यर्थः । तददर्शनादुपमानत्वादर्शनात् ।
ननुमहापुरुषाकृतिरिवगंभीरेयमस्याकृतिरित्यादौसामान्यस्याप्युपमानतादृष्टेत्यरुचेराह
उपमानतेति । इवाद्यभावात्तात्पर्याभावाच्चोपमानतयाऽन्वयस्यसामंजस्येनाप्रतीतेरित्य
र्थः । इहापीत्यपिनाकाव्यलिंगसमुच्चयः ॥—

ततश्चवाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगमेवात्रापिस्यान्नत्वलंकारांतर
स्यावकाशइतिचेत् अत्रकेचित्समर्थनसापेक्षस्यार्थस्यसमर्थ
नेकाव्यलिंगंनिरपेक्षस्यापिप्रतीतिवैभवात्समर्थनेऽर्थांतरन्या
सः । नहियत्त्वन्नेत्रसमानकांतीत्यादिकाव्यलिंगोदाहरणे
ष्विव 'अथोपगूढेशरदाशशांकेप्रावृड्ययौशांततडित्कटाक्षा ॥
कासांनसौभाग्यगुणोंगनानांनष्टःपरिभ्रष्टपयोधराणां' ॥—

प्रतीतिवैभवात्प्रतीतिदार्ढ्यरूपप्रयोजनवशात् । प्रयोजनस्यापिहेतुत्वविवक्षयापंचमी ।
उक्तवैलक्षण्यमुदाहरणनिष्ठतयादर्शयति नहीत्यादिना । इत्यादिकाव्यलिंगोदाह
रणेष्विव अथेत्याद्यर्थांतरन्यासोदाहरणेषुप्रस्तुतस्यसमर्थनार्थित्वंनह्यस्तीतिसंबंधः ।
शरदाशशांकेउपगूढेआलिंगितेसति । अथानंतरं । शांतातडिद्रूपाःकटाक्षायस्याः
साप्रावृट्ययौगतवती । उक्तंविशेषरूपमर्थंसामान्यरूपेणार्थांतरेणसमर्थयति । परिभ्र
ष्टपयोधराणांकासामंगनानांसौभाग्यगुणोननष्टइति । पयोधराःकुचामेघाश्च ॥—

'दिवाकराद्रक्षतियोगुहासुलीनंदिवाभीतमिवांधकारं ॥ क्षुद्रेपि
नूनंशरणंप्रपन्नेममत्वमुच्चैःशिरसामतीव' इत्याद्यर्थांतरन्यासो
दाहरणेषुप्रस्तुतस्यसमर्थनापेक्षत्वमस्तीति । वस्तुतस्तुप्रा
योवादोयंअर्थान्तरन्यासेपिहिविशेषस्यसामान्येनसमर्थनानपे
क्षत्वेपिसामान्यंविशेषेणसमर्थनमपेक्षतएव निर्विशेषंनसामा
न्यमितिन्यायेन 'बहूनामप्यसाराणांसंयोगःकार्यसाधक'इत्या
दिसामान्यस्य'तृणैरारभ्यतेरज्जुस्तयानागोपबध्यत'इत्यादिसं
प्रतिपन्नविशेषावतरणंविनाबुद्धौप्रतिष्ठितत्वासंभवात् ॥—

दिवाकरादिति । कुमारसंभवेहिमालयवर्णनं । योहिमालयः । ममत्वंमदीयताबुद्धिः ।

शिरोमस्तकंशिखरंच । समर्थानर्थित्वंसमर्थनापेक्षत्वं । अयमर्थांतरन्यासेसमर्थनामनपेक्षत्वरूपः । सामान्यस्येत्यस्यबुद्धौप्रतिष्ठितत्वासंभवादित्यनेनान्वयः ॥–

नचतत्रसामान्यस्यकासांनसौभाग्यगुणोंगनानामित्यादिविशेषसमर्थनार्थसामान्यस्येवलोकसंप्रतिपन्नतयाविशेषावतरणंविनैवबुद्धौप्रतिष्ठितत्वंसंभवतीतिश्लोकेतन्न्यसनंनापेक्षितमस्तीतिवाच्यं । सामान्यस्यसर्वत्रलोकसंप्रतिपन्नत्वनियमाभावात् । नहियोयोधूमवान्सोग्निमानितिव्याप्तिरूपसामान्यस्यलोकसंप्रतिपन्नतयायथामहानसइतितद्विशेषरूपदृष्टांतानुपादनसंभवमात्रेणाप्रसिद्धव्याप्तिरूपसामान्योपन्यासेपितद्विशेषरूपदृष्टांतोपन्यासनैरपेक्ष्यंसंभवति।नचैवंसामान्येनविशेषसमर्थनस्थलेपि क्वचित्तस्यसामान्यस्यलोकप्रसिद्धत्वाभावेनतस्यबुद्धावारोहायपुनर्विशेषांतरस्यन्यासप्रसंगइतिवाच्यं इष्टापत्तेः । अत्रैवविषयेविकस्वरालंकारस्यानुपदमेवदर्शयिष्यमाणत्वात् ॥–

संप्रतिपन्नेति । वक्तृश्रोतृसंमतेत्यर्थः । विशेषावतरणंविशेषावगमं । तत्रबहूनामित्यादौ सामान्यस्येतिविशेषावतरणंविनैवबुद्धौप्रतिष्ठितत्वंसंभवतीत्यग्रिमेणान्वितं । तन्न्यसनंतृणैरित्यादिविशेषन्यसनं ॥–

किंचकाव्यलिंगेपिनसर्वत्रसमर्थनसापेक्षत्वनियमः । चिकुरप्रकराजयन्तिते इत्यत्रतदभावादुपमानवस्तुषुवर्णनीयसाम्याभावेननिंदायाःकविकुलक्षुण्णत्वेनाऽत्रसमर्थनापेक्षाविरहात् । नहि 'तदास्यदास्येपिगतोधिकारितांनशारदःपार्वणशर्वरीश्वर'इत्यादिषुसमर्थनंदृश्यते।'नविषेणनशस्त्रेणनाग्निनानचमृत्युना।।अप्रतीकारपारुष्याःस्त्रीभिरेवस्त्रियःकृता'इत्यादिकाव्यलिंगविषयेषुसमर्थनापेक्षाविरहेप्यप्रतीकारपारुष्याइत्यादिनासमर्थनदर्शनाच्च । नहितत्रस्त्रीणांविषादिनिर्मितत्वाभावप्रतिपादनंसमर्थनसापेक्षं प्रसिद्धत्वात्।तस्मादुभयतोव्यभिचारात्समर्थनापेक्षसमर्थनेकाव्यलिंगन्त।न्निरपेक्षसमर्थ

नेऽर्थांतरन्यासइतिनविभागः किंतुसमर्थ्यसमर्थकयोः । सा
मान्यविशेषसम्बंधेऽर्थांतरन्यासस्तदितरसंबंधेकाव्यलिंगमि
त्येवव्यवस्थावधारणीया । प्रपंचश्चित्रमिमांसायांद्रष्टव्यः ॥–

नन्वेवमप्यर्थांतरन्यासेक्वचिदेवसमर्थनापेक्षाकाव्यलिंगेतुसर्वत्रसेत्यस्तुभेदइत्याशंक्याह । किंचेति । कविकुलक्षुण्णत्वेनकविसमूहाभ्यस्तत्वेन । तदास्यदास्येनलमुखदास्ये पर्वणिपूर्णिमायांभवःपार्वणः शर्वरीश्वरश्चंद्रः । नविषेणेत्यादेःस्त्रियःकृताइत्यनेनान्वयोऽपितुस्त्रीभिरेव । यतःप्रतीकाररहितंपारुष्यंक्रौर्यंयासांतथाभूताः । उभयतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थनापेक्षायामपितदास्यदास्येपीत्यादौतदभावात् । नविषेणेत्यादावपेक्षाविरहेपिसमर्थनसत्वात् ॥–

एवमप्रकृतेनप्रकृतसमर्थनमुदाहृतं । प्रकृतेनाप्रकृतसमर्थनंय
था ॥यदुच्यतेपार्वतिपापवृत्तयेनरूपमित्यव्यभिचारितद्वचः॥
तथाहितेशीलमुदारदर्शनेतपस्विनामप्युपदेशतांगतं ॥ यथा
वा ॥ दानंददत्यपिजलैःसहसाधिरूढेकोविद्यमानगतिरासि
तुमुत्सहेत ॥ यद्दंतिनःकटकटाहतटान्मिमंक्षोर्मंक्षूदपातिप
रितःपटलैरलीनां ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

अप्रकृतेनेति । आद्येमहात्मनांसर्वंसुकरत्वेनाप्रकृतेनसामान्येनहनुमदब्धितरणस्य प्रकृतविशेषस्यसमर्थनं द्वितीयेपुष्पमालासूत्रवृत्तांतेनाप्रकृतेनविशेषरूपेणप्रकृतस्यगुणवत्संगप्रयुक्तपूज्यत्वस्यसामान्यरूपस्यसमर्थनमित्यर्थः । यदुच्यतइति । हेपार्वति रूपमाकृतिसौंदर्यं पापवृत्तयेदुष्टाचरणायनभवति । यत्राकृतिस्तत्रगुणावसंतीतिन्यायादिति यदुच्यतेतद्वचनमव्यभिचारियथार्थं । तथाहि । उदाररंरमणीयंदर्शनंयस्यास्तथाभूतेपार्वतितवशीलमाचरणंतपस्विनामप्युपदेशरूपतांप्राप्तमितिप्रकृतेनविशेषेणाप्रकृतस्यसामान्यस्यसमर्थनं । दानमिति । दानंवितरणंमदजलंच । जलैरुदकैर्जडैश्च । लडयोरभेदात् । अधिरूढेआक्रांतेसति । विद्यमानगतिःसगतिकोबुद्धिमांश्चकआसितुंस्थातुमुत्सहेतशक्नुयात् । यस्मात्मिमंक्षोर्मज्जनंकर्तुमिच्छोर्दंतिनोगजस्यकटोगंडएवकटाहस्तस्यतटादप्यादलीनांपटलैःसमूहैःपरितोमंक्षुशीघ्रमुदपातिउत्पतितमित्यन्वयः । अत्रापिपूर्वार्द्धोक्तमप्रकृतसामान्यमुत्तरार्द्धोक्तेनप्रकृतेनविशेषेणसमर्थितं ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामर्थांतरन्यासालंकारः ॥

यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाःसविकस्वरः ॥
तो सनजिग्येमहांतोहिदुर्द्धर्षाःसागराइव ॥१२३॥

यत्रकस्यचिद्विशेषस्यसमर्थनार्थंसामन्यंविन्यस्यतत्प्रसिद्धाव
प्यपरितुष्यताकविनातत्समर्थनायपुनर्विशेषांतरमुपमानरी
त्यार्थांतरन्यासविधयावाविन्यस्यतेतत्रविकस्वरालंकारः। उ
त्तरार्द्धेयथाकथंचिदुदाहरणं। इदंतुव्यक्तमुदाहरणं॥ अनंतर
त्नप्रभवस्ययस्यहिमंनसौभाग्यविलोपिजातं॥ एकोहिदोषो
गुणसन्निपातेनिमज्जतींदोःकिरणेष्विवांकः॥ इदमुपमानरी
त्याविशेषांतरस्यन्यसनेउदाहरणं। अर्थांतरन्यासविधयाय
था॥कर्णारुंतुदमंतरेणरणितंगाहस्वकाकस्वयंमाकंदंमकरंदशा
लिनमिहत्वांमन्महेकोकिलं॥धन्यानिस्थलवैभवेनकतिचिद्व
स्तूनिकस्तूरिकांनेपालक्षितिपालभालपतितेपंकेनशंकेतकः॥
मालिन्यमब्जशशिनोर्मधुलिट्कलंकौधत्तोमुखेतुतवदृक्तिल
कांजनाभां॥ दोषावितःक्वचनमेलनतोगुणत्वंवक्तुर्गुणौहिवच
सिभ्रमविप्रलंभौ॥ १२३॥

यस्मिन्निति। यस्मिन्काव्येइत्यर्थात्। निबध्यतइतिशेषः। समर्थ्यसमर्थकभावा
पन्नत्वंतुनलक्षणेनिवेशनीयं। तद्विनाचमत्काराभावेनचमत्कारित्वविशेषणमावश्यवक्त
व्येनैवानतिप्रसंगात्। एवमेवार्थांतरन्यासलक्षणेपिबोध्यं। सनेति। सप्रकृतोराजान
जिग्येनजितोऽर्थात्परैरितिशेषः प्रकृतः। तत्समर्थनंमहांतोहिदुर्धर्षाअनाक्रमणीयाइति
सामान्येनतस्यापि सागराइवेतिविशेषोपमेयेतिज्ञेयं। प्रसिद्धेरल्पत्वात्तत्रापरितोषोबो
ध्यः। यथाकथंचिदिति। महतामनाक्रमणीयत्वस्यातिप्रसिद्धत्वेनतत्समर्थनापेक्षाभावा
च्चंद्रलोकगतमेतन्नसमंजसमितिभावः। इदंवक्ष्यमाणं। व्यक्तमिति। गुणसमुदायेएकस्य
दोषस्यानाकलनमनतिप्रसिद्धतयासमर्थनापेक्षमिंदोरित्यादिविशेषणसमर्थ्यतइत्यतः।
स्फुटमित्यर्थः। कर्णेति। हेकाककर्णयोररुंतुदंपीडाजनकंरणितंशब्दितंअंतरेणविना। स्वयं
मकरंदःपुष्परसस्तच्छालिनंमाकंदमाम्रवृक्षंगाहस्वआश्रय इहाम्रतरौत्वांवयंकोकिलंम
न्महेजानीमहे। यतःस्थलवैभवेनस्थानमाहात्म्येनकतिचिद्वस्तूनिधन्यानिभवंतीतिसा
मान्येनपूर्वोक्तविशेषसमर्थनं। अत्रापितदाकांक्षायांविशेषरूपमर्थांतरंन्यसति। नेपालभू
मिपालस्यभालेपतितेपंकेकस्तूरिकांकोनशंकेतापितुसर्वइति। मालिन्यमिति। मधुलि
ड्भ्रमरःकलंकश्चैतावब्जशशिनोर्मालिन्यंधत्तः कुरुतः। तवमुखेतुदृक्चतिलकांजनंच
तयोराभांशोभांधत्तइत्यनुषज्जते। अंजनाभेइतिपाठेद्वितीयाद्विवचनं। उक्तमर्थंसामान्येन

समर्थयति।दोषावपिक्वचित्मेलनतोमिथोमिलनात्गुणत्वंइतःप्राप्नुतइति कथमेतत्तत्राह। हियतः वक्तुर्वचसिभ्रमविप्रलंभौभ्रांतिप्रतारणेगुणौभवतः। घटवतिघटाभावनिर्णीय परप्रतारणायघटोस्तीतिप्रयुक्तेवाक्येप्रमाजनकत्वात्तयोर्गुणत्वमितिभावः ॥ १२३ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांविकस्वरालंकारः ॥ १२३ ॥

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौतद्धेतुत्वप्रकल्पनं ॥ कचाः
कलिंदजातीरतमालस्तोममेचकाः ॥ १२४ ॥

कार्यातिशयाहेतौतद्धेतुत्वप्रकल्पनंप्रौढोक्तिः। यथातमालग तनैल्यातिशयाहेतौयमुनातटरोहणेतद्धेतुत्वप्रकल्पनं। यथा वा ॥ कल्पतरुकामदोग्ध्रीचिंतामणिधनदशंखानां ॥ रचितो रजोभरपयस्तेजःश्वासांतरांबरैरेषः। अत्रकल्पवृक्षाद्यैकैकवि तरणातिशायिवर्णनीयराजवितरणातिशयाहेतौकल्पवृक्षपरा गादिरूपपंचनिर्मितत्वेतद्धेतुत्वप्रकल्पनंप्रौढोक्तिः ॥ १२४ ॥

प्रौढोक्तिरिति। उत्कर्षस्याहेतावुत्कर्षहेतुत्वकल्पनंप्रौढोक्तिः। कलिंदजायमुना। स्तोमःसमूहः। मेचकाःश्यामाः। रोहणेउद्भवे। कल्पेति। एषराजाकल्पवृक्षादीनांक्र मेणरजोभरादिभिःपंचभिरचितइत्यन्वयः। धनदःकुबेरः।शंखोनिधिविशेषः।रजोभरः परागसमूहः।पयोदुग्धं। श्वासःप्रसिद्धः। अंतरांबरंशंखाभ्यंतरमाकाशं। अतिशायीत्य ग्रिमवितरणेनान्वितं। अहेतौपंचनिर्मितत्वेइतिसामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ १२४ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांप्रौढोक्त्यलंकारः ॥ ॥

संभावनायदीत्थंस्यादित्यूहोन्यस्यासिद्धये ॥यदि
शेषोभवेद्वक्ताकथिताःस्युर्गुणास्तव ॥ १२५ ॥

यथावा ॥ कस्तूरिकामृगाणामंडाद्गंधगुणमखिलमादाय ॥ य दिपुनरहंविधिःस्यांखलजिव्हायांनिवेशयिष्यामि॥यद्यर्थोक्तौ चकल्पनमतिशयोक्तिभेदइतिकाव्यप्रकाशकारः ॥ १२५ ॥

संभावनेति। ऊहस्तर्कः। कस्तूरिकेति। अहंयदिसृष्टिकर्तास्यांतदाकस्तूरिकामृगा णामंडादखिलंगंधरूपंगुणमादायखलजिव्हायांनिवेशयिष्यामीत्यन्वयः ॥ १२५ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांसंभावनालंकारः ॥ ॥

किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंमिथ्यार्थांतरकल्पनं ॥ मि
थ्याध्यवसितिर्वेश्यांवशयेत्खस्रजंवहन् ॥ १२६ ॥

अत्रवेश्यावशीकरणस्यात्यंतासंभावितत्वसिद्ध्येगगनकुसुममालिकाधारणरूपार्थांतरकल्पनंमिथ्याध्यवसितिः । यथा वा ॥ अस्यक्षोणिपतेःपरार्धपरयालक्षीकृताःसंख्ययाप्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणबधिरश्राव्याःकिलाकीर्तयः ॥ गीयंतेस्वरमष्टमंकलयताजातेनवंध्योदरान्मूकानांप्रकरेणकूर्मरमणीदुग्धोदधेरोदसि॥अत्राद्योदाहरणंनिदर्शनागर्भं द्वितीयंतुशुद्धं । असंबंधेसंबंधरूपातिशयोक्तितोमिथ्याध्यवसितेःकिंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंमिथ्यार्थांतरकल्पनात्मनाविच्छित्तिविशेषेणभेदः॥१२६॥

किंचिदिति। कस्यचिदर्थस्यमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंमिथ्याभूतार्थांतरकल्पनंमिथ्याध्यवसितिरलंकारः । वेश्यामित्युदाहरणं । खस्रजंगगनमालां । अत्र खपुष्पमालाधारणमिववेश्यावशीकरणमितिनिदर्शनापिबोध्या । अस्येति । परार्थपरयापरार्द्धसंख्यामतिक्रांतया । लक्षीकृताउपलक्षिताः । प्रज्ञाचक्षुषाअंधेनावेक्ष्यमाणाश्चताबधिरश्राव्याश्चेतिकर्मधारयः । कलयताकुर्वता ।प्रकरेणसमूहेन। कूर्मरमणीकच्छपी। रोधसितीरे। मिथ्याध्यवसितेरित्यस्यभेदइत्यत्रान्वयः । कल्पनाविच्छित्तिविशेषेणकल्पनाप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषेण । कल्पनात्मनेतिपाठेकल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः । उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात् । विच्छित्तिविशेषेणेतिचतस्यैवविशेषणं ।विच्छित्तेर्विशेषोयस्मादिति विच्छित्तिविशेषयतिव्यावर्तयतीतिवाव्युत्पत्तेः। एतेनप्रौढोक्त्यैवगतार्थतामाचक्षाणानिरस्ता वेदितव्याः । नचमिथ्याध्यवसितेरलंकारांतरत्वे ॥ 'हरिश्चंद्रेणसंजप्ताःप्रगीताधर्मसूनुना ॥खेलंतिनिगमोत्संगेमातर्गंगेगुणास्तवे'त्यादौहरिश्चंद्रादिसंबंधादुणानांसत्यताप्रतीतेः । सत्याध्यवसितिरपितथास्यादितिवाच्यं । सत्यताप्रतीत्यर्थंकस्याप्यर्थस्यकविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेनशब्दमात्रेणालंकारतायाअसंभवात् । कविप्रतिभामात्रकल्पिता अर्थाः । काव्येअलंकारपदास्पदमितिविषमालंकारप्रकरणेत्वयैवाभिधानादित्यलंविस्तरेण ॥ १९६ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांमिथ्याध्यवसितिरलंकारः ॥

वर्णस्याद्वर्ण्यवृत्तांतप्रतिबिंबस्यवर्णनं ॥
ललितंनिर्गतेनीरेसेतुमेषाचिकीर्षति ॥ १२७॥

प्रस्तुतेधर्मिणियोवर्णनीयोवृत्तांतस्तमवर्णयित्वातत्रैवतत्प्रतिबिंबरूपस्यकस्यचिदप्रस्तुतवृत्तान्तस्यवर्णनंललितं यथाकथंचिद्दाक्षिण्यसमागततत्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिकान्तरा

सक्तनायकानयनार्थंसखींप्रेषयितुकामानायिकामुद्दिश्यसख्या वचनेनतद्व्यापारप्रतिबिंबभूतगतजलसेतुबंधवर्णनं नेयमप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतधर्मिकत्वात् नापिसमासोक्तिः । प्रस्तुतवृत्तान्तेवर्ण्यमानेविशेषणसाधारण्येनसारूप्येणवाऽप्रस्तुतवृत्तांतस्फूर्त्यभावात् अप्रस्तुतवृत्तांतादेवसरूपादिहप्रस्तुतवृत्तांतस्यगम्यत्वात् नापिनिदर्शना प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोःशब्दोपात्तयोरैक्यसमारोपएवतस्याःसमुन्मेषात् ॥–

प्रस्तुतइति । ललितमितिलक्ष्यनिर्देशः । निर्गतइत्युदाहरणं । दाक्षिण्येत्यादिक्तप्रत्ययांतचतुष्टयंनायकविशेषणं । दाक्षिण्यमनुरोधशीलत्वं । तद्व्यापारेति । सखीप्रेषणरूपनाइकाव्यापारस्वरूपेत्यर्थः । सारूप्यंचात्रनैरर्थक्यं । कृप्तालंकारेष्वंतर्भावमाशंक्यनिराकरोतिनेयमित्यादिना प्रस्तुताप्रतुतेति । तथाचप्रकृतेऽप्रस्तुतवृत्तांतस्यैकस्यैवोपादानान्निदर्शनानयुक्तेतिभावः ॥–

यदिविषयाविषयिणोःशब्दोपात्तयोःप्रवर्तमानएवालंकारोविषयिमात्रोपादानेपिस्यात्तदारूपवमेवभेदेप्यभेदरूपायाअतिशयोक्तेरपिविषयमाक्रामेत् । ननुतर्ह्यत्रप्रस्तुतनायकादिनिगरणेनतत्रशब्दोपात्ताप्रस्तुतनिराद्यभेदाध्यवसायइतिभेदेअभेदरूपातिशयोक्तिरस्तु । एवंतर्हिसारूप्यनिबंधनाअप्रस्तुतप्रशंसाविषयेपिसैवातिशयोक्तिःस्यात् । अप्रस्तुतधर्मिकत्वान्नभवतीतिचेत् । तत्राप्यप्रस्तुतधार्मिवाचकपदस्यापिप्रसिद्धातिशयोक्त्युदाहरणेष्विवप्रस्तुतधार्मिलक्षकत्वसंभवात् । नन्वप्रस्तुतप्रशंसायांसरूपादप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यते नत्वातिशयोक्ताविवविषयवाचकैस्तत्तत्पदैर्विषयालक्ष्यन्तइतिभेदइतिचेत् तर्हिइहापिप्रस्तुतगतादप्रस्तुतवृत्तांतरूपाद्वाक्यार्थात्तद्गतप्रस्तुतवृत्तान्तरूपोवाक्यार्थोवगम्यतइत्येवातिशयोक्तितोभेदोस्तु ॥–

ननूभयोःशब्दोपात्तत्वइवाप्रस्तुतमात्रस्यतत्त्वेपिनिदर्शनास्त्वित्याशंक्याह । यदति । प्रतिबंद्यातावत्परिहरति । तर्हिसारूप्येति । 'एकःकृतीशकुंतेषुयोन्यंशक्रान्नयाचत' इत्यादा

वित्यर्थः । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतस्यशकुंतादेस्तत्रवर्णनीयत्वादतिशयोक्तिस्थलेचवापीकापीत्वादौवापीत्वादिनाप्रस्तुतनाभ्यादेर्वर्ण्यत्वान्नातिशयोक्तिस्तत्रापादयितुंशक्येतिभावः । अप्रसिद्धोयंहेतुरित्याह तत्रेति । प्रसिद्धेति । वापीकापीत्वादिसर्वसंमतेत्यर्थः । तद्गतेति । प्रस्तुतगतेत्यर्थः ॥—

वस्तुतस्तु 'सोऽपूर्वोरसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलंदृष्टिः सामदविस्मृतस्वपरदिक्किंभूयसोक्तेनवा ॥ पूर्वंनिश्चितवानसि भ्रमरहेयद्वारणोद्याप्यसावंतःशून्यकरोनिषेव्यतइतिभ्रातःकएष ग्रह'इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेप्रथमप्रतीतादप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यतइत्येतन्नघटते । अप्रस्तुतेवारणस्य भ्रमरासेव्यत्वेकर्णचापलमात्रस्यभ्रमरनिराकरणहेतुत्वसम्भवे पिरसनाविपर्ययांतःशून्यकरत्वयोर्हेतुत्वासम्भवेनमदस्यप्रत्युत तत्सेव्यत्वएवहेतुत्वेनचरसनाविपर्ययादीनान्तत्रहेतुत्वान्वयार्थंवारणपदस्यदुष्प्रभुरूपविषयक्रोडीकारेणैवप्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात्। एवंसत्यपियद्यप्रस्तुतसंबोधनादिविच्छित्तिविशेषात्तत्राप्रस्तुत प्रशंसायाअतिशयोक्तितोभेदोघटते ॥ तदात्रापिप्रस्तुतंधर्मिणं स्वपदेनानिर्दिश्यतत्राप्रस्तुतवर्णनारूपस्यविच्छित्तिविशेषस्यस द्भावात्ततोभेदःसुतरांघटते ॥—

अप्रस्तुतप्रशंसायांक्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्यार्थप्रतीतिकालेदृश्यते । ललितेतुनकापीतिसुतरामतिशयोक्तितोभेदइत्याहसोऽपूर्वइत्यादिना । रसनाविपर्ययःअग्निशापात्करिणांजिव्हापरिवृत्तिः । पूर्वविपरीताभिधानंच । कर्णचापलंप्रसिद्धं पिशुनप्रतार्यत्वंच । मदःप्रसिद्धःगर्वश्च । तेनविस्मृतास्वपरयोर्दिङ्मार्गआप्तानाप्तविभागश्चययासादृष्टिः वारणोगजोवारकश्च । शून्यःसरंध्रोधनरहितश्च । करःशुंडाहस्तश्च । ग्रहआग्रहः । कुतोनघटतेतत्राह अप्रस्तुतइति । एतच्चभ्रमरासेव्यत्वइत्यस्यविशेषणं । भ्रमरनिरासकरणस्येतिचकर्णचापलमात्रस्येत्यस्यक्रोडीकारः । स्वार्थेनसममभेदाध्यवसायः । अप्रस्तुतसंबोधनादीति । आदिनासारूप्यनिबंधनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिपरिग्रह अत्रापिललितालंकारेपि । वर्णनारूपस्येति । चमत्कारितारूपायाविच्छित्तेस्तदवच्छेदकवर्णनारूपत्वमित्यभिप्रायः ॥—

'पश्यनीलोत्पलद्वंद्वान्निस्सरंति' 'वापीकापिस्फुरतिगगनेतत्प

रंसूक्ष्मपद्या' इत्यादितुप्रस्तुतस्यकस्यचिद्धर्मिणःस्ववाचकेना निर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेवतेनगतजलसेतुबंधवर्णनादिष्वस म्बन्धेसंबंधातिशयोक्तिरस्त्वितिशंकापिनिरस्ता । तथासति कस्त्वंभोःकथयामीत्यादावपितत्प्रसंगात्सारूप्यनिबंधनप्रस्तु तवाक्यार्थावगतिरूपविच्छित्तिविशेषालंकारांतरकल्पनंत्वि हापितुल्यं । तस्मात्सर्वालंकारविलक्षणमिदंललितं । यथा वा ॥ क्वसूर्यप्रभवोवंशःक्वचाल्पविषयामतिः ॥ तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मिसागरं ॥ अत्रापिनिदर्शनाभ्रांतिर्नकार्या । अल्पविषययामत्यासूर्यवंशंवर्णयितुमिच्छुरहमितिप्रस्तुतवृ त्तांतानुपन्यासात्तत्प्रतिबिंबभूतस्यउडुपेनसागरंतितीर्षुरस्मी त्यप्रस्तुतवृत्तांतस्यवर्णनेनादौविषमालंकाराविन्यसनेनचकेव लंतत्रतात्पर्यस्यगम्यमानत्वात् ॥—

कस्यचिन्नेत्रद्वंद्वादेः । स्ववाचकेननेत्रादिपदेन । अनिर्दिष्टत्वादप्रतिपादितत्वात् । अतिशयोक्तिरस्तीति । अतिशयोक्तिरेवास्तीत्यर्थः । तत्प्रसंगात्संबोध्यलोचारयि तृत्वयोरसंबंधेपिसंबंधवर्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसंगात् । अलंकारांतरंकस्त्वमित्यादाव प्रस्तुतप्रशंसाप्रकृतेतुललितमिति । तत्प्रतिबिंबेति । प्रस्तुतार्थप्रतिबिंबरूपस्याप्र स्तुतार्थस्येत्यर्थः । आदौपूर्वार्द्धे । विषमेति । स्वमतिसूर्यवंशयोरत्यंताननुरूपत्वरूपे त्यर्थः । तात्पर्यस्यतादृशमतिकरणकसूर्यवंशवर्णनेच्छाभिप्रायस्य ॥—

यथावा ॥ अनायिदेशःकतमस्त्वयाद्यवसंतमुक्तस्यदशांव नस्य॥त्वदाप्तसंकेततयाकृतार्थाश्राव्यापिनानेनजनेनसंज्ञा॥ अत्रकतमोदेशस्त्वयापरित्यक्तःइतिप्रस्तुतार्थमनुपन्यस्यवसं तमुक्तस्यवनस्यदशामनायीतितत्प्रतिबिंबभूतार्थमात्रोपन्या साल्ललितालंकारः ॥ १२७ ॥

अनायीति । नलंप्रतिदमयंत्याउक्तिः । हेनलअद्यत्वयाकतमोदेशोवसंतमुक्तस्यवनस्य दशामनायिप्रापितः । त्वयिप्राप्तसंकेततयाकृतार्थासंज्ञानामाप्यनेनमल्लक्षणेनजनेननश्रा व्यानश्रवणार्हाअपितुश्राव्यैवेति । अत्रचतादृशवनदशारूपस्याप्रस्तुतार्थस्यप्रस्तुतेदे शेकथनात्प्रस्तुतवृत्तांतस्योक्तरूपस्यप्रतीतिः । नचात्रवारणेंद्रलीलामितिवत्पदार्थनि दर्शनायुक्तेतिवाच्यं । तत्रपूर्वार्धेनप्रकृतवृत्तांतोपादानेनसादृश्यपर्यवसानरूपनिदर्शना सत्वेप्यत्रतदनुपादानेनतद्व्यंग्यताप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषवत्त्वेनललितालंकारस्यैवोचित

त्वात् । एतेनदशापदलक्षितनिःश्रीकत्वरूपकार्यद्वारेणकारणस्यराजकर्तृकत्यागकर्मत्व स्याभिधानात्पर्यायोक्तमित्यपिनिरस्तं उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकराच्चेतिसंक्षेपः॥२७॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांललितप्रकरणम् ॥

उत्कंठितार्थसंसिद्धिर्विनायत्नंप्रहर्षणं ॥ तामे
वध्यायतेतस्मैनिसृष्टासैवदूतिका ॥ १२८ ॥

उत्कंठाइच्छाविशेषः।'सर्वेंद्रियसुखास्वादोयत्रास्तीत्यभिमन्य ते॥तत्प्राप्तीच्छांससंकल्पामुत्कंठांकवयोविदुः'इत्युक्तलक्षणा त्तद्विषयस्यार्थस्यतदुपायसंपादनयत्नंविनासिद्धिःप्रहर्षणं।उ दाहरणंस्पष्टं । यथावा॥मेघैर्मेदुरमंबरंवनभुवःश्यामास्तमा लद्रुमैर्नक्तंभीरुरयंत्वमेवतदिमंराधेगृहंप्रापय॥ इत्थंनंदनिदे शतश्चलितयोःप्रत्यध्वकुंजद्रुमंराधामाधवयोर्जयंतियमुनाकू लेरहःकेलयः॥ अत्रराधामाधवयोःपरस्परमुत्कंठितत्वंप्रसिद्ध तरमग्रेचग्रंथकारेणनिबद्धमित्यत्रोदाहरणेलक्षणानुगतिः१२८॥

तामेवेति। दूतिकामेवेत्यर्थः। निसृष्टाप्रेषिता। ससंकल्पांमनोरथसहितां। मेघैरिति। मेदुरंतुंदिलं नक्तंरात्रिरस्तीतिशेषः । नंदनिदेशतोनंदस्याज्ञावशात् । प्रत्यध्वकुंजद्रुम मध्वसंबंधिकुंजद्रुमंद्रुमंप्रति । ग्रंथकारेणगीतगोविंदकृता ॥ १२८ ॥

वाञ्छितादधिकार्थस्यसंसिद्धिश्चप्रहर्षणं ॥ दी
पमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितोरविः॥ १२९ ॥

स्पष्टं। यथावा॥ चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान्याचतेजलधरं पिपासया॥सोपिपूरयतिविश्वमंभसाहंतहंतमहतामुदारता१२९

चातकइति । यत्तुचातकस्यत्रिचतुरकणमात्रार्थितयाजलदकर्तृकेणांभसाविश्वपूर णेनहर्षाधिक्याभावादयुक्तमुदाहरणमितितत्तुच्छं । हेतुसिद्धेः । नहिक्षुदुपशमायत त्पर्याप्तान्नमात्रार्थिनस्तदधिकान्नलाभेहर्षाधिक्यंनास्तीतिवक्तुंशक्यते । तदानीमुपयो गाभावेपिस्वस्यैवकालांतरेतदुपयोगसत्त्वात् । नचचातकस्यजलसंग्रहानुपयोगाद्वैष म्यंशंकनीयं । चातकवृत्तांतस्याप्रस्तुततयातद्व्यंग्येप्रस्तुतदातृयाचकवृत्तांतेकाव्यस्यपर्य वसानादिति ॥ १२९ ॥

यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात्साक्षाल्लाभःफलस्यच ॥ निध्यं
जनौषधीमूलंखनतासाधितोनिधिः ॥ १३० ॥

फलोपायसिद्ध्यर्थाद्यत्नान्मध्येउपायसिद्धिमनपेक्ष्यसाक्षात्फ
लस्यैवलाभोपिप्रहर्षणम्। यथानिध्यंजनसिद्ध्यर्थंमूलिकांख
नतस्तत्रैवनिधेर्लाभः। यथावा॥ उच्चित्यप्रथममधःस्थितंमृ
गाक्षीपुष्पौघंश्रितविटपंग्रहीतुकामा॥ आरोढुंपदमदधाद
शोकयष्टावामूलंपुनरपितेनपुष्पिताभूत्॥अत्रपुष्पग्रहणोपा
यभूतारोहणसिद्ध्यर्थात्पदनिधानात्तत्रैवपुष्पग्रहणलाभः१३०

तृतीयंप्रभेदमाह। यत्नादिति। प्रहर्षणमित्यनुवर्तते। निध्यंजनेति। निधिदर्शन साधनंयदंजनंतत्साधनौषधीमूलमित्यर्थः। साधितोलब्धः। उच्चित्येति। अधःस्थितंवृ क्षस्याधोदेशेस्थितं। अवस्थितमितिपाठेसमीपाशोकयष्टाववस्थितमित्यर्थः। श्रिताआ श्रिताविटपाःशाखायेनेतिपुष्पौघविशेषणम्। अदधादाहितवती यष्टिःस्कंधः तेनपादा घातेन। पुनरप्यामूलंपुष्पिताभूदर्थादशोकयष्टिः। अत्रचतदसाध्यकयत्नात्तल्लाभइ तिप्रकारत्रयसाधारणंसामान्यलक्षणंबोध्यं॥ १३० ॥ इतिप्रहर्षणम्॥

इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तुविषादनम्॥ दी
पमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेवसः॥ १३१ ॥

यथावा॥ रात्रिर्गमिष्यतिभविष्यतिसुप्रभातंभास्वानुदेष्यति
हसिष्यतिपंकजश्रीः॥ इत्थंविचिंतयतिकोशगतेद्विरेफेहाहंत
हंतनलिनींगजउज्जहार॥ १३१ ॥

इष्यमाणविरोधीयोऽर्थस्तत्संप्राप्तिर्विषादनमलंकारः। उद्योजयेदुद्दीप्तंकुर्यात्। उ द्योजयेद्यावदित्यनेनतदिच्छामात्रंनतुतत्करणमितिविषमाद्भेदः। एवमग्रिमोदाहरणे पीच्छामात्रंनत्विष्टोत्पत्त्यनुकूलाचरणमिति॥ १३१ ॥ इतिविषादनम्॥

एकस्यगुणदोषाभ्यामुल्लासोन्यस्यतौयदि॥ अपि
मांपावयेत्साध्वीस्नात्वेतीच्छतिजान्हवी॥ १३२ ॥
काठिन्यंकुचयोःस्रष्टुंवांछत्यःपादपद्मयोः॥ निन्दं
तिचविधातारंत्वद्धाटीष्वरियोषितः॥ १३३ ॥
तदभाग्यंधनस्यैवयन्नाश्रयतिसज्जनम्॥ लाभो
यमेवभूपालसेवकानांनचेद्वधः॥ १३४ ॥

यत्रकस्यचिद्गुणेनान्यस्यगुणोदोषेणदोषोगुणेनदोषोदोषेणगु

णोवावर्ण्यतेसउल्लासः। द्वितीयार्द्धमाद्यस्योदाहरणम्। तत्रपतिव्रतामहिमगुणेनतदीयस्नानतोगंगायाःपावनत्वगुणोवर्णितः। द्वितीयश्लोकोद्वितीयस्योदाहरणम्। तत्रराज्ञोधाटीषुवनेपलायमानानामरातियोषितांपादयोर्धावनपरिपन्थिमार्दवदोषेणतयोःकाठिन्यमसृष्ट्वाऽव्यर्थंकुचयोस्तत्सृष्टवतोधातुर्निंद्यत्वदोषोवर्णितः। तृतीयश्लोकस्तृतीयचतुर्थयोरुदाहरणम्। तत्रसज्जनमहिमगुणेनधनस्यतदनाश्रयणंदोषत्वेनराज्ञःक्रौर्यदोषेणतत्सेवकानांवधंविनाविनिर्गमनंगुणत्वेनवर्णितं॥—

एकस्येति।एकस्यगुणदोषाभ्यामन्यस्यतौगुणदोषौयदिभवतस्तदोल्लासालंकारः। अपीति। अपिसंभावनायम्। साध्वीपतिव्रतास्नातामांपावयेदितिजान्हवीइच्छतीत्यन्वयः। तवधाटीषुयुद्धयात्रासुकुचयोः। स्रष्टुंकाठिन्यंपादपद्मयोर्वांछंत्योरियोषितोविधातारंनिंदंतीत्यन्वयः। स्रष्टुमितिपाठेकुचयोःकाठिन्यंपादयोःस्रष्टुमिच्छंत्यइत्यन्वयः। लाभोयमिति। भूपालसेवकानामयमेवलाभोयदिवधोनभवतीत्यन्वयः॥—

अनेनैवक्रमेणोदाहरणांतराणि॥यदयंरथसंक्षोभादंसेनांसोनिपीडितः॥ एकःकृतीमदंगेषुशेषमंगंभुवोभरः॥ अत्रनायिकासौंदर्यगुणेनतदंसनिपीडितस्यस्वांसस्यकृतित्वगुणोवर्णितः। लोकानंदनचंदनद्रुमसखेनास्मिन्वनेस्थीयतांदुर्वंशैःपरुषैररसारहृदयैराक्रांतमेतद्वनं॥ तेह्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीसंकुलानस्वान्येवकुलानिकेवलमिदंसर्वंदहेयुर्वनं॥ अत्रवेणूनांपरस्परसंघर्षणसंजातदहनसंकुलत्वदोषेणवननाशरूपदोषोवर्णितः।दानार्थिनोमधुकरायदिकर्णतालैर्दूरीकृताःकरिवरेणमदांधबुध्या॥ तस्यैवगंडयुगमंडनहानिरेषाभृंगाःपुनर्विकचपद्मवनेचरंति अत्रभ्रमराणामलंकरणत्वगुणेनगजस्यतत्प्रतिक्षेपोदोषत्वेनवर्णितः। आघ्रातंपरिचुंबितंपरिमुहुर्लीढंपुनश्चर्वितंत्यक्तंवाभुविनीरसेनमनसातत्रव्यथांमाकृथाः॥ हेसद्रत्नतवैवदेवकुशलंयद्वानरेणादरादन्तःसारविलोकनव्यसनिनाचूर्णीकृतंनाश्मना॥अत्रवानरस्यचापलदोषेणरत्नस्य

चूर्णनाभावोगुणत्वेनवर्णितः । अत्रप्रथमचतुर्थयोरुल्लासोन्वर्थः ॥ मध्यमयोश्छत्रिन्यायेनलाक्षणिकः ॥ १३४ ॥

यदयमिति । रथस्यसंक्षोभाच्चलनाद्यदयमंसोऽसेनार्थाद्दयितायानिपीडितःसंघृष्टो मर्मांगेषुमध्येसएवैकःकृतीकुशलः । अवशिष्टमंगंभूमेर्भारमित्यर्थः । दुर्वंशैर्दुष्टवेणुभिर्दुष्कुलैश्चेत्यादिःश्लेषोबोध्यः। वनना शरूपोवनसंबंधिनाशरूपः। वनस्येतियुक्ततरःपाठः। तत्प्रतिक्षेपोभ्रमरनिरासोगजस्यदोषत्वेनेतिसंवधः । आघ्रातमिति । मुहुःपरिलीढमास्वादितम् । नीरसेनमनसाकरणभूतेन वानरेणकर्त्रा । तत्रतस्मिन्सति । विचारणव्यसनिनाविचारणतत्परेण । अश्मनापाषाणेन । प्रथमचतुर्थयोर्गुणेनगुणदोषेणवागुणइतिभेदयोः । उल्लासउल्लासशब्दः । अन्वर्थइति । उत्कृष्टोल्लासःसुखंयत्रेत्यर्थानुगतइत्यर्थः । छत्रिन्यायेनेति । केषुचिच्छत्रसंबंधाच्छत्र्यछत्रिसमुदायेछत्रिणोयांतीतिवदित्यर्थः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांउल्लासः ॥

ताभ्यांतौयदिनस्यातामवज्ञालंकृतिस्तुसा ॥ स्वल्पमेवांबुलभतेप्रस्थंप्राप्यापिसागरं ॥ मीलंतियदिपद्मानिकाहानिरमृतद्युतेः ॥ १३५ ॥

ताभ्यांगुणदोषाभ्यां । तौगुणदोषौ । अत्रकस्यचिद्गुणेनान्यस्यगुणालाभेद्वितीयार्धमुदाहरणं। दोषेणदोषस्याप्राप्तौतृतीयार्धं। यथा ।मदुक्तिश्चेदंतर्मदयतिसुधीभूयसुधियःकिमस्यानामस्यादरसपुरुषानादरभरैः॥ यथायूनस्तद्वत्परमरमणीयापिरमणीकुमाराणामंतःकरणहरणंनैवकुरुते ॥ त्वंचेत्संचरसेवृषेणलघुताकानामदिग्दान्तिनांव्यालैःकंकणभूषणानिकुरुषेहानिर्नहेम्नामपि ॥ मूर्द्धन्यंकुरुषेसितांशुमयशःकिन्नामलोकत्रयीदीपस्यांबुजबांधवस्यजगतामीशोसिकिंब्रूमहे॥अत्राद्येकवितारमणीगुणाभ्यामरसबालकयोर्हृदयोल्लासरूपगुणाभावोवर्णितः । द्वितीयेपरमेश्वरानंगीकरणदोषेणदिग्गजादीनांलघुतादिदोषाभावोवर्णितः ॥ १३५ ॥

प्रस्थंप्रस्थपरिमाणपात्रं । मदुक्तिरिति । ममोक्तिःकवितासुधियोंतः करणंसुधीभूयामृतीभूयचेन्मदयतितोषयतितदाऽस्यामदुक्तेःअरसानांनीरसानाम्पुरुषाणामनादरसमूहैःकिंनामस्यान्नकिंचिदित्यर्थःक्वचिदलसेतिपाठः । परमरमणीयापि । केव रम

णीस्त्रीयूनस्तरुणस्ययथांतःकरणहरणंकुरुतेतद्वत्कुमाराणांबालानामित्यन्वयः। त्वंचेदिति। शिवंप्रतिकस्यापिकवेरुक्तिः। जलांशुंचंद्रंपक्षेजडांशुं। अंबुजबांधवःसूर्यः। उल्लासरूपगुणाभावउल्लासरूपस्यगुणस्याभावः ॥ १३५ ॥ इत्यवज्ञाप्रकरणम् ॥

दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञातत्रैवगुणदर्शनात् ॥ विपदःसंतुनःशश्वद्यासुसंकीर्त्यतेहरिः ॥ १३६ ॥

यथावा ॥ मय्येवजीर्णतांयातुयत्त्वयोपकृतंहरे॥नरःप्रत्युपकारार्थीविपत्तिमभिकांक्षति॥इयंहनुमंतंप्रतिराघवस्योक्तिः। अत्र प्रत्युपकाराभावोदोषस्तदभ्युपगमेहेतुर्गुणोविपत्त्याकांक्षाया अप्रसक्तिः। साचव्यतिरेकमुखप्रवृत्तेनसामान्येनविशेषसमर्थनरूपेणार्थांतरन्यासेनदर्शिता। यथावा ॥ व्रजेमभवदंतिकंप्रकृतिमेत्यपैशाचिकींकिमित्यमरसंपदःप्रमथनाथनाथामहे॥ भवद्भवनदेहलीविकटतुंडदंडाहतित्रुटन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते ॥ १३६ ॥

दोषस्येति। अभ्यर्थनाइच्छा। तत्रैवदोषएव। अनुज्ञेतिलक्ष्यनिर्देशः। शश्वन्निरंतरंसंकीर्त्यतइत्यनेनान्वयि। मय्येवेति। जीर्णतांप्रत्युपकाराक्षमतां।हरिशब्दोवानरार्थः। व्यतिरेकमुखेति। वैधर्म्यमुखेत्यर्थः। अस्यचार्थांतरन्यासेनेत्यनेनान्वयः। दर्शितेति। वैधर्म्येविपर्ययेप्रत्युपकारानभिलाषीविपत्तिंनाकांक्षतीत्यर्थपर्यवसानादितिभावः। व्रजेमेति। हेप्रमथनाथहरपैशाचिकींपिशाचसंबंधिनींप्रकृतिंपिशाचतामेत्यप्राप्यभवतोंतिकंसमीपदेशंभजेम। अमरसंपत्तीःकिमितिप्रार्थयामहे। यतोमघवदादिभिरिंद्रप्रमुखैरपिभवद्भवनदेहलीषुविकटतुंडस्यवक्रतुंडस्यदंडाघातैःस्फुटन्मुकुटाग्रैर्भूयतइत्यर्थः ॥ १३६ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामनुज्ञाप्रकरणं ॥

लेशःस्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं ॥ अखिलेषुविहंगेषुहंतस्वच्छंदचारिषु ॥ शुकपंजरबंधस्तेमधुराणांगिरांफलम् ॥१३७॥

दोषस्यगुणत्वकल्पनंगुणस्यदोषत्वकल्पनंचलेशः। उदाहरणंराज्ञोभिमतेविदुषिपुत्रेचिरंराजधान्याम्प्रवसतितद्दर्शनोत्कंठितस्यगृहेस्थितस्यपितुर्वचनमप्रस्तुतप्रशंसारूपं। तत्रप्रथमार्धेइतरविहगानामवक्तृत्वदोषस्यस्वच्छंदचरणानुकूलतयागुण

त्वंकल्पितम् द्वितीयार्धेमधुरभाषित्वस्यगुणस्यपंजरबंधहेतुत याऽदोषत्वंकल्पितं। नचात्रव्याजस्तुतिराशंकनीया। नह्यत्र विहगांतराणांस्तुतिव्याजेननिंदायांशुकस्यनिंदाव्याजेनस्तु तौचतात्पर्यं। किंतुपुत्रदर्शनोत्कंठितस्यदोषगुणयोर्गुणदोष त्वाभिमानएवात्रश्लोकेनिबद्धः ॥–

लेशइतिलक्ष्यनिर्देशः। प्रवसतीतिसतिसप्तम्यंतं। शुकस्यनिंदायांनिंदाव्याजेन स्तुतौचेत्यन्वयः ॥–

यथावा ॥ संतःसच्चरितोदयव्यसनिनःप्रादुर्भवद्यंत्रणाःस र्वत्रैवजनापवादचकिताजीवंतिदुःखंसदा ॥ अव्युत्पन्नमतिः कृतेननसतानैवासताव्याकुलोयुक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयोध न्योजनःप्राकृतः ॥ दंडीत्वत्रोदाजहार। "युवैषगुणवान्राजा योग्यस्तेपतिरूर्जितः ॥ रणोत्सवेमनःसक्तंयस्यकामोत्सवाद पि॥चपलोनिर्दयश्चासौजनःकिंतेनमेसखि ॥ आगःप्रमार्जना यैवचाटवोयेनशिक्षिताः॥" अत्राद्यश्लोकेराज्ञोवीर्योत्कर्षस्तु तिः। कन्यायानिरंतरसंभोगनिर्विवर्तिषयादोषत्वेनप्रतिभास तामित्यभिप्रेत्याविदग्धयासख्याराजप्रकोपपरिजिहीर्षयासए वदोषोगुणत्वेनवर्णितः। उत्तरश्लोकेसखीभिरुपदिष्टंमानंकर्तु मशक्तयापितदग्रतोमानपरिग्रहानुगुण्यंप्रतिज्ञायतदनिर्वाह माशंकमानयासखीनामुपहासम्परिजिहीर्षंत्यानायिकयाना यकस्यचाटुकारितागुणएवदोषत्वेनवर्णितः। नचाद्यश्लोकेस्तु तिर्निंदापर्यवसायिनी द्वितीयश्लोकेनिंदास्तुतिपर्यवसायिनी तिव्याजस्तुतिराशंकनीया ॥–

संतइति। सच्चरितस्योदयोवृद्धिःस्तद्व्यसनिनस्तत्पराःप्रादुर्भवद्यंत्रणंस्वेच्छाचर णनिरोधोयेषांते। सर्वत्रैवविषये। दुःखमितिक्रियाविशेषणं। अव्युत्पन्नमतिरनिपु णमतिः। सतासमीचीनेन कृतेनाचरणेन प्राकृतोनीचः युवैषइति। वरार्थिनींक न्यकांप्रतिसखीवचनं। चपलइत्यादिचनायिकायाःसखींप्रति। उत्सेकइतिपाठेप्युत्क र्षएवार्थः। कन्यायादोषत्वेनभासतामित्यन्वयः। निर्वर्तितुमिच्छानिर्विवर्तिषातद्रू पदोषत्वेनेत्यर्थः। निर्विवित्सोरितिपाठेराज्ञोविशेषणं ॥–

राजप्रकोपादिपरिहारार्थमिहानिंदास्तुत्योरन्याविदिततयाले शतएवोद्घाटनेनततोविशेषादिति।वस्तुतस्त्विहव्याजस्तुति सद्भावोपिनदोषः । नह्येतावतालेशमात्रस्यव्याजस्तुत्यंतर्भा वःप्रसज्जते । तदसंकीर्णयोरपिलेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वात् । नापिव्याजस्तुतिमात्रस्यलेशांतर्भावःप्रसज्जते । भिन्नविषय व्याजस्तुत्युदाहरणेषु 'कस्त्वंवानरराम चंद्रभवनेलेखार्थसंवा हको।यद्वक्रंमुहुरीक्षसेनधनिनांब्रूषेनचाटून्मृषा'इत्यादिषुदोष गुणीकरणस्यगुणदोषीकरणस्यचाभावात्। तत्रान्यगुणदोषा भ्यामन्यत्रगुणदोषयोःप्रतीतेः ॥—

कुतस्तर्हिगुणत्वेनवर्णनंतत्राह राजप्रकोपेति । अन्येनाविदितंयथास्यादितिक्रिया विशेषणं। लेशतएवेति। तदुक्तंदंडिनैव।'लेशमेकेविदुर्निंदांस्तुतिंवालेशतःकृतामिति'। लेशमात्रस्येतिकृत्स्नार्थकं। उदाहरणयोरखिलेष्विसाद्योः। भिन्नविषयेति । अन्यनिं दयान्यस्यस्तुतिरन्यस्तुत्यान्यनिंदेसेवमादिरूपेसर्थः ॥—

विषयैक्येपि 'इंदोर्लक्ष्मत्रिपुरजयिनःकंठमूलंमुरारिर्दिङ्ना गानांमदजलमषीभांजिगंडस्थलानि ॥अद्याप्युर्वीवलयतिल कश्यामलिम्नानुलिप्तान्याभासन्तेवदधवलितंकिंयशोभिस्त्व दीयैः'इत्याद्युदाहरणेषुलेशास्पर्शनात्।तत्रहींदुलक्ष्म्यादीनांध वलीकरणाभावदोषएवगुणत्वेननपर्यवस्यति।किंतुपरिसंख्या रूपेणततोन्यत्सर्वंधवलितमित्यन्योगुणःप्रतीयते । क्वचिद्व्या जस्तुत्युदाहरणेगुणदोषीकरणसत्वेऽपिस्तुतेर्विषयान्तरमपि दृश्यते । यथा ॥ सर्वदासर्वदोसीतिमिथ्यासंस्तूयतेबुधैः॥ ना रयोलेभिरेपृष्ठंनवक्षःपरयोषितः॥ अत्रहिवाच्ययानिंदयापरि संख्यारूपेणततोन्यत्सर्वमर्थिनामभिमतन्दीनारादिदीयतेइ तिस्तुत्यंतरमपिप्रतीयते।एवंचयेषूदाहरणेषुकस्तेशौर्यमदोयो द्धुमित्यादिषुगुणदोषादिषुगुणदोषीकरणादिकमेवव्याजस्तु तिरूपतयावतिष्ठते तत्रलेशव्याजस्तुत्योःसंकरोस्तु । इत्थमे वहिव्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसयोरपिप्राक्संकरोवर्णितः॥१२७॥

ननुतथाप्येकविषयव्याजस्तुतिर्नलेशाद्भिद्येतेसाशंक्याह विषयैक्येपीति । लेशा स्पर्शनादिसग्रेतनेनान्वयः । इंदोरिति । हेउर्वीवलयतिलकरूपराजन् त्वदीयैर्यशोभिः किंधवलितंतद्वद यतोद्यापिइंदुलक्ष्म्यादीनिश्यामलिम्नाश्यामवर्णेनानुलिप्तान्याभासं तेइत्यन्वयः । लक्ष्मलांछनं । दिङ्नागानांदिग्गजानांमदजलमेवमषीतद्रंजितयुक्तानि । परिसंख्येति । एतान्येवश्यामानीसेवंरूपेसर्थः । विषयांतरंदोषीकृताद्भिन्नंगुणरूपमालंबनं । सर्वदेति । अरयःपृष्ठमर्थात्त्वनलेभिरेऽप्राप्तवंतःपलायनाभावात् । दीनारःपरिमाणविशेषपरिच्छिन्नासुवर्णमुद्रा । एवंचलेशव्याजस्तुत्योरलंकीर्णविषयसत्वेचगुणदोषीकरणादिकमिसादिपदेनदोषगुणीकरणसंग्रहः । येष्वित्युपक्रमात्तत्रेतिपाठोयुक्ततरः अत्रेत्यपियुक्तएव।इदमोपियच्छब्दार्थपरामर्शकत्वात् ॥१२७॥ इतिलेशालंकारः॥

सूच्यार्थसूचनंमुद्राप्रकृतार्थपरैःपदैः ॥ नितं
बगुर्वीतरुणीदृग्युग्मविपुलाचसा ॥ १२८॥

अत्र नायिकावर्णनपरेणयुग्मविपुलापदेनास्यानुष्टुभोयुग्मविपुलानामत्वरूपसूच्यार्थसूचनंमुद्रा। यद्यप्यत्रग्रंथेवृत्तनाम्नोनास्तिसूचनीयत्वंतथाप्यस्योत्तरार्द्धस्यलक्ष्यलक्षणयुक्तछंदःशास्त्रमध्यपातित्वेन तस्यसूचनीयत्वमस्तीतितदभिप्रायेणलक्षणंयोज्यं ।एवंनवरत्नमालायांतत्तद्रत्ननामनिवेशेनतत्तन्नामकजातिसूचनन्नक्षत्रमालायामश्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्रसूचनमित्यादावयमेवालंकारः। एवंनाटकेतुवक्ष्यमाणार्थसूचनेष्वपि ॥ १२८ ॥

सूच्यार्थेति । सूचनीयस्यार्थस्येत्यर्थः । मुद्रेतिलक्ष्यनिर्देशः । दृग्युग्मंविपुलंयस्याःसा । अत्रग्रंथेअस्मिन्नलंकारग्रंथे । रत्नमालाशब्देनभगवत्स्तुतिपद्यावलीविशेषउच्यते। रत्ननामनिवेशेन प्रकृतार्थपररत्नवाचिपदघटनेन । तत्तन्नामकजातिसूचनं तन्नामप्रवृत्तिनिमित्तरत्नजातिसूचनं । नक्षत्रमालाशब्दार्थोपिपूर्वोक्तएव । अश्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्राणांतद्दैवत्यानांसूचनंबोध्यं । वक्ष्यमाणेति। यथाअनर्घ्यराघवे 'यांतिन्यायप्रवृत्तस्यतिर्यंचोपिसहायताम् । अपंथानंतुगच्छंतंसोदरोपिविमुंचति' इतिसूत्रधारवचनेनवक्ष्यमाणरावणवृत्तांतसूचनमितिबोध्यं ॥ १२८ ॥ इतिमुद्रालंकारः

क्रमिकंप्रकृतार्थानांन्यासरत्नावलींविदुः । चतु
रास्यःपतिर्लक्ष्म्याःसर्वज्ञस्त्वंमहीपते ॥ १२९॥

अत्रचतुरास्यादिपदैर्वर्णनीयस्यब्रह्मविष्णुरुद्रात्मताप्रतीयत
इतिप्रसिद्धसहपाठानांक्रमेणानिवेशनंरत्नावली । यथावा ॥र
त्याप्तप्रियलांछनेकठिनतावासेरसालिंगितेप्रल्हादैकरसेक्रमा
दुपचितेभूभृद्गुरुत्वापहे॥कोकस्पर्द्धिनिभोगभाजिजनितानंगे
खलीनोन्मुखेभातिश्रीरमणावतारदशकंबालेभवत्याःस्तने ॥
यथावा ॥ लीलाब्जानांनयनयुगलद्राघिमादत्तपत्रःकुंभावैभौ
कुचपरिकरःपूर्वपक्षीचकार ॥ भ्रूविभ्रांतिर्मदनधनुषोविभ्र
मानन्ववादीद्वक्त्रज्योत्स्नाशशधररुचंदूषयामासयस्याः । अ
त्रपत्रदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनानि बुधजनप्र
सिद्धक्रमेणन्यस्तानि ।प्रसिद्धसहपाठानांप्रसिद्धक्रमानुसरणे
प्ययमेवालंकारः ॥—

क्रमिकमिति । प्रकृतार्थानांक्रमिकंप्रसिद्धक्रमानुसारिन्यसनंप्रतिपादनंरत्नावलिर
लंकारः । प्रकृतत्वंचयथाकथंचित्प्रकृतसंबंधत्वंबोध्यं । चतुरेति । चतुरमास्यंयस्यसचतु
र्मुखश्च ।रत्याप्तेति । हेबालेभवत्याःस्तनेश्रीरमणस्यविष्णोरवतारदशकंभातीत्यन्वयः।
कीदृशे रतावाप्तंप्राप्तंप्रियस्यलांछनंचिन्हंनखक्षतांगरागादिकंयेनतथाभूते ।कठिनताया
आवासेस्थानभूते । रसेनालिंगिते । प्रकृताल्हादैकरसेतत्परे । क्रमाद्बदरामलकादि
परिमाणलाभेनोपचितेप्रवृद्धे । भूभृतांपर्वतानांगुरुत्वमपहंतिनाशयतितादृशे ततोपिम
हत्त्वात् । चक्रवाकस्पर्द्धाशीले तत्सदृशत्वात् । भोगःसुखंशरीरंवातद्भाजि । ज
नितमदने । खेष्विंद्रियेषुलीनाआसक्ताउन्मुखायस्मिन्तादृशे । एतैरेवविशेषणैरव
तारदशकरूपतापिस्तनस्यबोध्या । तद्यथा । रत्याप्राप्तःप्रियःकामस्तस्यलां
छनंमत्स्यस्तद्रूपे । कठिनतायाआवासेकूर्मे । रसयापृथिव्यास्वोद्धरणकालआलिंगिते
वराहे । प्रल्हादेएकोरसःप्रीतिर्यस्यतस्मिन्नृसिंहे । क्रमःपादविक्षेपस्तदनुसारेणो
पचितेप्रवृद्धेवामने । भूभृतांराज्ञांगौरवनाशकेभार्गवे । कोकस्पार्धेनिसीतावियो
गातुरतयाचक्रवाकशापदेरामे । भोगःफणातद्भाजिशेषावतारेबलभद्रे। जनितमनं
गमंगस्यशरीरस्यविरुद्धंमौनभोगत्यागसमाधिप्रभृतियेनतस्मिन्बुद्धे । खलीनमश्व
स्यवल्गातदुन्मुखेकल्किनीति । क्रमानुसरणेपीति । तथाचप्रसिद्धसहपाठाना
मर्थानांन्यसनंरत्नावलिरितिसामान्यलक्षणं । सक्रमाक्रमत्वेतत्प्रभेदावितिभावः ॥—

यथावा ॥ यस्यवन्हिमयोहृदयेषुजलमयोलोचनपुटेषुमा
रुतमयःश्वसितेषुक्ष्मामयोऽगेष्वाकाशमयःस्वान्तेषुपंचमहा

भूतमयोमूर्त्तइवादृश्यतनिहतप्रतिसामंतांतःपुरेषुप्रतापः ।
एवमष्टलोकपालनवग्रहादीनांप्रसिद्धसहपाठानांयथाकथंचि
त्प्रकृतोपमानोपरंजकतादिप्रकारेणानिवेशनेरत्नावल्यलंका
रः प्रकृतान्वयंविनाक्रमिकतत्तन्नाम्नाश्लेषभंग्यानिवेशनेक्रमप्र
सिद्धरहितानांप्रसिद्धसहपाठानांनवरत्नादीनांनिवेशनेप्ययय
मेवालंकारः ॥ १३९ ॥

यस्येति । यस्यप्रतापःनिहतानांप्रतिशत्रुभूतानामंतःपुरेषुपंचमहाभूतमयोमूर्त्तइवादृश्ये
तेत्यन्वयः । पंचमहाभूतमयत्वमेवविशेषणैर्दर्शयति । वन्हिमयइत्यादि । अंगेषुक्षमा
मयः पृथ्वीमयः पीडाभरसहिष्णुत्वात् । स्वांतेष्वंतःकरणेषुआकाशमयः तेषांशू
न्यताश्रयत्वात् । यथाकथंचिदित्यस्यप्रपंचनंप्रकृतोपमानेत्यादि । उपमानंचोप
रंजकंचोपमानोपरंजकेतयोर्भावस्तत्ता प्रकृतंप्रत्युपमानताउपरंजकता चेत्यर्थः । उपरं
जकताचारोप्यमाणता । तदुक्तम् । 'उपरंजकतामेतिविषयीरूपकंतदेति' । तत्रोप
मानतारविरिवप्रतिदिवसोपजायमानोदयइत्यादिवत् । उपरंजकतातु चतुरास्यइ
त्याद्युदाहरणेवन्हिमयइत्यादिप्रतापवर्णनेचस्पष्टेति । प्रकृतान्वयंविनेति । मित्र
चंद्रमुखीबालालोहिताधरपल्लवेत्यादाविति भावः । क्रमिकेत्युपलक्षणम् । तदभावे
पिगुरुणाजघनेनैषातरुणीमंदगामिनीत्यादावप्ययमलंकारइतिबोध्यं ॥ १३९ ॥ इत्यलं
कारचंद्रिकायांरत्नावल्यलंकारः ॥

तद्गुणःस्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः ॥ पद्म
रागायतेनासामौक्तिकंतेऽधरत्विषा ॥ १४० ॥

यथावा ॥ वीरत्वद्रिपुरमणीपरिधातुंपल्लवानिसंस्पृश्य ॥ नहरति
वनभुविनिजकररुहरुचिखचितानिपांडुपुत्रधियाः ॥ १४० ॥

तद्गुणइति । स्वगुणत्यागादनंतरमन्यदीयगुणग्रहणंतद्गुणालंकारः । पद्मेति । तवना
सामौक्तिकमधरकांत्यापद्मरागवदाचरतीत्यर्थः । वीरेति । हेवीर त्वदरिकामिनीवनभु
विपरिधानंकर्तुंपल्लवानिकरेणसंस्पृश्यपांडुपुत्रबुद्ध्यानहरतिनगृण्हाति । कीदृ
शानि । निजकररुहाणांनखानांरुच्याश्वेतकांत्याखचितानिव्याप्तानीत्यर्थः ॥ १४० ॥
इत्यलंकारचंद्रिकायांतद्गुणालंकारः ॥

पुनःस्वगुणसंप्राप्तिःपूर्वरूपमुदाहृतं॥हरकंठां
शुलिप्तोपिशेषस्त्वद्यशसासितः ॥ १४१ ॥

यथावा ॥ विभिन्नवर्णागरुडाग्रजेनसुर्यस्यरथ्याःपरितःस्फुरं त्या॥रत्नैःपुनर्यत्ररुचारुचंस्वामानिन्यिरेवंशकरीरनीलैः ॥ अ यमेवतद्गुणइतिकेचिद्व्यवजन्हुः ॥ १४१ ॥

पुनरिति। स्वगुणत्यागानंतरंपुनःस्वगुणप्राप्तिःपूर्वरूपमलंकारः। हरेति। नीलेपी तियुक्तःपाठः। विभिन्नेति। माघेरैवतकगिरिवर्णनं। गरुडाग्रजेनारुणेनविभिन्नवर्णा मिश्रितवर्णाःसूर्यस्यरथ्याअश्वायत्रगिरौवंशांकुरवन्नीलैरत्नैःपरितःस्फुरंत्यारुचास्वांरु चंनीलद्युतिमानिन्यिरेआनीतवंतः। रुचाविभिन्नवर्णाइतिवान्वयः। केचिदित्यस्वर सबीजंतुपद्मरागायतइत्युदाहरणेतद्गुणालंकारोनस्यात्। नचेष्टापत्तिः। अनुभवसिद्धच मत्कारस्यनिरालंबनत्वापत्तेरित्यूहनीयं। अथवायंतद्गुणएवेत्येवकारक्रमभंगेनकाव्यप्र काशकारादिमतोपन्यासपरत्वेनव्याख्येयं।तैरत्रतद्गुणस्योदाहृतत्वात्। अत्रहिपूर्वमश्वा नामरुणगुणत्वअनंतररैवतकरत्नैरुभयेषांतद्गुणत्वमितितद्गुणद्वयमितितेषामभिमतं १४१

पूर्वावस्थानुवृत्तिश्चविकृतेसतिवस्तुनि ॥ दी पेनिर्वापितेप्यासीत्कांचीरत्नैर्महन्महः ॥१४२॥

लक्षणेचकारात्पूर्वरूपमितिलक्ष्यवाचकपदानुवृत्तिः। यथा वा ॥ द्वारंखड्गिभिरावृतम्बहिरपिप्रस्विन्नगण्डैर्गजैरंतःकंचुकि भिःस्फुरन्मणिधरैरध्यासिताभूमयः ॥ आक्रान्तंमहिषीभिरे वशयनंतत्त्वद्विषांमंदिरेराजन्सैवचिरंतनप्रणयिनीशून्येपिरा ज्यस्थितिः ॥ १४२ ॥

पूर्वेति। वस्तुनिविकृतेविगतेसत्यपिपूर्वावस्थायाअनुवृत्तिरपिपूर्वरूपमलंकारः। महःप्रकाशः। द्वारमिति। हेराजन्तवविद्विषांमंदिरेशून्येपिचिरंतनःप्रणयोयस्याःसैव राज्यस्यस्थितिर्मर्यादास्तीतिशेषः। यतोद्वारंखड्गिभिर्गंडकाख्यपशुभिरेवखड्गधा रिभिरावृतं। बहिरपिभूमयोमदप्रस्विन्नगंडैर्गजैरध्यासिताः। अंतःपुरभूमयोविलसन्म णिधारिभिःकंचुकिभिःसर्पैरेवसौविदल्लैरध्यासिताः। शयनंतल्पंमहिषीभिर्वनिताभि रेवमहिषस्त्रीभिराक्रांतमित्यन्वयः ॥ १४२ ॥ इतिपूर्वरूपालंकारः ॥

संगतान्यगुणानंगीकारमाहुरतद्गुणं ॥ चिररा गिणिमच्चित्तेनिहितोपिनरज्जसि ॥ १४३ ॥

यथावा ॥ गंडाभोगेविहरतिमदैःपिच्छलेदिग्गजानांवैरिस्त्री णांनयनकमलेष्वंजनानिप्रमार्ष्टि ॥यद्यप्येषाहिमकरकराद्वैत

सौवस्तिकीतेकीर्तिर्दिक्षुस्फुरतितदपिश्रीनृसिंहक्षितींद्र॥ननु चान्यगुणेनान्यत्रगुणोदयानुदयरूपाभ्यामुल्लासावज्ञालंकराभ्यांतद्गुणातद्गुणयोःकोभेदः। उच्यते। उल्लासावज्ञालक्षणयोर्गुणशब्दोदोषप्रतिपक्षवाची।अन्यगुणेनान्यत्रगुणोदयतदनुदयौचनतस्यैवगुणस्यसंक्रमणासंक्रमणे किंतुसद्गुरूपदेशेनसदसच्छिष्ययोर्ज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिवत्तद्गुणजन्यत्वेनसंभावितयोर्गुणांतरयोरुत्पत्त्यनुत्पत्ती।तद्गुणाऽतद्गुणयोःपुनर्गुणशब्दोरूपरसगंधादिगुणवाची। तत्रान्यदीयगुणग्रहणाग्रहणेचरक्तस्फटिकवस्त्रमालिन्यादिन्यायेनान्यदीयगुणेनैवानुरंजनाननुरंजनेविवक्षिते। तथैवचोदाहरणानिदर्शितानि। यद्यप्यवज्ञालंकृतिरतद्गुणश्चविशेषोक्तिविशेषावेव। 'कार्याजनिर्विशेषोक्तिःसतिपुष्कलकारणे'इतितत्सामान्यलक्षणाक्रांतत्वात्। तथाप्युल्लासतद्गुणप्रतिद्वंद्विनाविशेषाकारेणालंकारांतरतयापरिगणितावितिध्येयं॥ १४३॥

संगेतेति। संगतःस्वसंबद्धोयोन्यःपदार्थस्तद्गुणानंगीकारमतद्गुणालंकारमाहुः। चिरमिति। 'रागिण्यनुरागिणिमंजिष्ठादिरंजनद्रव्ययुक्तेच। निहितोपिलंनरज्जसिरक्तोनुरागयुक्तश्चनभवसीति'श्लिष्टं। गंडेति। हेश्रीमन्नृसिंहाख्यभूपतेएषातवकीर्तिर्मदैःपिच्छलेपंकिलेदिग्गजानांगंडप्रदेशेयद्यपिविहरति तथावैरिस्त्रीणांनयनकमलेषुस्थितान्यंजनानिप्रमार्ष्टिप्रोंछतितदपितथापिदिक्षुहिमकरस्यचंद्रस्ययत्किरणाद्वैतंतस्यसौवस्तिकीस्वतीत्याहेत्यर्थेतदाहेतिमाशब्दादिभ्यष्ठग्वाच्यइत्यनेनठक्प्रत्ययः। तत्सदृशीतियावत्। स्फुरतिप्रकाशतइत्यर्थः। विशेषाकारेणेति प्राक्लक्षितविशेषरूपेणेत्यर्थः॥ १४३॥
इत्यलंकारचंद्रिकायामतद्गुणलंकारः॥

प्राक्सिद्धत्स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणःपरसन्निधेः॥ नीलोत्पलानिदधतेकटाक्षैरतिनीलतां॥ १४४॥

यथा॥ कपिरपिचकापिशायनमदमत्तोवृश्चिकेनसंदष्टः। अपिचपिशाचग्रस्तःकिंब्रूमोवैकृतंतस्य॥ अत्रकापित्वजात्यास्वतःसिद्धस्यवैकृतस्यमद्यादिभिरुत्कर्षः॥ १४४॥

प्रागिति । परसंनिधिवशात्पूर्वसिद्धस्यस्वगुणस्योत्कर्षोऽनुगुणोनामालंकारः । नीलोत्पलानिकर्णावतंसीकृतानि । कपिरिति । कापिशायनंमद्यं ॥१४४॥ इत्यनुगुणः॥

मीलितंयदिसादृश्याद्भेदएवनलक्ष्यते ॥ रसो
नालक्षिलाक्षायाश्चरणेसहजारुणे ॥ १४५ ॥

यथावा ॥ मल्लिकामाल्यभारिण्यःसर्वांगीणार्द्रचंदनाः ॥ क्षौमवत्योनलक्ष्यंतेज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ अत्राद्येचरणालक्तकरसयोररुणिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः । द्वितीयोदाहरणेचंद्रिकाभिसारिकाणांधवलिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः ॥ १४५ ॥

मीलितमिति लक्ष्यनिर्देशः । रसइति । स्वभावलोहितेचरणेलाक्षायारसोनालक्षिनज्ञातः । मल्लिकेति । क्षौमंदुकूलंतद्धारिण्यः ॥१४५॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांमीलितं॥

सामान्यंयदिसादृश्याद्विशेषोनोपलक्ष्यते ॥ पद्मा
करप्रविष्टानांमुखंनालक्षिसुभ्रुवाम् ॥ १४६ ॥

यथावा ॥ रत्नस्तंभेषुसंक्रांतैःप्रतिबिंबशतैर्वृतः ॥ लंकेश्वरःसभामध्येनज्ञातोवालिसूनुना॥मीलितालंकारेएकेनापरस्यभिन्नस्वरूपानवभासरूपंमीलनंक्रियते । सामान्यालंकारेतुभिन्नस्वरूपावभासेपिव्यावर्तकविशेषोनोपलक्ष्यतइतिभेदः । मीलितोदाहरणेहिचरणादेर्वस्त्वंतरत्वेनागंतुकंयावकादिनभासते । सामान्योदाहरणेतुपद्मानांमुखानांचव्यक्त्यंतरतयाभानमस्त्येव । यथारावणदेहस्यतत्प्रतिबिंबानांचाकिंत्विदंपद्ममिदंमुखमयंबिंबोयंप्रतिबिंबइतिविशेषःपरंनोपलक्ष्यते । अतएवभेदतिरोधानान्मीलितंतदतिरोधानेपिसाम्येनव्यावर्तकानवभासेसामान्यमित्युभयोरप्यन्वर्थता । केचित्तुवस्तुद्वयस्यलक्षणसाम्यात्तयोःकेनचिद्बलीयसातदन्यस्यस्वरूपतिरोधानेमीलितंस्वरूपप्रतीतावपिगुणसाम्याद्भेदतिरोधानेसामान्यं ॥—

सामान्यमिति लक्ष्यनिर्देशः । विशेषोव्यावर्तकधर्मः । पद्मानामाकरः । रत्नस्तंभेष्विति । वालिसूनुनांगदेनएकेनचरणज्योत्स्नादिना । अपरस्यलाक्षारसाऽभिसारिकादेः । भिन्नस्वरूपेति । मुखपद्मादेर्भिन्नस्यस्वरूपस्यावभासेपीत्यर्थः । उक्तमेवार्थ

मुदाहरणारूढतयाविशदयतिमीलितोदाहरणेहीत्यादिना । वस्त्वंतरत्वेननभासतइत्यन्वयः । तत्प्रतिबिंबानांचव्यक्त्यंतरतयाभानमस्त्येवेत्यनुषंगः । केचिदित्यस्याहुरित्यग्रिमेणान्वयः । केचित्प्रकाशकारादयः । तदुक्तं 'समेनलक्ष्मणावस्तुवस्तुनायन्निगृह्यते ॥ निजेनागंतुनावापितन्मीलितमितिस्मृतम्' इति । तयोर्मध्ये एवंचेत्यस्येत्यत्रमीलितालंकारइत्यग्रेतनेनान्वयः ॥–

एवंच 'अपांगतरलेदृशौतरलवक्रवर्णागिरोविलासभरमंथरागतिरतीवकांतंमुखं ॥ इतिस्फुरितमंगकेमृगदृशांस्वतोलीलयातदत्रनमदोदयःकृतपदोपिसंलक्ष्यते' ॥ इत्यत्रमीलितालंकारः । अत्रहिदृक्तारल्यादीनांनारीवपुषःसहजधर्मत्वान्मदोदयकार्यत्वाच्चतदुभयसाधारण्यादुत्कृष्टतारल्यादियोगिनावपुषामदोदयस्यस्वरूपमेवतिरोधीयते । लिंगसाधारण्येनतज्ज्ञानोपायाभावात् । मल्लिकामालभारिण्यइत्यादिषुतुसामान्यालंकारइत्याहुः । तन्मतेपद्माकरप्रविष्टानामित्यादौभेदाध्यवसायेपिव्यावर्तकास्फुरणेनालंकारांतरेणभाव्यं । सामान्यालंकारांतरांतरभेदेनवापूर्वस्मिन्मतेस्वरूपातिरोधानेऽलंकारान्तरेणभाव्यंमीलितावांतरभेदेनवा ॥ १४६ ॥

अपांगेति । अपांगस्तरलोययोस्ते । तरलाःसत्वरोच्चारणात्वक्रावक्रोक्तिगर्भावर्णायासुताःगिरोवाक्यरूपाः । इतिप्रकारेणमृगदृशामंगकेलीलयास्वतःस्वभावात्स्फुरितंप्रकटीभूतंतत्तस्मादत्रांगकेकृतपदःकृतस्थितिः । भेदाध्यवसायेपीति । मुखपद्मयोर्भेदावभासेपीत्यर्थः । व्यावर्तकास्फुरणेनहेतुना। अलंकारांतरेणेति । स्वरूपातिरोधानेनमीलितासंभवद्भेदातिरोधानेनचसामान्यस्याप्यसंभवादितिभावः । सामान्येति । तथाचगुणसाम्याद्विशेषाग्रहइतिसामान्यालंकारसामान्यलक्षणं । विशेषाग्रहश्चक्वचिद्भेदेगृह्यमाणेक्वचिच्चागृह्यमाणइत्याद्यप्रकारांतरगतिरत्रतन्मतेस्यादितिभावः । अवांतरभेदेनवेत्यनंतरंभाव्यमित्यनुषज्यते । पूर्वस्मिन्निति । मीलितंयदित्यादृश्यादित्यादिपूर्वोक्तचंद्रालोककृन्मतइत्यर्थः । स्वरूपतिरोधानेऽपांगतरलइत्यादिस्वरूपतिरोधानस्थले । अलंकारांतरेणेत्यादि । स्वरूपतोज्ञायमानेसादृश्याद्भेदाग्रहणंमीलितमित्यंगीकारेप्रथमःपक्षः । सादृश्याद्भेदाग्रहणमित्येतावन्मात्रमीलितलक्षणांगीकारेणद्वितीयइतिभावः ॥ १४६ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांसामान्यमलंकारः ॥

भेदवैशिष्ट्ययोःस्फूर्तावुन्मीलितविशेषकौ ॥ हि

माद्रिंत्वद्यशोमग्नंसुराःशीतेनजानते ॥ लक्षिता
न्युदितेचंद्रेपद्मानिचमुखानिच ॥ १४७ ॥

मीलितन्यायेनभेदानध्यवसायेप्राप्तेकुतोपिहेतोर्भेदस्फूर्तौमीलितप्रतिद्वंद्व्युन्मीलितं । तथासामान्यरीत्याविशेषास्फुरणे प्राप्तेकुतश्चित्कारणाद्विशेषस्फूर्तौतत्प्रतिद्वंद्वीविशेषकः । क्रमेणोदाहरणद्वयं। तद्गुणरीत्यापिभेदानध्यवसायप्राप्तावुन्मीलितंदृश्यते । यथा ॥ नृत्यद्भर्गाट्टहासप्रचरसहचरैस्तावकीनैर्यशोभिर्धावल्यंनीयमानेत्रिजगतिपरितःश्रीनृसिंहक्षितींद्र॥ नेदृग्यद्येषनाभीकमलपरिमलप्रौढिमासादयिष्यद्देवानांनाभविष्यत्कथमपिकमलाकामुकस्यावबोधः ॥ काकःकृष्णःपिकःकृष्णःकोभेदःपिककाकयोः ॥ वसंतसमयेप्राप्तेकाकःकाकःपिकःपिकः ॥ इदंविशेषकस्योदाहरणं।अत्रद्वितीयकाकपिकशब्दौ काकत्वेनज्ञातःपिकत्वेनज्ञातइत्यर्थांतरसंक्रमितवाच्यौ । यथावा ॥ वाराणसीवासवतांजनानांसाधारणेशंकरलांछनेपि ॥ पार्थप्रहारव्रणमुत्तमांगंप्राचीनमीशंप्रकटीकरोति ॥ १४७ ॥

भेदेति ।वैशिष्ट्यंवैजात्यं। उन्मीलितंविशेषकश्चक्रमेणालंकारौ। मग्नंभेदाग्रहात्तदंतर्गतं । लक्षितानीति । संकुचितत्वादितिभावः । सामान्यरीत्यासामान्यालंकारन्यायेन । एवंच ‘वेत्रत्वचातुल्यरुचांवधूनांकर्णाग्रतोगंडतलागतानि ॥ भृंगाःसहेलंयदिनापतिष्यन्कोवेदयिष्यन्नवपंचकानि॥’इत्यपिविशेषकोदाहरणंबोध्यं। यत्त्वनुमानालंकारेणैवगतार्थत्वान्नानयोरलंकारांतरत्वमितितदयुक्तम् । उदाहृतस्थलेभेदविशेषस्फूर्त्योर्विशेषदर्शनहेतुकप्रत्यक्षरूपत्वात् । अथापिस्वकपोलकल्पितपरिभाषयाऽनुमानालंकारतांब्रूषेतथापिसादृश्यमहिम्नाप्रागनवगतयोःभेदवैजात्ययोस्फुरणात्मनाविशेषाकारेण मीलितसामान्यप्रतिद्वंद्वित्वेनायुक्तमेवालंकारांतरत्वं। अतद्गुणावज्ञयोरिवविशेषोक्त्यलंकारादित्यलंविस्तरेण । नृत्यदिति । नृत्यंकुर्वतोभर्गस्यहरस्ययोऽट्टहासस्तत्प्रसरस्यसमूहस्यविस्तारस्यवासहचरैःसदृशैरित्यर्थः । ईदृक्कीर्तिवच्छुक्लएषकमलाकामुकोनाभिकमलपरिमलस्यप्रौढिंसमृद्धिंयदिनासादयिष्यन्नाधारयिष्यदित्यन्वयः । यत्तुतद्गुणस्यात्रनिर्बाधकत्वात्कथंतत्प्रतिद्वंद्वित्वमुन्मीलितस्येतितदनुक्तोपालंभरूपत्वादुपेक्ष्यं । तद्गुणेनभेदानध्यवसायमात्रस्योक्तत्वात् । वाराणसीति ।तृतीयलोचनादिचिन्हेसाधार

णेपिसतीसन्वयः । पार्थोर्जुनस्तेनकृतोयःप्रहारस्तेनव्रणोयत्रतादृशमुत्तमांगंशिरः । पूर्वत्रस्वाभाविकगुणसाम्यमिहत्वागंतुकगुणसाम्यमितिभेदः ॥ १४७ ॥ इत्युन्मीलितविशेषकावलंकारौ ॥

किंचिदाकूतसहितंस्याद्गूढोत्तरमुत्तरं॥यत्रा
सौवेतसीपांथतत्रेयंसुतरासरित् ॥१४८॥

सरित्तरणमार्गंपृच्छंतंप्रतितंकामयमानायाउत्तरमिदं। वेतसीकुंजेस्वाच्छंद्यमित्याकूतगर्भं। यथावा॥ग्रामेस्मिन्प्रस्तरप्रायेन किंचित्पांथविद्यते॥पयोधरोन्नतिंदृष्ट्वावस्तुमिच्छासिचेद्वस॥आस्तरणादिकमर्थयमानंपांथंप्रत्युक्तिरियं।स्तनोन्नतिंदृष्ट्वारंतुमिच्छसिचेद्वस । अविदग्धजनप्रायेऽस्मिन्ग्रामेकाश्चिदवगमिष्यतीत्येतादृशंप्रतिबंधकंकिंचिदपिनास्तीतिहृदयं। इदमुन्नेयप्रश्नोदाहरणं। निबद्धप्रश्नोत्तरंयथा ॥ कुशलंतस्याजीवतिकुशलंपृच्छामिजीवतीत्युक्तं ॥पुनरपितदेवकथयसिमृतांनुकथयामियाश्वसिति॥ईर्ष्यामानानंतरमनुतप्तायानायिकायाःसखीमागतांप्रतितस्याःकुशलमितिनायकस्यप्रश्नः । जीवतीतिसख्याउत्तरम्। जीवत्याःकुतःकुशलमितितदभिप्रायः। अन्यत्पृष्टमन्यदुत्तरमितिनायकस्यपुनः कुशलंपृच्छामीतिप्रश्नः । पृष्टस्योत्तरमुक्तमित्यभिप्रायेणजीवतीत्युक्तमितिसख्यावचनम् ।सखीवचनस्याभिप्रायोद्घाटनार्थंपुनरपितदेवकथयसीतिनायकस्याक्षेपः । मृतांनुकथयामियाश्वसितीतिस्वाभिप्रायोद्घाटनं । सतिमरणेखलुतस्याःकुशलंभवतिमदागमसमयेपिश्वासेषुसंचरत्सुकथंमृतांकथयेयमित्यभिप्रायः ॥ १४८ ॥

किंचिदिति । किंचिदभिप्रायसहितंगूढमुत्तरमुत्तरंनामालंकारः । वेतसीवेतसलता सुखेनतरितुंयोग्यासुतरा । ग्रामइति । प्रस्तरप्रायेपाषाणबहुलेपाषाणतुल्येच । प्रायोबाहुल्यतुल्ययोरितिकोशात् । किंचिदास्तरणादिकंसमागमप्रतिबंधकंच । पयोधरोमेघःस्तनश्च । कश्चिदवगमिष्यतिज्ञास्यतीत्येतादृशमित्यादिरूपम् । उन्नेयःकल्प्यः प्रश्नोयेनतादृशस्योत्तरस्य । ईर्ष्यामानेति । ईर्ष्याहेतुकमानेत्यर्थः । अनुतप्तायाःपश्चात्तापयुतायाः ॥ १४८ ॥

प्रश्नोत्तरांतराभिन्नमुत्तरंचित्रमुच्यते ॥ केदा
रपोषणरताःकेखेटाःकिंचलंवयः ॥ १४९॥

अत्रकेदारपोषणरताइतिप्रश्नाभिन्नमुत्तरंकेखेटाःकिंचलमिति प्रश्नद्वयस्यवयइत्येकमुत्तरम् । उदाहरणांतराणिविदग्धमुखमंडनेद्रष्टव्यानि ॥ १४९ ॥

प्रश्नोत्तरेति । प्रश्नश्चउत्तरांतरंचप्रश्नोतरांतरेताभ्यामभिन्नमुत्तरं चित्रमित्युच्यंतइत्यर्थः। केदारेति । केदाराणांपोषणेरताःकेइतिप्रश्नः । केदारस्यक्षेत्रस्यपोषणेरताइतितदेवोत्तरम् ।केखेटाःखेआकाशेअटंतीतिप्रश्नस्ययदुत्तरंवयःपक्षिणइतितत्किंचलमितिप्रश्नस्य यदुत्तरांतरंवयस्तारुण्यादीतितेनाभिन्नं ॥१४९॥इत्यलंकारचंद्रिकायांमुत्तरमलंकारः॥

सूक्ष्मंपराशयाभिज्ञेतरसाकूतचेष्टितं ॥ मयिप
श्यतिसाकेशैःसीमंतमणिमावृणोत् ॥१५०॥

कामुकस्यावलोकनेनसंकेतकालप्रश्नभावंज्ञातवत्याश्चेष्टेयम्। अस्तंगतेसूर्येसंकेतकालइत्याकूतं ।यथावा ॥ संकेतकालमनसंविटंज्ञात्वाविदग्धया ॥ आसीन्नेत्रार्पिताकूतंलीलापद्मंनिमीलितम् ॥ १५० ॥

सूक्ष्ममिति । पराशयाभिज्ञस्येतरस्मिन्परविषयेसाभिप्रायंचेष्टितंसूक्ष्मालंकारः । पराशयाभिज्ञश्चासावितरश्चतस्यसाकूतचेष्टितमर्थात्परविषयइतिचार्थः । संकेतेति। संकेतकालेमनोयस्यतज्जिज्ञासुमितियावत् । विटंजारं । नेत्राभ्यामर्पितमाकूतंयस्मिन्ताद्दशंलीलासंबंधिपद्मंनेत्रेत्यादिक्रियाविशेषणंवा ॥ १५० ॥ इतिसूक्ष्ममलंकारः ॥

पिहितंपरवृत्तांतज्ञातुःसाकूतचेष्टितम् ॥ प्रिये
गृहागतेप्रातःकांतातल्पमकल्पयत् ॥ १५१ ॥

रात्रौसपत्नीगृहेजागरणेनश्रांतोसीतितल्पकल्पनाकूतं ।यथावा॥ वक्त्रस्यंदिस्वेदबिंदुप्रबंधैर्दृष्ट्वाभिन्नंकुंकुमंकापिकंठे । पुंस्त्वंतन्व्याव्यंजयंतीवयस्यास्मित्वापाणौखड्गरेखांलिलेख ॥ अत्रस्वेदानुमितपुरुषायितंपुरुषोचितखड्गलेखनेनप्रकाशितम् ॥ १५१ ॥

पिहितमितिलक्ष्यनिर्देशः । तल्पंशयनम् । वक्रेति । वक्त्रप्रस्रवणशीलानांस्वेदबिंदूनांप्रबंधैर्धाराभिःकंठेभिन्नंलग्नंकुंकुमंदृष्ट्वाकापिवयस्यासखीस्मित्वास्मितंकृत्वापुंस्त्वंव्यंजयंतीसतीतन्व्याःपाणौखड्गलेखांलिलेखेसन्वयः । सूक्ष्मालंकारेपराभिप्रा

यमवगत्यसाकूतचेष्टितेनोत्तरसमर्पणं। पिहितालंकारेतुगूढंपरवृत्तांतंज्ञात्वासाकूतचेष्टया तत्प्रकाशनमितिभेदोबोध्यः ॥ १५१ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांपिहितमलंकारः ॥

व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्यायदाकारस्यगोपनं ॥ स
खिपश्यगृहारामपरागैरस्मिधूसरा ॥ १५२ ॥

अत्रचौर्यरतकृतसंकेतभूपृष्ठलुंठनलग्नधूलिजालस्यगोपनं। यथावा ॥ कस्यवानभवेद्रोषःप्रियायाःसव्रणेधरे ॥ सभृंगंपद्ममाघ्रासीर्वारितापिमयाधुना ॥ उपपतिनाखंडिताधरायानायिकायाःसकाशमागच्छंतंप्रियमपश्यंत्येवसख्यानायिकांप्रतिहितोपदेशव्याजेनतंप्रतिनायिकापराधगोपनम् । छेकान्हुतेरस्याश्चायंविशेषः । तस्यांवचनस्यान्यथानयनेनापन्हवः । अस्यामाकारस्यहेत्वंतरवर्णनेनगोपनमिति ॥ लक्षणेलक्ष्यनाम्निचोक्तिग्रहणमाकारस्यगोपनार्थंहेत्वंतरप्रत्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणं ॥ –

व्याजोक्तिरितिलक्ष्यनिर्देशः । चौर्यरतेकृतंयत्संकेतभूतभूमिपृष्ठलुंठनमित्यन्वयः । उपपतिनाजारेण । तस्यांछेकापन्हुतौ ॥–

ततश्च ‘आयांतमालोक्यहरिंप्रतोल्यामाल्याःपुरस्तादनुरागमेका॥रोमांचकंपादिभिरुच्यमानंभामाजुगूहप्रणमंत्यथैनं’ इत्यत्रापिव्याजोक्तिरेव।तत्रह्यनुरागकृतस्यरोमांचाद्याकारस्यभक्तिरूपहेत्वंतरप्रत्यायकेनप्रणामेनगोपनंकृतं।सूक्ष्मपिहितालंकारयोरपिचेष्टितग्रहणमुक्तिसाधारणव्यापारमात्रोपलक्षणम् । ततश्च ‘नालिनीदलेबलाकामरकतपात्रइवदृश्यतेशुक्तिः॥इतिममसंकेतभुविज्ञात्वाभावंतदाब्रवीदालीं’ इत्यादिष्वपिसूक्ष्मालंकारःप्रसरति । अत्रश्लोकेतावत्किमावयोःसंकेतस्थानंभविष्यतीतिप्रश्नाशयंसूचयतिकामुकेतदभिज्ञायाविदग्धयातदासखींप्रतिसाकूतमुक्तमितिसूक्ष्मालंकारोभवति। यतोत्रबलाकायामरकतपात्रप्रतिष्ठितशुक्त्युपमयातस्यानिश्चलत्वेना

श्वस्तत्वंतेनतस्यप्रदेशस्यनिर्जनत्वंतेनतदेवावयोःसंकेतस्थान मितिकामुकंप्रतिसूचनंलक्ष्यते।नचात्रध्वनिराशंकनीयः।दूरेऽव्य ज्यमानस्यापिसंकेतस्थानप्रश्नोत्तरस्यंस्वोक्त्यैवाविष्कृतत्वात्॥

आयांतमिति । प्रतोल्यांरथ्यायां । एकाकाचिद्ग्रामावनितासख्याःपुरस्ताद्रोमांचकंपादिभिरनुभावैर्व्यज्यमानमनुरागमेनंहरिंप्रणमंतीसतीजुगूहगोपितवतीत्यन्वयः । लक्ष्यते व्यज्यते ॥–

एवंपिहितालंकारेप्युदाहार्यं । इदंचान्यदत्रावधेयं । यत्रासौवे तसीपांथेत्यादिषुगूढोत्तरसूक्ष्मपिहितव्याजोक्त्युदाहरणेषुभा वोनस्वोक्त्याविष्कृतःकिंतुवस्तुसौंदर्यबलाद्वक्तृबोद्धव्यविशेष विशेषिताद्गम्यः । तत्रैववस्तुतोनालंकारत्वंध्वनिभावास्पद त्वात् । प्राचीनैःस्वोक्त्याविष्करणेसत्यलंकारास्पदतास्तीत्यु दाहृतत्वादस्माभिरप्युदाहृतानि।शक्यंहि 'यत्रासौवेतसीपां थतत्रेयंसुतरासरित् ॥ इतिपृच्छंतमध्वानंकामिन्याहससूच नं' इत्याद्यर्थांतरकल्पनयाभावाविष्करणमित्यतःप्राक्येषु लिखितोदाहरणेषुसंकेतकालमनसंपुंस्त्वंतन्व्याव्यंजयंतीभा माजुगुहेतिभावाविष्करणमस्तितेष्वेवतत्तदलंकारइति॥१५२॥

एवमिति । सूक्ष्मालंकारवदुक्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः । उदाहर्तव्यमिति । यथावक्रस्यंदीतिपद्यएवआलीबालांसस्मितंप्राह मंदंमुग्धाक्षितामद्यपश्यामिनाथमित्युत्तरार्धनिर्माणेनाथमित्युक्त्याप्रकाशनमितिबोध्यं । वस्तुसौंदर्येति । वेतसीनिकुंजरूपवस्तुसौंदर्येत्यर्थः । ध्वनिभावास्पदत्वात्ध्वनित्वाश्रयत्वात् । उपसंहरतिअतइति । येष्वित्यस्यभावाविष्करणमस्तीत्यनेनान्वयः॥१५२॥इत्यलंकारचंद्रिकायांव्याजोक्तिः॥

गूढोक्तिरन्योद्देश्यंचेद्यदन्यंप्रतिकथ्यते । वृषा पेहिपरक्षेत्रादायातिक्षेत्ररक्षकः ॥ १५३ ॥

यंप्रतिकिंचिद्वक्तव्यंतत्तटस्थैर्माज्ञायीतितदेवतदन्यंकंचित्प्रति श्लेषेणोच्यतेचेत्सागूढोक्तिः । वृषेत्याद्युदाहरणं । परकलत्रं भुंजानंकामुकंप्रतिवक्तव्यंपरक्षेत्रेसस्यानिभक्षयंतंकंचिदुक्षाणं समीपेचरंतंनिर्दिश्यकथ्यते । नेयमप्रस्तुतप्रशंसा । कार्य

कारणादिव्यंग्यत्वाभावात् । नापिश्लेषमात्रमप्रकृतार्थस्यप्रकृतार्थान्वयित्वेनाविवक्षितत्वात् । तस्यकेवलमितरवंचनार्थं निर्दिष्टतयाविच्छित्तिविशेषसद्भावात् ॥—

गूढोक्तिरिति । यदन्योद्देश्यकंवाक्यंतत्तदन्यंप्रतिकथ्यतेचेद्गूढोक्तिरलंकारः । क्षेत्रसस्यादेःकलत्रंच । अपेहिदूरीभव । अविवक्षितत्वादिति । अयंभावः । प्रकृताप्रकृतश्लेषेऽसावुदयमारूढइत्यादावप्रकृतार्थस्यप्रकृतार्थोपमानतयान्वयः । स्वीक्रियतेसर्वथैवप्रकृतासंबद्धस्याप्रकृतार्थस्यकथनेऽसम्बंधार्थाभिधायकत्वापत्तेरतःप्रकृतेपिश्लेषवादिनाऽप्रकृतस्यप्रकृतसंबंधोवाच्यःसचनसंभवतिविवक्षाविरहादिति । कुतस्तर्ह्यप्रकृतार्थकथनंतत्राहतस्येति । अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः । ननुतादृशविवक्षाविरहेपिनानार्थविन्यासमात्रेणास्तुश्लेषएवेत्याशंक्याहविच्छित्तिविशेषेति । तथाचश्लेषसत्त्वेपिविच्छित्तिविशेषाद्गूढोक्तिरवश्यमंगीकार्येत्याशयः । अतएवश्लेषमात्रमितितन्मात्रनिराकरणमेवोपक्रांतंननुश्लेषनिराकरणमिति ॥—

यथावा ॥ नाथोमेविपणिंगतोनगणयत्येषासपत्नीचमांत्यक्त्वामामिहपुष्पिणीतिगुरवःप्राप्तागृहाभ्यंतरं ॥ शय्यामात्रसहायिनंपिपरिजनःश्रान्तोनमांसेवतेस्वामिन्नागमलालनीयरजनींलक्ष्मीपतेरक्षमां ॥ अत्रलक्ष्मीपतिनाम्नोजारस्यागमनंप्रार्थयमानायास्तटस्थवंचनायभगवंतंप्रत्याक्रोशस्यप्रत्यायनं ॥१५३॥

नाथइति । विपणिःपण्यवीथिका । पुष्पिणीरजस्वला । आगमेनवेदेनलालनीयःस्तुत्यआगमनेनलालनीयश्चारजनींव्याप्येत्यत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥१५३॥ इतिगूढोक्तिः ॥

विवृत्तोक्तिःश्लिष्टगुप्तंकविनाऽऽविष्कृतंयदि ॥
वृषापेहिपरक्षेत्रादितिवक्तिससूचनं ॥१५४॥

श्लिष्टगुप्तंवस्तुयथाकथंचित्कविनाऽऽविष्कृतंचेद्विवृतोक्तिः । वृषापेहीत्युदाहरणेपूर्ववद्गुप्तंवस्तुससूचनमितिकविनाविष्कृतं । यथावा ॥ वत्सेमागाविषादंश्वसनमुरुजवंसंत्यजोर्ध्वप्रवृत्तंकंपःकोवागुरुस्तेकिमिहबलभिदाजृंभितेनात्रयाहि ॥ प्रत्याख्यानंसुराणामितिभयशमनच्छद्मनाकारयित्वायस्मैलक्ष्मीमदाद्वःसदहतुदुरितंमंथमुग्धःपयोधिः ॥ इदंपरवंचनायगुप्ताविष्करणं ॥—

श्लिष्टगुप्तमिति । श्लिष्टेत्युपलक्षणम् । अर्थशक्तिमूलगुप्तस्यापिगच्छाम्यच्युतेत्या

दौसंग्राह्यत्वात् । वत्सेइति । वत्सेलक्ष्मिविषादंखेदंहरंचउरुजवंमहावेगंउर्ध्वंप्रवृत्तं श्वसनंश्वासंपवनंचसंत्यजकंजलंपातीतितथावरुणःकम्पश्चगुरुर्महान्बृहस्पतिश्चबलंप्रसि द्धंतद्भिदानाशकेनबलाख्यदैत्यनाशकेनेंद्रेणचअत्रश्रीकृष्णसन्निधौयाहिइतिप्रकारेणभ यनिवारणव्याजेनसुराणांप्रसाख्यानंवर्जनंकारयित्वामंथोमन्थनंतेनमुग्धःपयोधिर्यस्मै लक्ष्मीमदात्सवोदुरितंदहत्वित्यन्वयः । परेति । परवंचनायगुप्तस्यआविष्क रणमित्यर्थः ॥–

त्रपागुप्ताविष्करणंयथा॥दृष्ट्याकेशवगोपरागहतयाकिंचिन्नदृ ष्टंमयातेनेहस्खलितास्मिनाथपतितांकिन्नामनालंबसे॥एक स्त्वंविषमेषुखिन्नमनसांसर्वाबलानांगतिर्गोप्यैवंगदितःसले शमवताद्गोष्ठेहरिर्वश्चिरम् ॥ अत्रकृष्णस्यपुरतोविषमेपरिस्ख लनमभिहितवत्यास्तंकामयमानायागोपिकायावचनेविषम पथिस्खलनपतनत्राणसंप्रार्थनरूपेणझटितिप्रतीयमानेनार्थे नगुप्तंविवक्षितमर्थांतरंसलेशंससूचनमित्यनेनाविष्कृतं। एवं नैषधादिषुचेतोनलंकामयतेमदीयमितिदमयंतीवाक्यादिक मप्युदाहरणं । इदंशब्दशक्तिक्रोडीकृतगुप्ताविष्करणम् ॥–

त्रपेति । लज्जयागुप्तस्येत्यर्थः । दृष्ट्येति । गोपेत्वयियोरागआसक्तिस्तद्धतयाऽपहृ तयागवांपरागैर्धूलिभिर्व्याप्तयाच गोपेतिसंबोधनंवा किंचित्समविषमंयुक्तायुक्तं च इहत्वयिभूमौचपत्युर्भावःपतितातांपतनंप्राप्तांच । विषमेषुःपंचशरस्तेनखिन्नमनसां विषमेषुसंकटेषुखिन्नमनसांच अबलानांस्त्रीणांबलरहितानांच सलेशंससूचनं गो ष्ठंगोस्थानम् । चेतोनलमिति । लंकांनअयतेनगच्छतीत्यर्थेनलंकामयतेइच्छतीत्यर्थो गुप्तः तदाविष्करणंच ह्रीणाहृष्टाचेत्यनेनेतिबोध्यम् । शब्दशक्तीतिशब्दश्लेषवशेने त्यर्थः । क्रोडीकृतःसंगृहीतः ॥–

अर्थशक्तिमूलगुप्तार्थाविष्करणंयथ॥गच्छाम्यच्युतदर्शनेनभ वतःकिंतृप्तिरुत्पद्यतेकिंचैवंविजनस्थयोर्हतजनःसंभावयत्य न्यथा॥इत्यामंत्रणभंगिसूचितवृथाऽवस्थानखेदालसामाश्लि ष्यन्पुलकोत्करांचिततनुर्गोपींहरिःपातुवः ॥ अत्रगच्छाम्य च्युतेत्यामंत्रणेनत्वयारंतुंकामेच्छयास्थितंतन्नलब्धमित्यर्थश क्तिलभ्यंवस्तुतृतीयपादेनाविष्कृतम् । सर्वमेतत्कविनिबद्धव

क्तृगुप्ताविष्करणोदाहरणं । कविगुप्ताविष्करणंयथा॥सुभ्रुत्वं कुपितेत्यपास्तमशनंत्यक्ताःकथायोषितांदूरादेवविवर्जिताःसुर भयःस्रग्गंधधूपादयः॥ कोपंरागिणिमुंचमय्यवनतेदृष्टेप्रसीदा धुनासत्यंतद्विरहाद्भवंतिदयितेसर्वाममांधादिशः ॥ अत्रताव दीर्ष्यामानकलुषितदयिताप्रसादनव्यापारविधिःप्रतीयते।दृ ष्टिरोगार्त्तस्यदृष्टिंप्रत्याक्रोशोविवक्षितार्थः सचदृष्टेइत्यस्यपद स्यलुप्तोच्चारणेनसंबुद्धिरूपतामवगमय्याविष्कृतः । कविनि बद्धवक्तृगुप्तंपरवंचनार्थं कविगुप्तंस्वप्रौढिकथनार्थमितिभेदः१५४

गच्छामीति अच्युतमद्विषयेअस्खलितेतिगुप्तोर्थः। चिरकालंत्वद्दर्शनेनापिनतृप्तिरित्यर्थे नदर्शनेननतृप्तिरपितुसंभोगेनेत्यर्थोगुप्तः। विजनस्थयोरेकांतगतयोः । हतश्वासौजनः अन्यथारत्यर्थंस्थिताविति संभावयति । तेनद्वयोरकीर्तिर्जातैव वृथैवात्मानंवंचयावइ तिगुप्तार्थः । आमंत्रणस्याच्युतेत्यादेर्भंग्यारचनयासूचितोयोवृथावस्थानखेदस्तेनाल सां । कविनिबद्धेति । कविनिबद्धेनवक्तागुप्तस्येत्यर्थः । सुभ्रुत्वमितिशोभनभ्रूर्दयिता दृष्टिश्च तयोःसंबोधनं।कोपोरोषोविकारश्च। रागिण्यनुरागिणीति। अवनतेनम्रेइतिच मयीत्यस्यविशेषणं । पक्षेरागिणिरक्तिमशीलेनम्रेइतिदृक्संबोधनं । एवंदृष्टेइत्यपि । उच्चारणेनेति। स्वरविशेषसहकृतोच्चारणेनेत्यर्थः ॥ १५४ ॥ इतिविवृतोक्तिः ॥

युक्तिःपरातिसंधानंक्रिययामर्मगुप्तये ॥ त्वामा लिखंतीदृष्ट्वान्यंधनुःपौष्पंकरेलिखत् ॥१५५॥

अत्रपुष्पचापलेखनक्रियया मन्मथोमयालिखितइतिभ्रान्त्यु त्पादनेनस्वानुरागरूपमर्मगोपनायपरवंचनंविवक्षितं । यथा वा ॥ दंपत्योर्निशिजल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितंयद्वचस्तत्प्रातर्गु रुसन्निधौनिगदतस्तस्यातिमात्रंवधूः। कर्णालंबितपद्मरागश कलंविन्यस्यचंचूपुटे व्रीडार्ताविदधातिदाडिमफलव्याजेनवा ग्बंधनं ॥ अत्रशुकवाङ्मुद्रणयातन्मुखेनस्वकीयरहस्यवचन शुश्रूषुजनवंचनंकृतं ।व्याजोक्तावाकारगोपनंयुक्तौतदन्यगो पनमितिभेदः । यद्वा व्याजोक्तावुक्त्यागोपनमिहतुक्रियया

गोपनमितिभेदः । एवंचआयांतमालोक्यहरिंप्रस्तोष्यामिति श्लोकेपियुक्तिरेव ॥ १५५ ॥

युक्तिरिति । स्वस्यमर्मगोपनायक्रियययायत्परस्यातिसंधानंवंचनंसायुक्तिरलंकारः । त्वामिति । नायकंप्रतिदूतीवचनं पुष्पस्येदंपौष्पं । दंपत्योरिति । तस्यशुकस्यअतिमात्रमसर्थं निगदतइतिसंबंधः । फलशब्दोबीजपरः । गोपनीयविषयभेदस्यविच्छित्तिभेदाप्रयोजकत्वादाह यद्वेति । नन्वेवंसत्यायांतमालोक्येसादौव्याजोक्तिरेवेतिप्रागुक्तं विरुध्येतेत्याशंक्याह एवंचेति । यद्वेति पक्षांगीकारेचेत्यर्थः । एवंचपूर्वग्रंथआद्यपक्षाभिप्रायेणेतिभावः ॥ १५५ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांयुक्तिः ॥

लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरितिभण्यते ॥ सह स्वकतिचिन्मासान्मीलयित्वाविलोचने॥१५६॥

अत्रलोचनेमीलयित्वेतिलोकवादानुकृतिः । यथावा ॥ मदीयेवरदराजस्तवे । नामैवतेवरदवांछितदातृभावंव्याख्यात्यतो नवहसेवरदानमुद्रां॥विश्वप्रसिद्धतरविप्रकुलप्रसूतेर्यज्ञोपवीत वहनंहिनखल्वपेक्ष्यं॥अत्रोत्तरार्द्धेलोकवादानुकारः ॥ १५६ ॥

लोकेति । अनुकृतिरनुकरणं । सहस्वेति । अर्थाद्विरहंमासानभिव्याप्येसर्थः । नामैवेति । हेवरदतवनामैववांछितदातृत्वमाख्यातिकथयसतस्त्वंवरदानमुद्रामितरदैवतवन्नधारयसि । यतोविश्वप्रसिद्धतरेविप्रकुलेप्रसूतिरुत्पत्तिर्यस्यतादृशस्येसर्थः ॥१५६॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांलोकोक्तिः ॥

छेकोक्तिर्यदिलोकोक्तेःस्यादर्थांतरगर्भिता ॥ भुजंगएवजानीतेभुजंगचरणंसखे ॥ १५७ ॥

केनचित्कस्यचिद्वृत्तांतम्पृष्टस्यसमीपस्थमन्यंनिर्दिश्यायमेव तस्यवृत्तांतंजानातीत्युक्तवतोयमहेःपादानहिरेवजानातीति लोकवादानुकारः । अत्रसचायंचलोकविदितेधनार्जनादि व्यापारेसहचारिणावितिविदिताविषयतयालोकोक्त्यनुवाद स्यप्रयोजनेस्थितेरहस्येप्यनंगव्यापारेतस्यायंसहचरइतिम र्मोद्घाटनमपितेनगर्भीकृतं । यथावा॥ मलयमरुतांव्राताया ताविकसितमल्लिकापरिमलभरोभग्नोग्रीष्मस्त्वमुत्सहसेयदि॥ घनघटयतंत्वन्निःस्नेहंयएवनिवर्ततेप्रभवतिगवांकिन्नश्छिन्नंस

एवधनंजयः ॥ अत्रधनलिप्सयाप्रोषितांगनासखीवचनेयएव
गवान्निवर्तनेप्रभवतिसएवधनंजयइत्यान्ध्रजातिप्रसिद्धलोक
वादानुकारः । अत्रातिसौंदर्यशालिनीमिमामपहायधनलि
प्सयाप्रस्थितोरसानभिज्ञत्वाद्गोप्रायएव । तस्यनिवर्तकस्तुध
नस्यजेताधनेनाकृष्टस्यतद्विमुखीकरणेनप्रत्याक्षेपकत्वादित्य
र्थांतरमपिगर्भितं ॥ १५७ ॥

छेकोक्तिरितिलक्ष्यनिर्देशः । अर्थांतरगर्भिताअर्थांतरव्यंजकता । समीपस्थंय
द्वृत्तांतःपृष्टस्तत्समीपस्थं । सचायंचेति । पृच्छयमानवृत्तांतस्तत्समीपस्थश्चेत्यर्थः । ते
नलोकोक्त्यनुवादेन मलयेति। व्राताःसमूहाः याताागताः । विकासिनांमल्लिकाकुसुमा
नांपरिमलस्यभरोयस्मिन्ताद्दशोग्रीष्मोभग्नोनष्टः । हेघनत्वंयद्युसहसेउत्साहवान्भवसि
तदात्वंनिःस्नेहंनायकंघटयाऽनयासहसंयोजय गवांनिवर्तनेपरापहृतानांव्यावर्तनेयए
वप्रभवतिसएवधनंजयोऽर्जुनइत्यन्वयः। लिप्सयाप्रोषितस्ययांगनातत्सखीवचनइतिसं
बंधः । आंध्रस्तैलंगाः । इमांमत्सखीं । गोप्रायोगोतुल्यः ॥ १५७ ॥ इतिछेकोक्तिः ॥

वक्रोक्तिःश्लेषकाकुभ्यामपरार्थप्रकल्पनं ॥ मुं
चमानंदिनंप्राप्तंनेहनंदीहरांतिके ॥ १५८ ॥

अत्रमानंमुंचप्रयातारात्रिरित्याशयेनोक्तायांवाचिनंदिनंप्राप्तं
मामुंचेत्यर्थांतरंश्लेषेणपरिकल्पितं । यथावा ॥ अहोकेनेद्दशी
बुद्धिर्दारुणातवनिर्मिता ॥ त्रिगुणाश्रूयतेबुद्धिर्नतुदारुमयीक्व
चित् ॥ इदमविकृतश्लेषोक्तेरुदाहरणं ॥ विकृतश्लेषवक्रोक्तेर्यथा ॥
भवित्रीरंभोरुत्रिदशवदनग्लानिरधुनासतेरामस्थातानयुधिपु
रतोलक्ष्मणसखः ॥ इयंयास्यत्युच्चैर्विपदमधुनावानरचमूर्लघि
ष्ठेदंषष्ठाक्षरपरविलोपात्पठपुनः ॥ सर्वमिदंशब्दश्लेषमूलायाव
क्रोक्तेरुदाहरणं ॥ अर्थश्लेषमूलायावक्रोक्तेर्यथा ॥ भिक्षार्थीसक्वया
तःसुतनुबलिमखेताण्डवंक्वाद्यभद्रेमन्येवृंदावनान्तेक्वनुसमृग
शिशुर्नैवजानेवराहं ॥ बालेकच्चिन्नद्दष्टोजरठवृषपतिर्गोपएवा
स्यवेत्तालीलासंलापइत्थंजलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतांनः
॥ काक्वायथा ॥ असमालोच्यकोपस्तेनोचितोयमितीरिता ॥

नैवोचितोयमितितंताडयामासमालया ॥ अत्रनैवोचितइ तिकाकुस्वरविकारेणोचितएवेत्यर्थांतरकल्पनं ॥ १५८ ॥

वक्रोक्तिरिति । काकुर्ध्वनेर्विकारः। अपरार्थस्याभिप्रेतादर्थादर्थांतरस्य । नंदीहर स्यगणविशेषः । दारुणाक्रूरेसभिप्रेतंकाष्ठेनेतिकल्पनं विकृतत्वंचकस्यचिद्वर्णस्यावा पोद्वापाभ्यां । भवित्रीति । सीतांप्रतिरावणोक्तिःपादत्रयं चतुर्थस्तंप्रतिसीतायाः । तेतवपतिःसरामोयुधिसंग्रामेपुरतोऽग्रतोनस्थातास्थास्यतीत्यर्थः। अतिशयेनलघुर्लघिष्ठ स्तत्संबोधनम् । इदंपादत्रयं षष्ठाक्षरात्पराणांसप्तमानांत्रिनवीतिवर्णानांविलोपोयत्र तादृशंपुनःपठेत्यर्थः । शब्दश्लेषेति । शब्दस्यपरिवृत्त्यसहत्वादितिभावः । भिक्षेति । जलनिधिश्चहिमवांश्चतत्कन्ययोर्लक्ष्मीपार्वत्योः क्रमेणइत्थंलीलयासंलापोमिथोभाष णंनोस्मान्त्रायतामित्यन्वयः । इत्थंकीदृक्कृतदाह भिक्षार्थीति । हरमभिप्रेत्यलक्ष्म्या वाक्यं बलेर्दैत्यस्यमखेयज्ञेइतिवामनाभिप्रायंपार्वत्याः । भद्रेशोभनेतांडवंनित्यमद्यक्व वर्त्ततइतिलक्ष्मीप्रश्नस्योत्तरंवृंदावनस्यांतेमध्येइतिश्रीकृष्णाभिप्रायं । मृगशिशुर्महादेवे नकरेधृतः । परशुमृगवराभीतिहस्तंप्रसन्नमितिध्यानश्रवणात् । इदंलक्ष्म्यावाक्यं नैवे तिपार्वत्याः । मृगःपशौकुरंगेचेतिविश्वः । कच्चिदितिप्रश्ने । जठरोजीर्णः वृषपतिर्वृष श्रेष्ठइतिहरवृषभाभिप्रायंलक्ष्मीवाक्यं गोपोगवांपालकइतिकृष्णाभिप्रायमुत्तरमिति । अत्रभिक्षादिपदानांपरिवृत्तिसहत्वादर्थश्लेषमूलत्वं । असमालोच्येति । अविचारेत्यर्थः मालयापुष्पमालया ॥ १५८ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांवक्रोक्तिः ॥

स्वभावोक्तिःस्वभावस्यजात्यादिस्थस्यवर्णनं ॥
कुरंगैरुत्तरंगाक्षैःस्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते ॥ १५९ ॥

यथावा॥तौसम्मुखप्रचलितौसविधेगुरूणांमार्गप्रदानरभसस्ख लितावधानौ ॥ पार्श्वोपसर्पणमुभावपिभिन्नदिक्कंकृत्वामुहु र्मुहुरुपासरतांसलज्जम् ॥१५९॥

स्वभावोक्तिरितिलक्ष्यनिर्देशः । जात्यादिस्थस्यजात्यादिसंबंधिनः । आदिप देनक्रियादिपरिग्रहः । उत्तरंगाणितरंगायमाणान्यक्षीणियेषांतैः । ताविति । तौ प्रक्रांतौवधूवरौगुरूणांसमीपेअन्योन्याभिमुखंप्रचलितौ परस्परस्यमार्गप्रदानेयोरभसो वेगस्तेनस्खलितंभ्रष्टमवधानंसावधानत्वंययोस्तादृशावुभावपिभिन्नदिक्कंवामदक्षिणरूप दिक्संबंधिपरस्परपार्श्वभागोपसर्पणंमुहुर्मुहुःकृत्वासलज्जंयथास्यात्तथोपसरतां उपसर्प णंचक्रतुरित्यर्थः । पूर्वोदाहरणेकुरंगजातिस्वभाववर्णनमत्रसलज्जक्रियास्वभाववर्ण नमितिभेदः ॥ १२९ ॥ इतिस्वभावोक्तिः ॥

भाविकंभूतभाव्यार्थसाक्षात्कारस्यवर्णनं ॥
अहंविलोकयेऽद्यापियुध्यंतेत्रसुरासुराः १६०
स्थानभीषणत्वोद्भावनपरमिदं ॥ यथावा ॥ अद्यापितिष्ठति
दृशोरिदमुत्तरीयंधर्त्तुंपुरस्तनतटात्पातितंप्रवृत्ते ॥ वाचंनिशम्य
नयनंनयनंममेतिकिंचित्तदायदकरोत्स्मितमायताक्षी १६०

भाविकमितिलक्ष्यनिर्देशः। अद्यापीति। ममनयनंनयनमितितस्यावाचंनिशम्यस्तनतटात्पतितमुत्तरीयंधर्त्तुंपुरःप्रवृत्तेमयिसतितदाआयताक्षीयत्किंचित्स्मितमकरोत्। इदमद्यापिममदृशो पुरःस्तिष्ठतीत्यन्वयः । अत्रनयनपदेनस्ववाचकत्वरूपशक्यसंबंधेननेत्रपदंलक्ष्यतेतस्माच्चवस्त्रप्रतीतिः । किंवास्ववाचकवाच्यत्वरूपशक्यसंबंधेनवस्त्रमेवलक्षयतीति वचोबाणैरित्यादिवल्लक्षितलक्षणावाबोध्या । नेत्रंपथिगुणेवस्त्रइति विश्वः ॥ १६० ॥ इतिभाविकम् ॥

उदात्तमृद्धेश्चरितंश्लाघ्यंचान्योपलक्षणं ॥ सानौ
यस्याभवद्युद्धंतद्धूर्जटिकिरीटिनोः ॥ १६१ ॥
इदंश्लाघ्यचरितस्यान्यांगत्वेउदाहरणम्। ऋध्युदाहरणंयथा॥
रत्नस्तंभेषुसंक्रांतैःप्रतिबिंबशतैर्वृतः ॥ ज्ञातोलंकेश्वरःकृच्छ्रा
दांजनेयेनतत्त्वतः ॥ १६१ ॥

उदात्तमिति। ऋद्धेःसमृद्धेश्चरितमुदात्तमलंकारः। तथाश्लाघ्यंचरितं। अन्यस्योपलक्षणमंगंचेत्तदपितथा। सानौशिखरेयस्यपर्वतस्य। किरीटीअर्जुनः। कृच्छ्रात्कष्टात्। आंजनेयेनहनूमता ॥ १६१ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांउदात्तम् ॥

अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम् ॥ त्वयि
दातरिराजेंद्रयाचकाःकल्पशाखिनः ॥ १६२ ॥
इयमौदार्यात्युक्तिः। शौर्यात्युक्तिर्यथा ॥ राजन्सप्ताप्यकूपारा
स्त्वत्प्रतापाग्निशोषिताः॥ पुनस्त्वद्वैरिवनिताबाष्पपूरेणपूरि
ताः॥संपदत्युक्तावुदात्तालंकारः । शौर्यात्युक्तावत्युक्त्यलंकार
इतिभेदमाहुः॥ अनयोरनवद्यांगिस्तनयोर्जृंभमाणयोः ॥ अव
काशोनपर्याप्तस्तवबाहुलतांतरे ॥ अल्पंनिर्मितमाकाशमना
लोच्यैववेधसा ॥ इदमेवंविधंभाविभवत्याः स्तनमंडलं॥इति
सदसदुक्तितारतम्येनातिशयात्युक्त्योर्भेदः ॥ १६२ ॥

अत्युक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः । अद्भुतंचतदतथ्यंमिथ्यारूपं।अकूपाराःसमुद्राः । आहु रिति । स्वमतेतुतथ्यत्वातथ्यत्वाभ्यांभेदइतिभावः । अतथ्येअद्भुतस्यविशेषणस्यकृ त्यंदर्शयति । अनयोरित्यादि । एतत्पद्यंयोगेप्ययोगोऽसंबंधातिशयोक्तिरित्यत्रप्रागु दाहृतं । असदुक्तितारतम्येनेति । अनयोरित्यत्रासदुक्तिमात्रं । अल्पमिति पद्येत्वसं तासदुक्तिरितितारतम्येनेत्यर्थः । तथाचाद्भुतेतिविशेषणादसंतातथ्यरूपत्वलाभान्नाति शयोक्तावतिव्याप्तिरितिभावः । अतएवानयोरितिपद्यानंतरंदंडिनोक्तं‘इतिसंभाव्य मेवैतद्विशेषाख्यानसंस्कृतं’इति । एवं ‘लोकातीतइवात्यर्थमध्यारोप्यविवक्षितः ॥ योर्थ स्तेनातितुष्यंतिविदग्धानेतरेयथा’इत्युक्त्वाअल्पंनिर्मितमित्याद्युदाहृत्यइदमत्युक्तिरित्यु क्तमितिच ॥ १६२ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामत्युक्तिः ॥

निरुक्तिर्योगतोनाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनं ॥ ईदृ
शैश्चरितैर्जानेसत्यंदोषाकरोभवान् ॥ १६३ ॥

यथावा ॥ पुराकवीनांगणनाप्रसंगेकनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ॥
अद्यापितत्तुल्यकवेरभावादनामिकासार्थवतीबभूव ॥ १६३ ॥

निरुक्तिरितिलक्ष्यं । योगवशान्नाम्नामर्थविशेषाभिधायिनामर्थांतरोपवर्णनमिति लक्षणं । ईदृशैरिति । चंद्रंप्रतिविरहिण्याउक्तिः । ईदृशैर्जनसंतापनरूपैःदोषायारा त्रेःकर्त्तादोषाणामाकरश्च । पुरेति । कनिष्ठिकांगुलिविशेषः । अधिष्ठितःकालिदा सोयस्यांसाअंगुलिविशेषरूपा । अर्थवतीनविद्यतेकविनामयस्यांसेत्यन्वर्थनामवती ॥ ॥ १६२ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांनिरुक्तिः

प्रतिषेधःप्रसिद्धस्यनिषेधस्यानुकीर्तनम् ॥ नद्यू
तमेतत्कितवक्रीडनंनिशितैःशरैः ॥ १६४ ॥

निर्ज्ञातोनिषेधःस्वतोनुपयुक्तत्वादर्थांतरंगर्भीकरोति । तेन चारुतान्वितोयंप्रतिषेधनामालंकारः । उदाहरणंयुद्धरंगेप्रत्य वतिष्ठमानंशाकुनिकंप्रतिविदग्धवचनं । तत्रयुद्धस्याक्षद्यूत त्वाभावोनिर्ज्ञातएवकीर्त्यमानस्तत्रैवतवप्रागल्भ्यंनयुद्धेव्युत्प त्तिग्रहोस्तीत्युपहासंगर्भीकरोति । तच्चकितवेत्यनेनाविष्कृतं। यथावा ॥ नविषेणनशस्त्रेणनाग्निनानचमृत्युना ॥ अप्रतीका रपारुष्याःस्त्रीभिरेवस्त्रियःकृताः॥अत्रस्त्रीणांविषादिनिमित्तत्वा भावःप्रसिद्धएवकीर्त्यमानस्तासांविषाद्यतिशायिक्रौर्यमिति ।

अमुमर्थंव्यक्तीकरोती।तिसचाप्रतीकारपारुष्याइतिप्रतीकारव द्भ्योविषादिभ्यस्तासांविशेषंदर्शयताविशेषणेनाविष्कृतः१६४

कितवोद्यूतकृत्। 'धूर्तोक्षदेवीकितवइत्यमरः'। ननु प्रसिद्धानुवादस्याचमत्कारित्वा त्कथमलंकारत्वमतआह निर्ज्ञातइत्यादि। शकुनैःपाशकैर्दीव्यतीतिशाकुनिकः। आ विष्कृतमितिध्वनित्वशंकानिवारणं। एवमग्रेपि ॥ १६४ ॥ इतिप्रतिषेधः ॥

सिद्धस्यैवविधानंयत्तदाहुर्विध्यलंकृतिं ॥ पंच
मोदंचनेकालेकोकिलः कोकिलोभवेत् ॥१६५॥

निर्ज्ञातविधानमनुपयुक्तिबाधितंसदर्थान्तरगर्भीकरणेनचारु तरमितितंविधिनामानमलंकारमाहुः। उदाहरणेकोकिलस्य कोकिलत्वविधानमनुपयुक्तंसदतिमधुरपंचमध्वनिशालितया सकलजनहृद्यत्वंगर्भीकरोति। तच्चपंचमोदंचनेइतिकालविशे षणेनाविष्कृतं। यथावा॥ हेहस्तदक्षिणमृतस्यशिशोर्द्विजस्य जीवातवेविसृजशूद्रमुनौकृपाणं॥ रामस्यगात्रमसिनिर्भरगर्भ खिन्नसीताविवासनपटोःकरुणाकुतस्ते॥अत्ररामस्यस्वहस्तंप्र तिरामस्यगात्रमसीतिवचनमनुपयुक्तंसद्रामस्येत्यनेनस्वस्या स्यंतनिष्करुणत्वंगर्भीकरोति। तच्चनिर्भरेत्यादिविशेषणेना विष्कृतं।यद्यप्यनयोर्विधिनिषेधयोरुदाहरणेषुव्यंग्यान्यर्थांत रसंक्रमितवाच्यरूपाणितथापिनध्वनिभावास्पदानि।स्वोक्त्यै वव्यंग्यविशेषाविष्करणात्। व्यंग्याविष्करणेचालंकारत्वमेव तिप्राक्प्रस्तुतांकुरप्रकरणेव्यवस्थितत्वात्। पूर्वंबाधितौप्रतिषे धौआक्षेपभेदत्वेनोक्तौ। इहतुप्रसिद्धौविधिप्रतिषेधौतत्प्राति द्वंद्विनावलंकारत्वेनवर्णिताविितिभेदः ॥ १६५ ॥

पंचमस्यस्वरविशेषस्योदंचनमाविष्करणंयत्रतादृशेकालेकोकिलः कोकिलोमधुरध्व निरभवदित्यर्थः। द्वितीयकोकिलपदस्यानुपयुक्तार्थत्वेनार्थांतरेसंक्रमितत्वात्। सकल जनहृद्यत्वप्रतीतिश्चप्रयोजनं। एवंचशालितयेत्यनंतरंलक्षितयेतिशेषोबोध्यः। पूर्ववत् ध्वनित्वाशंकानिवारणायतच्चेत्याद्युक्तं। हेहस्तेति। शूद्रतपस्याजनिताधर्मवशादपूर्णा युषिद्विजबालकेमृतेतद्वधोद्यतस्यरामस्यस्वहस्तंप्रतीयमुक्तिः। जीवातवेजीवनाय शूद्र

एवतपश्चरणान्मुनिरिवमुनिस्तस्मिन्कृपाणंखड्गंविसृजनिक्षिप यतोरामस्याकरुणस्य गात्रंशरीरमसि । निर्भरमतिशयेनगर्भखिन्नायाःसीतायाःप्रवासनंनिर्वासनंतत्रपटोर्दृढ स्येत्यर्थः । अत्ररामपदमकरुणत्वरूपार्थांतरसंक्रमितं । तदतिशयोव्यंग्यः । सचात्यंत मित्यनेनोक्तः । ध्वनिभावास्पदानिध्वनिप्रयोजकानि।व्यवस्थितत्वादिति । 'शब्दा र्थशक्त्याक्षिप्तोपिव्यंग्योर्थःकविनापुनः॥यत्राविष्क्रियतेस्वोक्त्यासान्यैवालंकृतिर्ध्वनेः' इतिध्वनिकारवचनेननिर्णीतत्वादित्यर्थः । उक्ताविति । 'निषेधाभासमाक्षेपंबुधाःकेच नमन्वते ॥ आक्षेपोन्योविधौव्यक्तनिषेधेचतिरोहिते॥' इत्येताभ्यांनाहंदूतींगच्छगच्छसी त्युदाहरणयोःप्रतिपादितावित्यर्थः। प्रसिद्धत्वाद्बाधितप्रतिद्वंद्वित्वं ॥१६५॥इतिविधिः॥

हेतोर्हेतुमतासार्द्धंवर्णनंहेतुरुच्यते ॥ असावु
देतिशीतांशुर्मानच्छेदायसुभ्रुवाम् ॥ १६६ ॥

यथावा ॥ एषतेविद्रुमच्छायोमरुमार्गइवाधरः ॥ कस्यनोतनु तेतन्विपिपासाकुलितंमनः ॥ मानेनेच्छतिवारयत्युपशमेक्ष्मा मालिखंत्यांह्रियांस्वातंत्र्येपरिवृत्यातिष्ठतिकरौव्याधूयधैर्यंगते ॥ तृष्णेत्वामनुबध्नताफलमियत्प्राप्तंजनेनामुनायत्स्पृष्टोनपदास एवचरणौस्प्रष्टुंनसंमन्यते ॥ इत्युदाहरणं ॥ १६६ ॥

हेतोरिति । हेतुमताकार्येण । मानच्छेदःकार्यं । एषइति। विद्रुमच्छायःप्रवालकांतिर्वि मरुनिर्जलदेशः गततरुछायश्च । मानेइति । मानेनेच्छतिअनिछतिसति एवमुपशमेवा रयतिसति । ह्रियांलज्जायांक्ष्मांभूमिमालिखंत्यां । भूम्युल्लेखनस्यतदनुभावत्वात् ।स्वा तंत्र्येचपरिवृत्यपराङ्मुखीभूयतिष्ठतिसति । धैर्येकरौव्याधूयममनानुमतमितिसूचना यहस्तधूननंकृत्वागतेसतिहेतृष्णेत्वामनुसरताममुनाजनेनैतावत्फलंप्राप्तं यत्पादेनापियो नस्पृष्टःसएवचरणौस्वीयौस्प्रष्टुंनसम्यक्मन्यतेअनुजानातीत्यन्वयः । अत्रतृष्णारूपहे तुतत्कार्ययोःस्पष्टमभिधानं ॥ १६६ ॥

हेतुहेतुमतोरैक्यंहेतुंकेचित्प्रचक्षते ॥ लक्ष्मी
विलासाविदुषांकटाक्षावेंकटप्रभोः ॥ १६७॥

अत्रचकार्यावश्यंभावतच्छैघ्र्यादिप्रत्यायनार्थःकार्यकारणभेद व्यपदेशः । यथावा ॥ आयुर्दानमहोत्सवस्यविनतक्षोणी भृताम्मूर्तिमान्विश्वासोनयनोत्सवोमृगदृशांकीर्तेःप्रकाशःप रः ॥ आनंदःकलिताकृतिःसुमनसांवीरश्रियोजीवितंधर्मस्ये

षनिकेतनंविजयतेवीरःकलिंगेश्वरः॥अत्रदानमहोत्सवायुष्क
रत्वादिनाऽध्यवसितेराज्ञितदायुष्ट्वादिव्यपदेशः ॥ १६७ ॥

भेदांतरमाह । हेतुहेतुमतोरिति । केचिद्भट्टोद्भटप्रभृतयः । तदुक्तम् 'हेतुमतासह हेतोरभिधानमभेदताहेतुः' इति । लक्ष्मीति । कटाक्षाविदुषांलक्ष्मीविलासाइत्यन्वयः । अत्रविलासहेतोर्विलासाभिन्नत्वेनाभिधानम् । एवंविधलक्षणायाःप्रयोजनमाहअत्रेति । कार्यावश्यंभावश्चतच्छैघ्र्यंचेतिविग्रहः । आदिनाअपथ्याशनंरोगइत्यादौकार्यगतोपादेयत्वानुपादेयत्वादिसंग्रहः । आयुरिति । वीरःकलिंगेश्वरःकलिंगदेशाधिपो विजयतइत्यन्वयः । कीदृशःदानरूपस्यमहोत्सवस्यआयुरिति । कार्याभिन्नत्वेनाभिधानमेवमग्रेपि । विशेषेणनतानांक्षोणीभृतांराज्ञांकलिताकृतिर्धृताकारः । वीरश्रियोवीरलक्ष्म्यानिकेतनंस्थानम् ॥ १६७॥ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाख्य भट्टविठ्ठलसूरिवरात्मजश्रीरामचंद्रसूरिसूनुनावैद्यनाथेनकृतायामलंकारचन्द्रिकाख्यायांकुवलयानंदटीकायांहेत्वलंकारप्रकरणंसंपूर्णम् ॥ ॥ ॥ ॥

इत्थंशतमलंकारालक्षयित्वानिदर्शिताः ॥ प्राचामा
धुनिकानांचमतान्यालोच्यसर्वतः ॥ १६८ ॥ रस
भावतदाभासभावशांतिनिबंधनाः ॥ चत्वारोरसव
त्प्रेयऊर्जस्विच्चसमाहितम् ॥ १६९॥ भावस्यचोदयः
संधिःशबलत्वमितित्रयः ॥ अष्टौप्रमाणालंकाराः
प्रत्यक्षप्रमुखाःक्रमात् ॥ एवंपंचदशान्यानप्यलंकारा
न्विदुर्बुधाः ॥ १७० ॥

तत्रविभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यंजितोरतिहासशोकादिश्चित्तवृत्तिविशेषोरसः । सयत्रपरस्यांगंभवतितत्ररसवदलंकारः । विभावानुभावाभ्यामभिव्यंजितोनिर्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशद्भेदोदेवतागुरुशिष्यद्विजपुत्रादावभिव्यज्यमानारतिश्चभावः। सयत्रापरस्यांगंसप्रेयोलंकारः ॥—

भावस्येति । निर्वेदादेर्व्यभिचारिभावस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षप्रमुखाःप्रत्यक्षाद्याः । तेचप्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुलब्धिसंभवैतिह्याख्याः । विभावेत्यादि । रत्यादेरालंबनोद्दीपनरूपाणिनायिकाचन्द्रोदयादीनिकारणानिकाव्येवर्ण्यमानानिविभावयंतीतिव्युत्पत्त्याविभावपदेनाभिधीयंते।कार्याणिचकटाक्षरोमांचादीनि। तथाविधान्य

वानुपश्चाद्भवंतीतिव्युत्पत्त्यानुभावपदेन । एषामेवकार्याणांरत्यादिनोत्पादनेकर्तव्येस हकारिभूतान्युत्कंठादीनिचव्यभिचारिपदेन । विशेषादभितःसमंततोयेस्थायिनंचार यंतीतिव्युत्पत्तेः । एवंरतिरासक्त्यनुरागादिपर्यायबोध्यांतःकरणवृत्तिः । विकृत विदूषिकादिचेष्टादर्शनजन्याचित्तस्यविकासरूपावृत्तिर्हासः । इष्टनाशानिष्टलाभादि जन्याचित्तवृत्तिः । शोकःप्रसिद्धः । आदिपदेनक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयनिर्वे दाख्यानांषण्णांपरिग्रहः । विशेषपदेनचरत्यादेःस्थायित्वप्रयोजकंपरिपुष्टत्वंकांताविष यत्वमितरानंगत्वंचविवक्षितं। तदुक्तं 'रत्यादिश्चेन्निरंगःस्याद्देवादिविषयोथवा॥अन्यांग भावभाग्वास्यान्नतदास्थायिशब्दभाक्॥' इतिस्थायिनएवचाभिव्यक्तरसत्वं। यदाहुः 'कारणान्यथकार्याणिसहकारीणियानिच॥रत्यादेःस्थायिनालोकेतानिचेन्नाट्यकाव्य योः॥विभावाअनुभावास्तत्कथ्यंतेव्यभिचारिणः॥व्यक्तःसतैर्विभावाद्यैःस्थायीभावोर सःस्मृत'इति।अभिव्यक्तानांचरत्यादीनांरसरूपाणांक्रमाच्छृंगारस्यकरुणरौद्रवीरभया नकभीभत्साद्भुतशांतरूपविशेषसंज्ञाबोध्याः। निर्वेदादिरिति। 'निर्वेदग्लानिशंकाख्या स्तथासूयामदश्रमाः॥ आलस्यंचैवदैन्यंचचिंतामोहःस्मृतिर्धृतिः ॥ व्रीडाचपलताहर्ष आवेगोजडतातथा ॥ गर्वोविषादऔत्सुक्यंनिद्राविस्मृतिरेवच ॥ स्वप्नोविबोधो ऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ॥ मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमेवच ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्चविज्ञेयाव्यभिचारिणः । त्रयस्त्रिंशदमीभावाःसमाख्यातास्तुनामत' इतिभरते नोक्ताः । लज्जादिनाविकारगोपनमवहित्थाख्योभावः । देवतेसाद्यपरिपुष्टत्वादेरुपल क्षणं । रतिरितिचापुष्टहासादेः॥—

अनौचित्येनप्रवृत्तोरसोभावश्चरसाभासोभावाभासश्चेत्युच्य ते।सयत्रापरस्यांगंतदूर्जस्वित्।भावस्यप्रशाम्यदवस्थाभावशां तिः। तस्याःपरांगत्वेसमाहितं।भावस्योद्गमावस्थाभावोदयः। द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोःपरस्परस्पर्धाभावसंधिः।बहूनांभावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्पत्तिर्भावशबलता।एतेषांनितरांगत्वेभावोद यादयस्त्रयोलंकाराः। तत्ररसवदुदाहरणं॥ मुनिर्जयतियोगीं द्रोमहात्माकुंभसंभवः॥येनैकचुलकेदृष्टौदिव्यौतौमत्स्यकच्छ पौ॥अत्रमुनिविषयरतिरूपस्यभावस्याद्भुतरसोंगम् ॥—

अनौचित्येनेति । एतच्चोदाहरणेदर्शयिष्यामः । मुनिरिति । कुंभसंभवोऽगस्त्यः । एकचुलकेनसमुद्रेपीयमानेतदंतर्गतयोरवताररूपयोर्मत्स्यकूर्मयोर्दर्शनेनगम्योऽद्भुतरसो मुनिप्रभावातिशयपर्यवसन्नतयातद्विषयरतिपोषकत्वात्तदंगमितिभावः॥—

यथावा ॥ अयंसरसनोत्कर्षीपीनस्तनविमर्दनः ॥ नाभ्यूरु
जघनस्पर्शीनीवीविस्रंसनःकरः ॥ अत्रकरुणस्यशृंगारोंगं ।
प्रेयोलंकारएवभावालंकारउच्यते। सयथा ॥ कदावाराणस्या
ममरतटिनीरोधसिवसन्वसानःकौपीनंशिरसिनिदधानोंजलि
पुटं ॥ अयेगौरीनाथत्रिपुरहरशंभोत्रिनयनप्रसीदेतिक्रोशन्नि
मिषमिवनेष्यामिदिवसान्॥ अत्रशांतिरसस्यकदेतिपदसूचि
तचिंताख्योव्यभिचारिभावोंगं । यथावा ॥ अत्युच्चाःपरितः
स्फुरंतिगिरयःस्फारास्तथांभोधयस्तानेतानपिबिभ्रतीकिमपि
नश्रांतासितुभ्यंनमः ॥ आश्चर्येणमुहुर्मुहुःस्तुतिमितिप्रस्तौमि
यावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमांस्मृतस्तवभुजोवाचस्ततोमुद्रिताः ॥
अत्रप्रभुविषयरतिभावस्यवसुमतीविषयरतिभावोंगम् ॥–

अयमिति । भूरिश्रवसश्छिन्नंहस्तमालोक्यतद्वधूनामुक्तिः । सपूर्वानुभूतोयंकरोयः
कांचीसमाकर्षणशीलः।नीवीवसनग्रंथिस्तस्याविस्रंसनोमोचकइतिस्मर्यमाणयाशृंगारा
वस्थयाकरुणरसपरिपोषः। कदेति। निमिषमिवदिवसान्कदानेष्यामीत्यन्वयः । की
दृशः। काश्यांगंगातीरेवसन् । अयेइत्यादिरितिक्रोशन्नित्यनेनान्वयः । अत्युच्चाइति ।
स्फाराविस्तीर्णाः।प्रस्तौमिप्रसंजयामि। भुवःपृथिव्याः। इमांभुवंबिभ्रद्धारयमाणः॥–

ऊर्जस्वियथा॥ त्वत्प्रत्यर्थिवसुंधरेशतरुणीःसंत्रासतःसत्वरंयां
तीर्वीरविलुंठितुंसरभसंयाताःकिरातावने॥तिष्ठंतिस्तिमिताः
प्ररूढपुलकास्तेविस्मृतोपक्रमास्तासामुत्तरलैःस्तनैरतितरांलो
लैरपांगैरपि॥अत्रप्रभुविषयरतिभावस्यशृंगाररसाभासोंगं। य
थावा॥ त्वयिलोचनगोचरंगतेसफलंजन्मनृसिंहभूपते॥ अज
निष्टममेतिसादरंयुधिविज्ञापयतिद्विषांगणः ॥ अत्रकवेःप्रभु
विषयस्यरतिभावस्यतद्विषयद्विषद्गणरतिरूपोभावाभासोंगं ।
समाहितंयथा॥पश्यामः किमियंप्रपद्यतइतिस्थैर्यमयालंबितं
किंमांनालपतीत्ययंखलुशठःकोपस्तयाप्याश्रितः॥इत्यन्योन्य
विलक्ष्यदृष्टिचतुरेतस्मिन्नवस्थांतरेसव्याजंहसितंमयाधृतिह
रोमुक्तस्तुबाष्पस्तया ॥ अत्रशृंगारस्यकोपशांतिरंगम् ॥–

त्वय्यर्थीति । हेवीरसंत्रासतोभयाद्वनेसत्वरंगच्छतीत्वत्वय्यर्थिनःशत्रवोवसुंधरेशा भूपास्तेषांतरुणीर्विलुंठितुंयाताः किराताभिल्लाः तासांतरुणीनामुत्तरलैरतिचपलैःस्त नैरतितरामतिशयेनलोलैश्चंचलैरपांगैर्नेत्रप्रांतैश्चतैस्सितमिताःस्तब्धाप्रोद्गतरोमांचाविस्मृ तउपक्रमोलुंठनरूपोयैस्तादृशास्तिष्ठंतीत्यन्वयः । अत्रशृंगारस्याननुरक्तराजवनिता विषयत्वादनौचित्येनप्रवृत्तिरित्याभासरूपत्वं। त्वयीति। अजनिष्टअभूद्युधिसंग्रामे। तद्वि षयेति। प्रभुविषयाद्विषद्गणस्ययारतिस्तद्रूपइत्यर्थः। अत्रशत्रुविषयकत्वरूपानौचित्येन प्रवर्तितत्वाद्भावस्याभासत्वं। पश्यामइति । नायकस्यस्वमित्रंप्रतिनायिकावृत्तांतोक्तिः। मयितूष्णींभूतेकिमियंप्रपद्यतेकुरुतेतत्पश्याम इत्यभिप्रायेणमयास्थैर्यंमौनरूपमालंबितमं गीकृतं। पश्यामइतिबहुवचनंसखीसमानाभिप्रायं । एवंतयाप्ययंखलुशठोमांकिमिति नालपतिभाषतइतिकोपआश्रितः । इत्यन्योन्यंपरस्परंविलक्ष्यालक्ष्यरहितायादृष्टिस्त त्रचतुरेसव्याजंनिमित्तांतरव्याजसहितम् ॥—

भावोदयोयथा ॥ तदद्यविश्रम्यदयालुरेधिमेदिनंनिनीषामि भवद्विलोकिनी ॥ अदर्शिपादेनविलिख्यपत्रिणातवैवरूपेण समःसमत्प्रियः॥ अत्रनलंप्रतिदमयंत्याऔत्सुक्यरूपभावस्यो दयःशृंगाररसस्यांगं । भावसंधिर्यथा ॥ एकाभूत्कुसुमायुधे षुधिरिवप्रव्यक्तपुंखावलीजेतुर्मंगलपालिकेवपुलकैरन्याकपो लस्थली ॥ लोलाक्षींक्षणमात्रभाविविरहक्लेशासहांपश्यतो द्रागाकर्णयतश्चवीरभवतःप्रौढाहवाडंबरं॥ अत्ररमणीप्रेमरणौ त्सुक्ययोःसंधिःप्रभुविषयभावस्यांगम् ॥—

तदिति । एधिभव । निनीषामिनेतुमिच्छामि । यतस्तवैवरूपेणसमःसमत्प्रियोनलःप त्रिणाहंसेनपादेनविलिख्यअदर्शिदर्शितः । एकेति। हेवीरक्षणमात्रेणयुद्धप्रस्थानाद्भा वीयोविरहक्लेशस्तदसहिष्णुंलोलाक्षींदयिताम्पश्यतस्तथाप्रौढसंग्रामाडम्बरमाकर्णयत श्चभवतःएकाकपोलस्थलीद्राक्शीघ्रंपुलकैःकुसुमायुधस्यमदनस्येषुधिस्तरुणीमिवप्रव्य क्तापुंखावलीशरपुंखपंक्तिर्यत्रतथाभूताऽभूत् । अन्याद्वितीयाजेतुर्जयशीलस्यमंगलपा लिकामंगलरूपापालिकायाकुशकाशादिनिर्मिताउभयपार्श्वस्थस्तंभवृक्षादषुबद्धामार्ग पालीतिप्रसिद्धातद्वदभूदित्यर्थः। अत्रप्रेमपदोक्तायारतेरपरिपुष्टत्वाद्भावरूपत्वंबोध्यं॥—

भावशबलंयथा ॥ क्वाकार्यंशशलक्ष्मणःक्वचकुलंभूयोपिदृश्येत सादोषाणांप्रशमायनःश्रुतमहोकोपेपिकांतंमुखं ॥ किंवक्ष्यं

त्यपकल्मषाःकृताधियःस्वप्नेपिसादुर्लभाचेतःस्वास्थ्यमुपैहिकः खलुयुवाधन्योधरंधास्यति ॥ अत्रवितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशंकादैन्यधृतिचिंतानांशबलताविप्रलंभशृंगारस्यांगम् ।प्रमणालंकारेप्रत्यक्षंयथा ॥ क्रांतकांतवदनप्रतिबिंबेभग्नबालसहकारसुगंधौ॥स्वादुनिप्रणदितालिनिशीतेनिर्विवारमधुनींद्रियवर्गः। यथावा ॥ किंतावत्सरसिसरोजमेतदारादाहोस्विन्मुखमवभासतेयुवत्याः॥ संशय्यक्षणमितिनिश्चिकायकश्चिद्बिब्बोकैर्बकसहवासिनांपरोक्षैः ॥ पूर्वत्रप्रत्यक्षमात्रमत्रतुविशेषदर्शनजन्यसंशयोत्तरप्रत्यक्षमितिभेदः ॥—

कार्यमिति । शुक्रकन्यांदेवयानींदृष्टवतोराज्ञोययातेरियमुक्तिः । अकार्यंब्राह्मणकन्याऽऽसक्तिः । शशलांछनस्यचंद्रस्यकुलंसोमवंशः । अयंवितर्कः । तदुपमर्देनभूयोपीत्यौत्सुक्यम् । एवमग्रेपि । श्रुतंशास्त्रश्रवणमितिमतिः । अहोकोपेपीतिस्मरणं। अपगतकल्मषाःकृतेसुकृतेधीर्येषांतेकिंवदिष्यंतीतिशंका । स्वप्नेपीतिदैन्यम् । हेचेतः स्वास्थ्यमुपैहीतिधैर्यम् । कःखलुधन्योयुवातरुणोऽधरंधास्यतिपास्यतीतिचिंता । विप्रलंभोवियोगइतिपर्यायौ । क्रांतेति । इंद्रियाणांवर्गःसमूहः । मधुनिमद्ये । निर्विवारनिवृत्तिंप्राप । कथंभूते संक्रांतिप्रियमुखप्रतिबिंबे । भग्नकोमलाम्रपल्लववत्सुगंधौस्वादुनि । आरवाद्येप्रकृष्टनादयुक्तभ्रमरयुतेशीतस्पर्शेचेति । अत्रेंद्रियवृत्त्यातज्जन्यप्रत्यक्षमलंकारः । किमिति । आराद्दूरे । इतिक्षणंसंदिह्यकश्चिद्बकसहवासिनांकमलानांपरोक्षैरदृश्यैर्बिब्बोकैःमानात्प्रियकथालापेबिब्बोकोनादरक्रिया इत्युक्तलक्षणैर्हावविशेषैर्मुखमितिनिश्चिकायनिर्णीतवान् । इतिप्रत्यक्षम् ॥—

अनुमानंयथा॥यथारंध्रंव्योम्नश्चलजलदधूमःस्थगयतिस्फुलिंगानांरूपंदधतिचयथाकीटमणयः ॥ यथाविद्युज्ज्वालोल्लसितपरिपिंगाश्चककुभस्तथामन्येलग्नःपथिकतरुखंडेस्मरदवः ॥ यथावा ॥ यत्रैताल्लहरीचलाचलदृशोव्यापारयंतिभ्रुवौयत्तत्रैवपतंतिसंततममीमर्मस्पृशोमार्गणाः ॥तच्चक्रीकृतचापपुंखितशरप्रेंखत्करःक्रोधनोधावत्यग्रतएवशासनधरःसत्यन्तदाऽऽसांस्मरः॥पूर्वंरूपकसंकीर्णमिदमतिशयोक्तिसंकीर्णमितिभेदः॥—

यथेति । यथाशब्दाअनुमानार्थाः । यथाशब्दस्तुनिर्दिष्टस्तुल्ययोगानुमानयोरिति

विश्वकोशात्। तथाचचपलजलदरूपाधूमाव्योम्नआकाशस्यरंध्रमवकाशंयस्मात्स्थगयतितस्माच्चकीटमणयःखद्योताःस्फुलिंगानांरूपंदधतिधारयंति । यस्माच्चविद्युद्रूपाभिर्ज्वालाभिरुल्लसिताःप्रकाशीभूताःपरितःपिंगवर्णाश्चककुभोदिशस्तस्मात्पथिकरूपाणांतरूणांखंडेसमूहेस्मरलक्षणोदवाग्निर्लग्नइतिमन्येइत्यन्वयः।प्रयोगस्तु पथिकतरुखंडंस्मरदावानलवत्व्योमव्यापिजलदधूमवत्वादित्यादिर्बोध्यः । यत्रैताइति । लहरीवच्चलाचलाश्चंचलादृशोयासांताएताःकामिन्योयत्रजनेभ्रूलतांव्यापारयंतिप्रेरयंतितत्रैवभ्रूसंज्ञाविषयएवयद्यस्मादमीमर्मस्पर्शिनोबाणाःसंततंपतंतितत्तस्मान्मंडलीकृतेचापेपुंखितायोजितमुखायेशरास्तेषुप्रेंखन्चपलःकरोयस्यताहशःक्रोधनःस्मरः शासनमाज्ञातद्धारकआसामग्रतोधावतीतिसत्यमिन्वयः । अतिशयोक्तीति । मार्गणत्वेनदृशामध्यवसानादितिभावः।प्रयोगस्तु एताश्चक्रीकृतचापंसदापुरोधावदाज्ञाकरमदनकाः । मर्मभेदिबाणपाताश्रयभ्रूसंज्ञास्थानकत्वादितिबोध्यः ॥–

शुद्धानुमानंयथा॥विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्चपंकजैः॥ विकसंत्याचमालत्यागतोस्तंज्ञायतेरविः ॥ यथावा ॥ सौमित्रेननुसेव्यतांतरुतलंचंडांशुरुज्जृंभतेचंडांशोर्निशिकाकथारघुपतेचंद्रोऽयमुन्मीलति ॥ वत्सैतद्विदितंकथंनुभवताधत्तेकुरंगंयतःक्वासिप्रेयसिहाकुरंगनयनेचंद्राननेजानकि ॥–

एवंनिलीयमानैरित्यत्रापि । अयंकालःसूर्यास्तमयवान् पक्षिनिलीयमानताद्याश्रयत्वादिति । रविरस्तगमनवान् ताहशकालसंबंधित्वादितिवाप्रयोगोज्ञेयः। सौमित्रेइति। विरहातुरस्यरामस्यलक्ष्मणंप्रत्युक्तिः । अत्राप्ययंचंद्रःकुरंगधारित्वादितिप्रयोगः। इत्यनुमानम् ॥–

उपमानंयथा ॥ तांरोहिणींविजानीहिज्योतिषामत्रमंडले ॥ यस्तन्वितारकान्यासःशकटाकारमाश्रितः ॥ अत्रमन्मथमिवातिसुंदरंदानवारिमिवादिव्यतेजसं ॥ शैलराजमिवधैर्यशालिनंवेद्मिवेंकटपतिंमहीपतिं ॥ पूर्वोदाहरणेउपमानभूतमातिदेशवाक्यंदर्शितं ॥ अत्रातिदेशवाक्यार्थसादृश्यप्रत्यक्षरूपमुपमानंफलेनसहदर्शितमितिविशेषः ॥–

तामिति । तारकाणांन्यासःसंनिवेशःशकटस्याकारंसंस्थानमाश्रितस्तांरोहिणींविजानीहीत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानमिहोपमानं । इयंशकटाकारनक्षत्रव्यक्तिः रोहिणीपदवाच्येत्युपमितिंप्रतिकरणत्वात् । अत्रेति । अत्रएषुराजसुमध्येमन्मथमिवाति

सुंदरंमहीपतिंवेंकटपतिसंज्ञंवेद्मीत्याद्यन्वयः । दानवारिर्विष्णुः शैलराजंहरंधैर्यशा लिनंमदनशासकत्वात् । प्रत्यक्षरूपमिति । सादृश्यविशिष्टपिंडप्रत्यक्षस्यापिफलायोगव्य वच्छिन्नत्वेनकरणत्वादितिभावः । फलेन उपमितिरूपेण । इत्युपमानं ॥–

शब्दप्रमाणंयथा ॥ विवृण्वतादोषमपिच्युतात्मनात्वयैक मीशंप्रतिसाधुभाषितं ॥ यमामनंत्यात्मभुवोपिकारणंकथं सलक्ष्यप्रभवोभाविष्यति ॥ अत्राशिवःपरमेष्ठिनोपिकारणमि त्यत्रश्रुतिरूपंशब्दप्रमाणमुपन्यस्तं ॥एवंस्मृतिपुराणागमलौ किकवाक्यरूपाण्यपिशब्दप्रमाणान्युदाहरणीयानि ॥ तत्रस्मृ तिर्यथा ॥बलात्कुरुतपापानिसंतुतान्यकृतानिवः ॥ सर्वान्बल कृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ पूर्वंश्रुतिरभिमतार्थेप्रमाणत्वे नोपन्यस्ता । इहतुस्मृतिरनभिमतार्थेतद्दूषणपरेणप्रमाणत यानीतेतिभेदः । आचारात्मतुष्ट्योरपिमीमांसकोक्तधर्मप्रमा णयोर्वेदशब्दानुमापकतयाशब्दप्रमाणएवांतर्भावः ॥–

विवृण्वतेति । कुमारसंभवेबटुवेषंहरंप्रतिपार्वत्याइयमुक्तिः । वरदोषंप्रकाशयतापि स्खलितांतःकरणेनत्वयाईशंमहादेवंप्रतिएकमलक्ष्यजन्मत्वंसाधूक्तं । यतोयमीशमात्मभु वोब्रह्मणोपिकारणमामनंतिवेदाः । सकथंलक्ष्यःप्रभवउत्पत्तिस्थानंयस्यतादृग्भवि ष्यतीत्यन्वयः । विवक्षतेतिक्वचित्पाठोवक्तुमिच्छतेतितदर्थः । बलादिति । नास्तिको क्तिरियं । हेजनाःपापानिबलात्कुरुततानिचपापानिवोयुष्माकमकृतान्येवभवंतु । य तोबलात्कारेणकृतान्सर्वानर्थान्मनुरकृतानब्रवीदित्यन्वयः । तद्दूषणपरेणसर्वाभिमता र्थदूषणपरेण । आत्मनस्तुष्टिःप्रीतिर्वैकल्पिकेविषयेगर्भाष्टमेऽष्टमेवाब्देब्राह्मणस्योपनय नमित्यादौप्रमाणमित्युक्तं ॥–

तत्राचारप्रमाणंयथा ॥ महाजनाचापरंपरेदृशिस्वनामनामा ददतेनसाधवः ॥ अतोभिधातुंनतदुत्सहेपुनर्जनःकिलाचारमु चंविगायति ॥ आत्मतुष्टिप्रमाणंयथा ॥ असंशयंक्षत्रपरिग्रह क्षमायदार्यमस्यामभिलाषिमेमनः ॥ सतांहिसंदेहपदेषुवस्तु षुप्रमाणमंतःकरणस्यवृत्तयः ॥ अत्रदुष्यंतेनात्मतुष्ट्याशकुंत लापरिग्रहस्यधर्म्यत्वंश्रुत्यनुमतमनुमीयते।एवंश्रुतिलिंगादि

कमपिमीमांसोक्तंप्रमाणंसंभवदिहोदाहर्तव्यं।तत्रश्रुतिर्यथा ॥ त्वंहिनाम्नैववरदोनाधत्सेवरंमुद्रिकां॥ नहिश्रुतिप्रसिद्धार्थेलिंगमाद्रियतेबुधैः ॥ अत्रकरिगिरीश्वरस्यवरदइत्यभिधानश्रुत्यासर्वाभिलषितदातृत्वंसमर्थितं ॥–

महाजनेति । दमयंतींप्रतिनलस्योक्तिः । नामवितर्के नाददतेनगृण्हंति आचारमुचमाचारत्यागिनं विगायतिनिंदति। असंशयमिति। क्षत्रेणक्षत्रियेणपरिग्रहेक्षमायोग्यायतआर्यश्रेष्ठंममनोयस्यांशकुंतलायामभिलाषशीलंपदेषुविषयेषु। त्वंहीति।वरमुद्रिकांवरमुद्रांनाधत्सेनधास्यसि। श्रुतिर्वरदसंज्ञारूपालिंगंगमकं । पक्षेश्रुत्यातृतीयादिरूपयाप्रकर्षेणशीघ्रंसिद्धेऽर्थेअंगांगीभावेसतिलिंगमर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपमाद्रियते । यथैंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतइतिश्रुत्यागार्हपत्योपस्थानेविनियुक्तस्यमंत्रस्येंद्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपेणलिंगेनेंद्रोपस्थानेविनियोगोनाद्रियतेइत्यर्थः । करिगिरीश्वरःकालहस्तीश्वरः ॥–

लिंगंयथा॥विदितंवोयथास्वार्थानमेकाश्चित्प्रवृत्तयः॥ननुमूर्त्तिभिरष्टाभीरित्थंभूतोस्मिसूचितः॥ अत्रशिवस्यश्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारकपृथिव्याद्यष्टमूर्त्तिपरिग्रहलिंगेनतत्प्रवृत्तीनांलोकानुग्रहैकप्रयोजनत्वंसमर्थितं ।लिंगस्यमूलभूतवेदानुमापकतयावैदिकशब्दप्रमाणएवांतर्भावः। एवंलौकिकालिंगानामपिलौकिकशब्दोन्नायकतयालौकिकशब्दप्रमाणएवांतर्भावः। अतः ‘लोलभ्रूलतयाविपक्षादिगुपन्यासेविधूतंशिरस्तद्वृत्तांतपरीक्षणेकृतनमस्कारोविलक्ष्यःस्थितः ॥ ईषत्ताम्रकपोलकांतिनिमुखेदृष्ट्यानतःपादयोरुत्सृष्टोगुरुसंन्निधावपिविधिर्द्वाभ्यांनकालोचितः’इत्यादिचेष्टारूपंप्रमाणांतरंनाशंकनीयम् ॥–

विदितमिति । इत्थंभूतःपरार्थैकप्रवृत्तिकः । अतइत्यस्यचेष्टारूपंप्रमाणांतरंनाशंकनीयमित्यग्रेतनेनान्वयः । लोलदिति । गुरूणांसंन्निधावपिद्वाभ्यांनायकाभ्यांसमयोचितोविधिर्नोत्सृष्टः। यथालोलद्भ्रूलतयानायिकयाविपक्षस्यसपत्न्योदिशउपन्यासेतत्सकाशादागतोसीतिसूचनेकृतेनायकेननेतिसूचनायशिरोविधूतंसंचालितम् । ततस्तद्वृत्तांतपरीक्षणेनायिकयाकृतेससकृतनमस्कारोविलक्ष्यवस्थितः । ततईषत्ताम्रकपोलकांतिर्यस्यतादृशेनायिकायामुखेकोपातिशयाज्जातेसतितत्पादयोर्दृष्टिपातेनैवानतःप्रणतइति ॥–

क्वचिच्छब्दप्रमाणकल्पनयाचमत्कारोयथा॥किमसुभिर्ग्लपितैर्जडमन्यसेमयिनिमज्जतुभीमसुतामनः॥ममकिलश्रुतिमाहतदर्थिकांनलमुखेंदुपरांविबुधःस्मरः ॥ अत्रम्रियमाणानांमनश्चंद्रंप्रविशतीत्येतदार्थिकायाः श्रुतेर्नलमुखचंद्रविषयत्वेकल्पितेतथाव्याख्यातृस्मरवाक्यंप्रमाणतयोपन्यस्तं । अर्थापत्तिर्यथा ॥ निर्णेतुंशक्यमस्तीतिमध्यंतवनितंबिनि ॥ अन्यथानोपपद्येतपयोधरभरस्थितिः॥ यथावा॥ व्यक्तंबलीयान्यदिहेतुरागमादपूरयत्साजलधिंनजान्हवी ॥ गंगौघनिर्भर्त्सितशंभुकंधरासुवर्णमर्णःकथमन्यथास्यात् ॥ अनुपलब्धिर्यथा॥ स्फुटमसदवलग्नंतन्विनिश्चिन्वतेतेतदनुपलभमानास्तर्कयंतोपिलोकाः ॥ कुचगिरिवरयुग्मंयद्विनाधारमास्तेतदिहमकरकेतोरिंद्रजालंप्रतीमः ॥—

किमसुभिरिति। व्याख्यातंप्राक्।तथेति। नलमुखचंद्रविषयत्वव्याख्यातुःस्मरस्येत्यर्थः। तच्चासिद्धत्वात्कल्पितमितिभावः। इतिशब्दः॥ निर्णेतुमिति। अस्तीतिनिर्णेतुंशक्यमित्यन्वयः। व्यक्तमिति।हेतुस्तर्कः। यदिव्यक्तंप्रकटंबलीयान्तदासाजान्हवीजलधिंनापूरयत् । अन्यथापूरणेसतिअर्णःसमुद्रस्यजलंगंगौघैर्निर्भर्त्सितंतिरस्कृतंसच्छंभुकंठसमानवर्णंनीलंकथंस्यादित्यन्वयः। इत्यर्थापत्तिः॥ स्फुटमिति। हेतन्वितर्कयंतस्तर्कशीलाअपिलोकास्तदवलग्नमनुपलभमानाअपश्यंतस्तवावलग्नंमध्यमसदितिस्फुटमेवनिश्चिन्वते। कुलपर्वतश्रेष्ठयुग्मत्वेनाध्यवसितंस्तनद्वंद्वमाधारंविनायदास्तेतत्त्विहमकरध्वजस्येंद्रजालंमायाचरितंप्रतीमइत्यन्वयः॥ इत्यनुपलब्धिः॥—

संभवोयथा॥ अभूतपूर्वंममभाविकिंवासर्वंसहेमेसहजंहिदुःखं॥ किंतुत्वदग्रेशरणागतानांपराभवोनाथनतेनुरूपः ॥ यथावा ॥ येनाम्केचिदिहनःप्रथयंत्यवज्ञान्जानंतितेकिमपितान्प्रतिनैषयत्नः॥उत्पत्स्यतेस्तिममकोपिसमानधर्माकालोह्ययंनिरवधिर्विपुलाचपृथ्वी॥यथावा॥भ्रातःपांथकुतोभवान्नगरतोवार्त्तानवावर्त्ततेबाढंब्रूहियुवापयोदसमयेत्यक्त्वाप्रियांजीवति ॥ सत्यंजीवतिजीवतीतिकथितावार्तामयापिश्रुताविस्तीर्णापृथिवीजनोपिवि

विधःकिंकिंनसंभाव्यते ॥ अत्राद्योदाहरणेअभूतपूर्वममभावि किंवेतिसंभवप्रमाणसिद्धार्थोदर्शितः । द्वितीयोदाहरणेसंभवोपपादकंकालानंत्यादिकमपिदर्शितं । तृतीयोदारणेतुसंभवोपि कंठोक्तइतिभेदः । ऐतिह्यंयथा ॥कल्याणीबतगाथेयंलौकिकीप्रतिभातिमे ॥ एतिजीवंतमानंदोनरंवर्षशतादपि ॥ अत्रलौकिकीगाथेयमित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपारंपर्यरूपतादर्शिता ॥

अभूतेति । ईश्वरंप्रतिभक्तस्योक्तिः । पूर्वमभूतमभूतपूर्वंतादृशंममाकिंवाभाविनाकिंचित् सर्वशीतातपादिद्वंद्वंसहे हियतोममसहजमेवदुःखमस्ति किंतुहेनाथतेतवशरणागतानां भक्तानांत्वदग्रेपराभवोनानुरूपोनोचितइत्यन्वयः । अथवातवनानुरूपइत्यन्वयः । अत्र दुःखादेःसंभवाख्यप्रमाणसिद्धस्यकथनंयेनामेतिभवभूतेरुक्तिः । नामेतिकुत्सने । नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सनइत्यमरः । किमपीतिकाकुर्नकिमपीत्यर्थः । एषकाव्यनिर्माणरूपः । ममकोपिसमानधर्मासदृशोयउत्पत्स्यतेअस्तिवातंप्रतियत्नः । हियस्मान्निरवधिरयंकालःपृथ्वीचविपुलेतिक्रमेणयोज्यं । अत्रकालोह्ययमित्यादिनासोपपत्तिकंसंभवाख्यप्रमाणमुपदर्शितं । भ्रातरिति पथिकंप्रतिग्रामस्थस्यप्रश्नः । कुतइत्यनंतरमागतइतिशेषः । नगरादित्युत्तरं । वार्तेतिपुनःपूर्वस्यप्रश्नः । बाढमित्युत्तरमंगीकारेअस्तीत्यर्थः । ब्रूहीतिपूर्वस्योक्तिः । युवेत्यादिपांथवचनं । ससंजीवतीतिपुनःपूर्वस्यप्रश्नः । जीवतीत्यादिसर्वंपांथवचनं । इतिसंभवः ॥ अनिर्दिष्टप्रवक्तृकेति । अनिर्दिष्टोविशेषतोनुक्तः प्रवक्तायस्येत्यर्थः । एवंचैतदेवैतिह्यलक्षणमितिदर्शितं । इत्यलंकारचंद्रिकायांप्रमाणालंकारप्रकरणंसंपूर्णं ॥

अथैतेषामलंकाराणांयथासम्भवंक्वचिन्मेलनेलौकिकालंकाराणांमेलनइव चारुत्वातिशयोपलम्भान्नरसिंहन्यायेनपृथगलंकारावस्थितौतन्निर्णयःक्रियतेतत्रतिलतंडुलन्यायेनस्फुटावगम्यभेदालंकारमेलनेसंसृष्टिः । नीरक्षीरन्यायेनास्फुटभेदालंकारमेलनेसंकरः । सचांगांगिभावेनसमप्राधान्येनसंदेहेनएकवाचकानुप्रवेशेनचतुर्विधः । एवंनृसिंहाकाराःपंचालंकाराः ॥–

यथासंभवमिति । संसृष्टिसंकराभ्यांद्वयोस्तदधिकानांवेतियथासंभवमित्यर्थः । स्फुटेति । स्फुटमवगम्यमानोभेदोयेषामितिविग्रहः । एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशोऽवस्थितिः । एतत्सर्वमुदाहरणेव्यक्तीभविष्यति ॥–

तत्रसंसृष्टिर्यथा॥ कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृत शोभया ॥ चलितयाविदधेकलमेखलाकलकलोलकलोलदृ शान्यया॥अत्रशब्दालंकारानुप्रासयमकयोःसंसृष्टिः । लिंप तीवतमोंगानिवर्षतीवांजनंनभः॥असत्पुरुषसेवेवदृष्टिर्निष्फ लतांगता ॥अत्रोत्प्रेक्षयोरुपमायाश्चेत्यर्थालंकाराणांसंसृष्टिः॥ आनंदमंथरपुरंदरमुक्तमाल्यंमौलौहठेननिहितंमहिषासुरस्य ॥ पादांबुजंभवतुमेविजयायमंजुमंजीरसिंजितमनोहरमंबि कायाः ॥ अत्रशब्दार्थालंकारयोरनुप्रासोपमयोःसंसृष्टिः ॥

कुसुमेति । माघेऋतुवर्णनेपद्यमिदं । अन्ययाकयापिवनितयाचलितयाकलस्वरोमेख लायाःकांच्याःकलकलःकोलाहलोविदधे । किंभूतया कुसुमसौरभलोभेनपरिभ्रमतां भ्रमराणांसंभ्रमेणत्वराविशेषेणसंभृतासमृद्धाशोभायस्यास्तया अलकालोलायस्यांतादृ शीदृग्यस्यास्तथाभूतयेति । आनंदेति । आनंदेनमंथरंयथास्यात्तथापुरंदरेणेंद्रेणमुक्त मर्पितंमाल्यंयत्रतादृशंमहिषासुरस्यमौलौमस्तकेहठेननिहितंमंजुमनोज्ञंमंजीरस्यनूपुरस्य सिंजितंरणितंयत्रतादृशमनोरममम्बिकायाःपादांबुजमंबुजसदृशंचरणंनोऽस्माकंविज यायभवत्वित्यन्वयः । अत्रपादांबुजमित्युपमितसमासएव नतुमयूरव्यंसकादिवत्पादए वांबुजमिति । तथासत्यंबुजप्राधान्येमंजीरासिंजितान्वयायोगादित्युपमैवनरूपकमिति ज्ञेयम् ॥ इतिसंसृष्टिः ॥

अंगांगिभावसंकरोयथा ॥ तलेष्ववेपंतमहीरुहाणांछायास्तदा मारुतकंपितानां॥शशांकसिंहेनतमोगजानांलूनाकृतीनामिव गात्रखंडाः ॥ अत्रशशांकसिंहेनेतितमोगजानामितिचरूपकं॥ यद्यप्यत्रशशांकएवसिंहस्तमांस्येवगजाइतिमयूरव्यंसकादि समासाश्रयणेनरूपकवच्छशांकःसिंहइवतमांसिगजाइवेत्यु पमितसमासाश्रयणेनोपमापिवक्तुंशक्या । तथापिलूनाकृती नामितिविशेषणानुगुण्याद्रूपकसिद्धिः । तस्याहिविशेषणस्य प्रधानेनसहान्वयेनभाव्यंनतुगुणेन।गुणानांचपरार्थत्वादसंबं धःसमत्वात्स्यादितिन्यायादुपमितसमासाश्रयणेतस्यपूर्वप दार्थप्रधानत्वाच्छशांकस्यतमसांचप्राधान्यंभवेत् । तत्रनवि शेषेणमुख्यार्थान्वयस्वारस्यमस्ति ॥—

तलेष्विति । तदामारुतकंपितानांमहीरुहाणांतलेषुछायाअवेपंतकंपमानाआसन् । तत्रोत्प्रेक्षते । शशांकरूपेणसिंहेनछिन्नाकृतीनांतमोलक्षणगजानांशरीरखंडाइवेति । गुणानांचेतितार्तीयाधिकरणसूत्रं । अस्यार्थः गुणानांगुणभूतानांपदार्थानांपरार्थत्वान्मुख्यप्रधानार्थत्वात्परस्परमसंबंधः । कुतःसमत्वादप्रधानत्वसाम्यादिति । यथा भाष्यकारमतेपावमानेष्टीनामाधानस्यचाहवनीयाद्यर्थत्वात्परस्परंनांगांगीभावसंबंधः । यथावार्तिककारमतेऽग्निसमिंधनार्थानांमंत्रविशेषरूपाणांनिविदांसामीधेनीनांचेतिसंक्षेपः । एतदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धांतौप्रकृतानुपयोगान्नदर्शितौ ॥–

स्वरूपनाशरूपोपचरिताकृतिलवनकर्तृत्वकर्मत्वान्वयसंभवेपिमुख्यार्थान्वयस्वारस्यमेवादरणीयं। स्वरूपनाशक्रोडीकरणप्रवृत्तयालक्षणामूलातिशयोक्त्यारूपकसिद्धिः । तच्चरूपकमुत्प्रेक्षायाअंगंतदुत्थापकत्वात् । रूपकाभावेहिछायालूनगात्रखंडाइवावेपंतेत्येतावदुक्तावुपमैवासिद्ध्येत्।वेपनादिसाधर्म्यान्नछायानांसद्यःकृतगात्रखंडतादात्म्यसंभावनारूपोत्प्रेक्षा॥–

स्वरूपनाशेति । स्वरूपनाशरूपमुपचरितंगौणंयदाकृतिलवनमित्यर्थः । नन्वेवमपितमोंशेऽस्यविशेषणस्यान्वयात्कथंरूपकसिद्धिरित्याशंक्याह स्वरूपेति । क्रोडीकारेण निगरणेन। लक्षणामूलेति । साध्यवसानलक्षणामूलेत्यर्थः । तथाचतमोंशेउपचारेणान्वयइतिभावः । नचैवंसत्युपमांगीकारेपिकिंबाधकमितिवाच्यं । तदंगीकारेप्रधानान्वयेप्युपचाराश्रयणापत्तेः। तदपेक्षयाऽप्रधानेतमोंशेतदंगीकारेणरूपकस्यैवौचित्यादिति। नछायानामिति । सिद्ध्येदित्यनुवर्तते। उत्प्रेक्षानसिद्ध्येदित्यन्वयः। इवशब्दस्यसादृश्येप्रसिद्धतरत्वेनासतितात्पर्यग्राहकेसंभावनाबोधकत्वासंभवादितिभावः ॥–

ननुशशांकेनलूनाकृतीनांतमसांगात्रखंडाइवावेपंतेत्येतावदुक्तावपिसिद्ध्यत्युत्प्रेक्षा । तादात्म्यसंभावनोपयुक्तलूनाकृतित्वरूपाधिकविशेषणोपादानात् । सत्यं। तथोक्तावाकृतिलवनादिधर्मरूपकार्यसमारोपनिर्मिताशशांकतमसोर्हंतृहंतव्यचेतनवृत्तांतसमारोपरूपासमासोक्तिरपेक्षणीया। एवमुक्तौरूपकमितिविशेषः । एवमत्रातिशयोक्तिरूपकोत्प्रेक्षाणामंगांगीभावेनसंकरः। समप्राधान्यसंकरोयथा ॥ अवतुनःसवितुस्तुरगावलीसमतिलंघिततुंगपयोधरा॥स्फुरितमध्यगतारुणनाय

कामरकतैकलतेवनभःश्रियः ॥ अत्रपयोधरादिशब्दश्लेषमूलातिशयोक्त्यांगभूतयोत्थाप्यमानैवसवितृतुरगावल्यांमरकतैकावलीतादात्म्योत्प्रेक्षानभोलक्ष्म्यांनायिकाव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते। पयोधरश्लेषस्योभयोपकारकत्वात्।ततउत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेकःकालःपरस्परापेक्षयाचारुत्वसुन्मेषश्चोभयोस्तुल्यइतिविनिगमनाविरहात्समप्राधान्यं॥–

रूपकंविनाप्युत्प्रेक्षायांतात्पर्यग्राहकमस्तीतिशंकतेनन्विति । एवमुक्तौतमोगजानामित्युक्तौ तथाचसाधकांतरस्यसाधकांतरादूषकत्वाद्रूपकस्योत्प्रेक्षांगत्वमविकृतमितिभावः।अवविति।सवितुःसूर्यस्यतुरगावलीअश्वपंक्तिर्नोऽस्मानवतु।केव नभःश्रियोगगनलक्ष्म्याःमरकतमणीनामेकलताएकावलीवेत्युत्प्रेक्षा। सूर्यतुरंगाणांहरितवर्णत्वात्। कथंभूतासम्यगतिलंघितास्तुंगाउच्चाःपयोधरामेघायया एकावलीपक्षेपयोधरौस्तनौ । तथास्फुरितोदीप्तिमान् । मध्यगतोऽरुणरूपोनायकोनेतासारथिर्यस्याःसा पक्षेअरुणआरक्तोनायकोहारमध्यमणिः । नायकोनेतरिश्रेष्ठेहारमध्यमणावपीतिविश्वः । अतिशयोक्त्यामेघानांस्तनत्वेनाध्यवसानरूपया । गर्भैवेसनेनतिलतंडुलन्यायेनस्फुटावगम्यमानभेदायाःसंसृष्टेःसकाशाद्वैलक्षण्यंदर्शितम् । एवमत्रेति । एकस्यचमत्कृतिजननेपरापेक्षत्वादंगांगीभावमाशंक्याह परस्परेति ॥–

यथावा ॥ अंगुलीभिरिवकेशसंचयंसन्निगृह्यतिमिरंमरीचिभिः॥ कुड्मलीकृतसरोजलोचनंचुंबतीवरजनीमुखंशशी ॥अत्रांगुलीभिरितिवाक्योक्तोपमयातत्प्रायपाठान्मुख्यकुड्मलीकरणलिंगानुगुण्याच्चोपमितसमासाश्रयणेनलब्धयासरोजलोचनमितिसमासोक्तोपमयांगभूतयोत्थाप्यमानैवशशिकर्तृकनिशामुखचुंबनोत्प्रेक्षानिशाशशिनोर्दांपत्यव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते । उपमयोरुभयत्रोत्थापकत्वाविशेषात्समासोक्तिगर्भतांविनाचुंबनोत्प्रेक्षायानिरालंबनत्वाच्च।ततश्चात्राप्युत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेककालयोःसमप्राधान्यं।यद्यप्यत्रोपमाभ्यांशशिनिशागतावेवधर्मौसमर्थ्यैतेनतुशशिनायकयोर्निशानायिकयोश्चसाधारणधर्मौ। साधारणधर्मसमर्पणंचोत्प्रेक्षासमासोक्त्योरपेक्षितं। उत्प्रेक्षायाःप्रकृ

ताप्रकृतसाधारणगुणक्रियानिमित्तसापेक्षत्वात्समासोक्तेर्विशेषणसाम्यमूलकत्वाच्च । तथापिवाक्योक्तोपमायामिवकारस्य मरीचिभिरिवेत्यन्वयान्तरमभ्युपगम्यान्वयभेदलब्धप्रकृताप्रतयोरेकैकविषयस्यार्थद्वयस्यसमासोक्तोपमायांसरोजसदृशं लोचनमितिसमासांतरमभ्युपगम्यसमासभेदलब्धार्थद्वयस्य चाभेदाध्यवसायेनसाधारण्यंसंपाद्यतयोरुत्प्रेक्षासमासोक्त्योरंगतानिर्वाह्या ॥–

अंगुलीभिरिति । शशीअंगुलीभिरिवमरीचिभिःकेशसंचयमिवतिमिरंसंनिगृह्यकुड्मलीकृतसरोजलोचनंलोचनमिवसरोजंयत्रतादृशंरजनीमुखंचुंबतीवेत्यन्वयः । तत्प्रायेति । उपमाबहुलेसंदर्भेपाठादित्यर्थः । मुख्येति । मुख्यार्थरूपंयत्कुड्मलीकरणरूपंलिंगं पुष्पासाधारणधर्मस्तस्यानुकूल्यादित्यर्थः । उत्थापकत्वाविशेषत्वादंगत्वाविशेषात् । चंद्रस्यचुंबनोत्प्रेक्षायांदांपत्यव्यवहारसमारोपात्मकसमासोक्तौचापेक्षितस्यनायकसाधर्म्यस्योक्तोपमाभ्याममर्पणात्कथंतयोस्तदंगत्वमितिशंकते यद्यपीति । मरीचिभिरिवेति । मरीचिभिरिवांगुलीभिस्तिमिरमिवकेशसंचयमित्येवंरूपमित्यर्थः । एकैकविषयस्यार्थद्वयस्याभेदाध्यवसानेनेत्यन्यः । तयोर्वाक्यसमासोक्तोपमयोः ॥–

यद्वा इहप्रकृतकोटिगतानांमरीचितिमिरसरोजानामप्रकृतकोटिगतानांचांगुलीकेशसंचयलोचनानांचतनुदीर्घावरणत्वनीलनीरंध्रत्वकांतिमत्त्वादिनासदृशानांप्रातिस्विकरूपेणभेदवदनुगतसादृश्यप्रयोजकरूपेणाभेदोप्यस्तिसचात्रविवक्षित एवभेदाभेदोभयप्रधानोपमेत्यालंकारिकसिद्धांतात् । तत्र चप्रयोजकांशनिष्कर्षन्यायेनाभेदगर्भतांशोपजीवनेनसाधारण्येसंपाद्यप्रधानभूतोत्प्रेक्षासमासोक्त्यंगतानिर्वाह्या ॥–

आवश्यकाभेदाध्यवसायेनोपपत्तौकृतमन्वयांतरसमासांतरकल्पनागौरवेणेत्याशयेनाह यद्वेति । तनुदीर्घत्यादौपूर्वनिपातनियमानुरोधेनयथासंख्यक्रमपरित्यागः । तथाचांगुलिमरीच्योस्तनुत्वनीरंध्रत्वाभ्यांतिमिरकेशसंचययोरावरणरूपत्वनीलत्वाभ्यांसरोजलोचनयोर्दीर्घत्वकांतिमत्त्वाभ्यांचसादृश्यंबोध्यं।प्रातिस्विकरूपेणअंगुलित्वमरीचित्वादिना।अनुगतेति । अनुगतंयत्सादृश्यप्रयोजकंरूपंतनुत्वादिकंतेनेत्यर्थः । एतच्चसादृश्यमतिरिक्तमित्यभिप्रायेण । सिद्धांतादिति । तदुक्तंसाधर्म्यंत्रिविधंभेदप्रधानमभेदप्रधानंभे

दाभेदप्रधानंचेत्युपक्रम्यविधानार्थेनउपमानन्वयोपमेयोपमास्मरणानांभेदाभेदसाधारणसाधर्म्यमूलत्वमिति ॥–

नहिप्रकाशशीतापनयनशक्तिमतःसौरतेजसः शीतापनयनशक्तिमात्रेणशीतालूपयोगितानदृष्टा। एवमनभ्युपगमेच 'पांड्यायमंसार्पितलंबहारःक्लृप्तांगरागोहरिचंदनेन॥ आभातिबालातपरक्तसानुःसनिर्झरोद्गारइवाद्रिराजः' इत्याद्युपमापिन निर्वहेत्। नह्यत्राद्रिराजपांड्ययोरुपमानोपमेययोरनुगतःसाधारणधर्मोनिर्दिष्टः। एकत्रबालातपनिर्झरावन्यत्रहरिचंदनहारावितिधर्मभेदात्। तस्मात्तत्रातपहरिचंदनयोर्निर्झरहारयोश्चसदृशयोरभेदांशोपजीवनमेवगतिः। 'पिनष्टीवतरंगाग्रैःसमुद्रःफेनचंदनं॥तदादायकरैरिंदुर्लिंपतीवदिगंगनाः'इत्यत्रोत्प्रेक्षयोःकालभेदेपिसमप्राधान्यं। अन्योन्यनिरपेक्षवाक्यद्वयोपात्तत्वात्। तदादायेतिफेनचंदनरूपकमात्रोपजीवनेनपूर्वोत्प्रेक्षानपेक्षणात्। नचैवंलिंपतीवतमोंगानीतिवदुत्प्रेक्षाद्वयस्य संसृष्टिरेवेयमितिवाच्यं। लौकिकसिद्धपेषणलेपनपौर्वापर्यछायानुकारिणोत्प्रेक्षाद्वयपौर्वापर्येणचारुतातिशयसमुन्मेषतः संसृष्टिवैषम्यात्। तस्माद्दर्शादिवदेकफलसाधनतयासमप्रधानमिदमुत्प्रेक्षाद्वयं। एवंसमप्रधानसंकरोपिव्याख्यातः ॥–

ननुभेदाभेदरूपांशद्वयोपेतायाउपमायाभेदांशस्यानुपयोगात्कथंतस्याउत्प्रेक्षाद्युपयोगित्वमित्याशंक्यपरिहरति। नहीति। प्रकाशश्चशीतापनयनंचेतिद्वंद्वः। शीतालुःशीतार्तः शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहनइतिवालुः। उक्तसिद्धांतस्यनिर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वमाशंकमानंप्रत्याह एवमिति। पांड्योयमिति। पांड्यनामायंनृपोऽद्रिराजइवाभाति। कथंभूतः अंसयोरर्पितोलंबोहारोयेनसः। तथाहरिचंदनेनरक्तचंदनेनक्लृप्तः। कृतोंगरागोनुलेपनं येनतथाभूतः। अद्रिराजःकीदृक् बालातपेनरक्तानिसानूनिप्रस्थानियस्यसः। तथानिर्झरस्योद्गारेणोद्गमेनसहितः। पिनष्टीति। व्याख्यातंप्राक्। पौर्वापर्येणेति। तथाचचमत्कारप्रयोजकपौर्वापर्यघटकत्वेनभेदानवभासात्संसृष्टिवैलक्षण्यमितिभावः। दर्शादिवद्दर्शपौर्णमासादिवत्। अयंचभिन्नकालीनयोरपिसमप्राधान्येदृष्टांतः। फलंतत्रस्वर्गः। प्रकृतेतु चमत्कृतिविशेषः ॥–

संदेहसंकरोयथा ॥ शशिनमुपगतेयंकौमुदीमेघमुक्तंजलनिधि मनुरूपंजन्हुकन्यावतीर्णा॥इतिसमगुणयोगप्रीतयस्तत्रपौराः श्रवणकटुनृपाणामेकवाक्यंविवव्रुः ॥ अत्रइयमितिसर्वनाम्ना यद्यजंवृतवतींदुमतीविशिष्टरूपेणनिर्दिश्यतेतदाबिंबप्रतिबिं बभावापन्नधर्मविशिष्टयोःसदृशयोरैक्यारोपरूपानिदर्शना ।य दितेनसास्वरूपेणैवनिर्दिश्यतेबिंबभूतोधर्मस्तुपूर्वप्रस्तावात्स मगुणयोगप्रीतयेइतिपौरविशेषणाच्चावगम्यतेतत्रप्रस्तुतेधर्मि णितद्वृत्तांतप्रतिबिंबभूताप्रस्तुतवृत्तांतारोपरूपंललितमित्यन ध्यवसायात्संदेहः । विलीयेंदुःसाक्षादमृतरसवापीयदि भवेत्कलंकस्तत्रत्योयदिचविकचेंदीवरवनं ॥ततःस्नानक्रीडाज नितजडभावैरवयवैःकदाचिन्मुंचेयंमदनशिखिपीडापरिभवं॥ अत्रयद्येतावत्साधनंसंपद्येततदातापःशाम्यतीत्यर्थैकाविसरंभ श्चेत्तदैतदुपात्तसिद्ध्यर्थमूहइतिसंभावनालंकारः ।एतावत्साधनं कदापिनसंभवत्येवातस्तापशांतिरपिगगनकुसुमकल्पेत्यर्थैक विसंरंभश्चेदुपात्तमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थमिथ्यार्थांतरकल्पनारूपा मिथ्याध्यवसितिरित्युभयतासंभवात्संदेहः। एवम् 'सिक्तंस्फ टिककुंभांतःस्थितिश्वेतीकृतैर्जलैः ॥ मौक्तिकंचेल्लतांसूतेतत्पु ष्पैस्तेसमंयशः' इत्यादिष्वपिसंभावनामिथ्याध्यवसितिसंदे हसंकरोद्रष्टव्यः ॥—

शशिनमिति । अत्रअजस्येंदुमत्यास्वयंवरेसमगुणयोरजेंदुमत्योर्योगेनप्रीतिर्येषांतेपौरानागरिकानृपाणामन्येषांश्रवणयोःकटुपीडाकरमितिपूर्वार्द्धरूपमेकमेववाक्यंविवव्रुरुच्चारयामासुरित्यन्वयः । तेनसर्वनाम्ना साइंदुमती बिंवभूतोधर्मः अजकर्मकंवरणं तत्रतस्मिनपक्षे। विलीयेति ।अग्निसंयोगेनघृतादिवत्केनापिहेतुनाविलीनतांप्राप्येत्यर्थः। विकचंविकसितं । जडभावःशैत्यं । मदनएवशिखीवन्हिः। संरंभस्तात्पर्यं । सिक्तमिति । स्फटिककुंभांतस्थिताश्वेतीकृतैर्जलैःसिक्तंमौक्तिकमित्यन्वयः ॥—

मुखेनगरलंमुचन्मूलेवसतिचेत्फणी ॥फलसंदोहगुरुणातरुणा किंप्रयोजनं॥अत्रमहोरगवृत्तांतेवर्ण्यमानेराजद्वाररूढखलवृत्तां

तोपिप्रतीयते । तत्रकिंवस्तुतस्तथाभूतोरगवृत्तांतएव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतःखलवृत्तांतस्ततःप्रतीयतइतिसमासोक्तिः । यद्वा प्रस्तुतखलवृत्तांतप्रत्यायनायाप्रस्तुतमहोरगवृत्तांतकीर्त्तनमप्रस्तुतप्रशंसा । यद्वा वर्ण्यमानमहोरगवृत्तांतकीर्तनेनसमीपस्थितखलममर्मोद्घाटनंक्रियतइतिउभयस्यापिप्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतांकुर इतिसंदेहः ॥ एकवाचकानुप्रवेशसंकरस्तुशब्दार्थालंकारयोरेवेतिलक्षयित्वाकाव्यप्रकाशकारउदाजहार । स्पष्टोच्छ्वसत्किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिकमथोदिवसारविंदं ॥ श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धांधकारमधुपावलिसंचुकोच ॥ अत्रैकपदानुप्रविष्टौरूपकानुप्रासौयत्रैकस्मिन्श्लोकेपदभेदेनशब्दार्थालंकारयोःस्थितिस्तत्रतयोःसंसृष्टिरिहतुसंकरइति । अलंकारसर्वस्वकारस्तु एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशोवाच्ययोरेवालंकारयोःस्वारसिकोवाच्यप्रतियोगिकत्वाद्वाचकस्येतिमत्वाऽर्थालंकारयोरप्येकवाचकानुप्रवेशसंकरमुदाजहार ॥—

मुखेनेति । संदोहःसमूहः । लक्षयित्वेति । स्फुटमेकत्रविषयेशब्दार्थालंकृतिद्वयमितिसूत्रेणेत्यर्थः । स्पष्टेति । अथोऽनंतरं दिवसरूपमरविंदंकमलंसंचुकोचसंकोचमगमत् । कीदृक् स्पष्टमुच्छ्वसंतउल्लसंतःकिरणाएवकेसराणियस्यास्तथाभूतासूर्यबिंबरूपाविस्तीर्णाकर्णिकावराटोयस्यतत् । श्लिष्टाः प्रकाशाभावेनपरस्परंमिलिताः अष्टदिशएवदलानांकलापस्तन्मुखेनावतारोयस्यास्तादृशीबद्धाअंधकाररूपामधुपावलिर्येन तथाभूतमित्यर्थः । पदभेदेनेति । "सोणत्थिएथगामेजोएअंमहमहंतलाअंण्णं ॥ तरुणाणंहिअअलूडिपरिसप्पंतिंणिवारेइ" सनास्त्यत्रग्रामेयएतांस्फुरल्लावण्यान्तरुणानांहृदयलुंठनंपरिसर्पंतिनिवारयतीतिसंस्कृतं अत्रपूर्वार्द्धेऽनुप्रासस्तृतीयपादेरूपकमितितयोःसंसृष्टिः । वाच्यप्रतियोगिकत्वादिति । वाच्यंप्रतियोगिप्रतिसंबंधियस्यतद्वाच्यप्रतियोगिकंतत्वादित्यर्थः । एवंचकाव्यप्रवाच्यस्यानुप्रासादेःशब्दालंकारस्यतदनुप्रवेशोनवाचकानुप्रवेशइतिवक्तुंयुक्तमितिभावः ॥—

सत्पुष्करद्योतितरंगशोभिन्यमंदमारब्धमृदंगवाद्ये ॥ उद्यान वापीपयसीवयस्यामेणीदृशोनाट्यगृहेरमंते ॥ अत्रनाट्यगृह वापीपयसोःसत्पुष्करेत्यादिविशेषणंशब्दसाम्यंश्लेषः । अमं दमारब्धेत्यादिविशेषणेऽर्थसाम्यमुपमातदुभयमेकस्मिन्निव शब्देनुप्रविष्टमितितदपिनमन्यामहे । सत्पुष्करेत्यादिविशेष णेपिश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिलभ्यस्यधर्म साम्यस्यैवतत्रेवशब्दप्रतिपाद्यतयाशब्दसाम्यस्यतदप्रतिपाद्य त्वात् । श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसोयनर्धमसाम्यमतानंगीका रे । अहोरागवतीसंध्याजहातिस्वयमंबरमित्यादिश्लिष्टविशे षणसमासोक्त्युदाहरणेविशेषणसाम्याभावेनसमासोक्त्यभा वप्रसंगात् । शब्दसाम्यस्यैवशब्दप्रतिपाद्यत्वेपितस्योपमावा चकत्वस्यैवप्राप्त्याश्लेषवाचकत्वाभावाच्च । शब्दतोऽर्थतोवा कविसंमतसाम्यप्रतिपादनेसर्वविधेप्युपमालंकारस्वीकारात्। अन्यथा"यथाप्रल्हादनाच्चंद्रःप्रतापात्तपनोयथा॥तथैवसोभूद न्वर्थोराजाप्रकृतिरंजनात्" इत्यत्राप्युपमानस्यात् । नह्यत्रा न्वर्थनामरूपशब्दसाम्यंविनाकिंचिदर्थसाम्यंकविविवक्षितम स्ति । तस्माद्यत्रैकस्मिन्नर्थेप्रतिपाद्यमानेअलंकारद्वयप्रतीति स्तत्रतयोरलंकारयोरेकवाचकानुप्रवेशः ॥—

सत्पुष्करेति । यस्यांनगर्यामेणीदृशउद्यानसंबंधिवापीपयसीवनाट्यगृहेरमंतेक्रीडं ति। कीदृशैःसमीचीनैःपुष्करैःकमलैर्द्योतितोयेतरंगास्तच्छोभावति। गृहपक्षेसमीचीनैः पुष्करैर्वाद्यभांडमुखैर्द्योतितोयोरंगोनृत्यभूमिस्तच्छोभिनीत्यर्थः।पुष्करंकरिहस्ताग्रेवाद्य भांडमुखेजले।व्योम्निखड्गफलेपद्मइत्यमरः। श्लेषभित्तिकेति। श्लेषोभित्तिरिवभित्ति मूलंयस्येत्यर्थः । रागवतीति । रागोऽनुरागोरक्तिमाच । अंबरमाकाशंवस्त्रंच । नन्व त्रविशेषणसाम्यायाभेदाध्यवसायापेक्षणेपिसत्पुष्करेत्यादौशब्दसाम्यमात्रेणाप्युपमोप

पत्तेनैतदपेक्षेत्यत आह शब्देति। शब्दतोऽर्थतोवेति। शब्दप्रयुक्तमर्थप्रयुक्तंवायत्कविसंम तंसाम्यंतत्प्रतिपादनइत्यर्थः। सर्वविधेसर्वप्रकारे। यथेति। चदिआल्हादनइतिधात्व नुसाराच्चंद्रपदमन्वर्थं। अन्वर्थोऽन्वर्थनामा। तस्मान्मतद्वयस्याप्ययुक्तत्वात्॥—

यथा॥ विधुकरपरिरंभादात्तनिष्यंदपूर्णैःशशिदृषदुपक्लृप्तैरालवालैस्तरूणां॥ विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेणव्यरचिस हृतचित्तस्तत्रभैमीवनेन॥ अत्रहिप्रतिपाद्यमानोर्थसंमृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तमितिलक्षणानुसारादुदात्तालंकाररूपःअसंबंधेसंबंधकथनमतिशयोक्तिरितिलक्षणादतिशयोक्तिश्च। नच सर्वत्रोदात्तस्यासंबंधेसंबंधवचनरूपत्वंनिर्णीतामितिनाविविक्तालंकारद्वयलक्षणसमावेशोस्तीतिवाच्यं। दिव्यलोकगतसंपत्समृद्धिवर्णनादिष्वतिशयास्पृष्टस्योदात्तस्यशौर्यौदार्यदारिद्र्यादिविषयवर्णनेषूदात्तास्पृष्टायाअतिशयोक्तेश्चपरस्परविविक्ततयाविश्रांतेः। तयोश्चेहार्थवशसंपन्नसमावेशयोर्नांगांगीभावः। एकेनापरस्यानुत्थापनात्स्वातंत्र्यपारतंत्र्यविशेषादर्शनाच्च। नापिसमप्रधान्यं। यैःशब्दैरिहसंबंधिवस्तुप्रतिपाद्यतेतैरेवतस्यैववस्तुनोसंबंधेसंबंधरूपस्यप्रतिपाद्यमानतयाभिन्नप्रतिपादकशब्दव्यवस्थितार्थभेदाभावान्नापिसंदेहसंकरः। एकालंकारकोट्यांतदन्यालंकारकोटिप्रतिक्षेपाभावात्। तस्मादिहोदात्तातिशयोक्त्योरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणःसंकरः। क्वचित्संकराणामपिसंकरोदृश्यते॥—

विधुकरेति। सहंसस्तत्रभैमीवनेनदमयंत्याउद्यानेनहृतचित्तोव्यरचिक्कत। कथंभूतेन। चंद्रकिरणाश्लेषादात्तैरंगीकृतैर्निष्यंदैःपूर्णैश्चंद्रकांतघटितैस्तरूणामालवालैर्विफलीकृतजलसेकप्रकाररूपगौरवेणेत्यर्थः। शब्दव्यवस्थितेति। शब्दप्रयुक्तेत्यर्थः। तथा चसमप्राधान्यमर्थभेदविषयमितिभावः। प्रतिक्षिप्यतेनिवार्यतेकोट्यंतरमनेनेतिप्रतिक्षेपोविरोधः॥—

यथा । मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताःप्रातःप्रांगणसीम्निमंथरचलद्बालांघ्रिलाक्षारुणाः॥ दूराद्दाडिमबीजशंकितधियःकर्षन्तिकेलीशुका याद्विद्वद्भवनेषुभोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितं ॥ अत्रतावद्विदुषांसंपत्समृद्धिवर्णनमुदात्तालंकारस्तन्मूलकोबालांघ्रिलाक्षारुणाइत्यत्रतद्गुणालंकारस्तत्रैववक्ष्यमाणभ्रांत्युपपादकः । पदार्थहेतुककाव्यलिंगालंकारश्चेतितयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरस्तन्मूलःशंकितधियइत्यत्रभ्रांतिमदलंकारस्ताभ्यांचोदात्तालंकारश्चारुतांनीतइतितयोश्चतस्यचांगांगीभावसंकरः । एवंविद्वद्गेहवैभवस्यहेतुमतो राज्ञोवितरणविलासस्यहेतोश्चाभेदकथनंहेत्वलंकारः सच राज्ञोवितरणविलासस्यानिरतिशयोत्कर्षाभिव्यक्तिपर्यवसायी। एतावन्मात्रेकविसंरंभश्चेदुक्तरूपोदात्तालंकारपरिष्कृतेहेत्वलंकारेविश्रांतिः । कीदृशीसंपदितिप्रश्नोत्तरतयानिरतिशयैश्वर्यवितरणरूपाप्रस्तुतकार्यमुखेनतदीयसंपदुत्कर्षप्रशंसनेकविसंरंभश्चेत्कार्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसालंकारेविश्रांतिः । कार्यस्यापिवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतत्वाभिप्रायेतुप्रस्तुतांकुरेविश्रांतिः। अत्रविशेषानध्यवसायात्संदेहसंकरः। किंचविद्वद्गृहवैभववर्णनस्यासंबंधसंबंधकथनरूपतयाऽतिशयोक्तेरुदात्तालंकारेणसहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः। निरतिशयवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनोहेत्वलंकारस्याप्यद्भुतातथ्यौदार्यवर्णनात्मिकयात्युक्त्यासहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । तन्मूलकस्याप्रस्तुतप्रशंसालंकारस्यप्रस्तुतांकुरस्यवाराजसंपत्समृद्धिवर्णनात्मकोदात्तालंकारेणसहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥—

मुक्ताइति । विदुषांमंदिरेषुभवनेषुकेलौसुरतक्रीडायांविछिन्नसूत्राद्धाराद्गलिताः

संमार्जनीभिरपसारिताःप्रातःकालेऽंगणसीमांतेमंदंचलतांबालानांचरणलाक्षारसेनारुणामुक्ताःदूराद्दाडिमबीजशंकितधियःक्रीडाशुकायत्कर्षयाकर्षतितद्भोजनृपतेस्त्याग स्यदानस्यलीलायितमित्यन्वयः । तत्रैवबालांघ्रिलाक्षारुणाइत्यत्रैव । वक्ष्यमाणेति । शंकितधियइतिवक्ष्यमाणेत्यर्थः । तयोस्तद्गुणकाव्यलिंगयोः । तन्मूलःसंकरमूलः। ताभ्यांसंकरभ्रांतिमद्भ्यां। तयतोःसंकरभ्रांतिमतोः। तस्यउदात्तस्य। हेतुमतःकार्यस्य अभेदकथनंतस्त्यागलीलायितस्यकार्यमितिवक्तव्येतदेवत्यागलीलायितमित्यभेदकथनं । तदीयेति राजकीयेत्यर्थः । अतथ्यौदार्येति असत्यौदार्येत्यर्थः ॥ तन्मूलकस्येति वितरणोत्कर्षपर्यवसायिहेत्वलंकारमूलकस्येत्यर्थः ॥–

वाचकशब्दस्यप्रतिपादकमात्रपरतयाव्यंजकसाधारण्यादेषां चत्रयाणामेकवाचकानुप्रवेशसंकराणांसमप्राधान्यसंकरः । नह्येतेषांपरस्परमन्यत्रांगत्वमस्ति । उदात्तादिमात्रस्यैवहेत्वलंकारादिचारुतापादकत्वेनातिशयोक्तिसंकरस्यांगतयाऽनपेक्षणात् ।एवमत्रश्लोकेचतुर्णामपिसंकराणांयथायोग्यंसंकरः। एवमन्यत्राप्युदाहरणांतराण्यूह्यानि ॥–

ननुराजसंपत्समृद्धेर्व्यंजनागम्यत्वेनावच्यत्वात्कथंतद्वर्णनात्मकोदात्तालंकारेणसहैकवाचकानुप्रवेशकथनमित्याशंकायामाह वाचकशब्दस्येति । त्रयाणामिति। एकउदात्तातिशयोक्त्योरपरोहेत्वत्युक्तयोरन्योव्यंग्योदात्ताप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुतांकुरान्यतरयोरित्येवंत्रयाणांपरस्परमित्यर्थः।उदात्तालंकारस्यहेत्वलंकारांगतायाःपूर्वमुक्तत्वादुदात्तातिशयोक्तिसंकरस्यापितदंगत्वमितिशंकांनिरस्यति उदात्तादिमात्रस्यैवेति । उदात्तादीत्यादिपदेनहेत्वलंकारपरिग्रहः । हेत्वलंकारादीत्यादिपदेनचाप्रस्तुतप्रशंसापरिग्रहः । तत्रापिनिरतिशयैश्वर्यवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनोहेत्वलंकारस्यैवतादृशवितरणरूपकार्यपरिष्कारद्वारातद्गम्यप्रस्तुतराजसंपदुत्कर्षप्रशंसारूपायामप्रस्तुतप्रशंसायामंगत्वंनत्वद्भुतातथ्यवर्णनारूपात्युक्तिसंकरस्यापेक्षेतिभावः । यथायोग्यमिति । तथाहि । उदात्ततद्गुणयोरंगांगिभावसंकरस्यभ्रांतिमदुदात्तयोरंगांगिभावसंकरस्यचांगांगिभावेचसंकरः। तथाभ्रांतिमदुदात्तयोरंगांगिभावसंकरस्योदात्तांगकहेत्वलंकारादिसंदेहसंकरस्यचांगांगिभावेनसंकरइतिसूक्ष्ममतिभिरूहनीयम् ॥

अमुंकुवलयानंदमकरोदप्पदीक्षितः ॥ नियोगाद्वेंकटपतेर्नि
रुपाधिकृपानिधेः ॥ १७१ ॥ चंद्रालोकोविजयतांशरदागम
संभवः ॥ हृद्यः कुवलयानंदोयत्प्रसादादभूदयम् ॥१७२ ॥
इतिश्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्विजकुलजलधिकौस्तुभश्रीरंग
राजाध्वरींद्रवरदसूनोरप्पदीक्षितस्यकृतिःकुवलयानंदःसंपूर्णः॥

स्वकीर्त्यनुवृत्तयेग्रंथनामस्वनामचोपनिबध्नन्ग्रंथपूर्तिमनुवदति। अमुमिति। स्वग्रंथ
स्यप्रामाणिकत्वंसूचयितुमाह । चंद्रालोकइति । शरदागमसंज्ञकश्चंद्रालोकमूलभूतोग्रं
थः। शरत्कालागमनेनचंद्रस्यालोकइतिश्लेषः । तस्माच्चकुवलयानंदःस्वग्रंथोऽभूत् ।
कुवलयस्यकुमुदस्यानंदइतिचश्लेषइतिशिवमास्ताम्॥विद्वद्वृंदमहामान्यरामचंद्रात्मजन्म
ना ॥ विदुषावैद्यनाथेनकृतालंकारचंद्रिका ॥ एनांकुवलयानंदप्रकाशनविशारदाम् ।
विदांकुर्वंतुविद्वांसःकाव्यतत्त्वविदांवराः। असौकुवलयानंदश्चंद्रालोकोत्थितोपिसन्॥
प्रतिष्ठांलभतेनैवविनालंकारचंद्रिकाम् । इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञतत्सद्रामभट्टा
त्मजवैद्यनथकृताऽलंकारचंद्रिकाख्याकुवलयानंदटीकासंपूर्णा ॥ ॥ ॥

इदंपुस्तकं खांडेकरोपाख्यवासुदेवात्मजकाशीनाथेनमुंबइनगर्यां ज
गदीश्वराख्यमुद्रणयंत्रे मुद्रापितम् ॥ शकाब्दाः १८०७
पार्थिवनामसंवत्सरः ॥

॥ संपूर्णोयं सचंद्रिकः कुवलयानंदग्रंथः ॥